

821(470)
СТ
Т 45

ВЛАДИСЛАВ ТИТОВ

УСІМ
СМЕРТЯМ
НА ЗЛО...

ЖИТТЯ
ПРОЖИТИ...

МОЛОДЬ

ВЛАДИСЛАВ ТИТОВ

УСІМ
СМЕРТЯМ
НА ЗЛО...

ПОВІСТЬ

ЖИТТЯ
ПРОЖИТИ...

НІБИ СПОВІДЬ?

29081

Криворізька
міська централізована
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

ДЛЯ ДІТЕЙ 11/87

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ЦК АКСМУ
·МОЛОДЬ·
1987

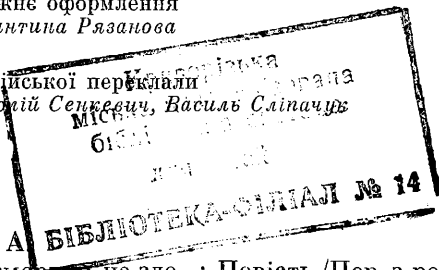
Известная повесть ворошиловградского писателя Владислава Титова (род. 1934 г.) «Всем смертям назло...» написана на автобиографическом материале. Искренне, правдиво и убедительно рассказывает писатель о своих героях, сильных и мужественных людях, которые преодолели смертельное отчаяние, выстояли перед лицом страшной беды, не сдались и победили. В 1967 году повесть «Всем смертям назло...» была удостоена республиканской премии имени Николая Островского.

«Жизнь прожить...» — своеобразное продолжение первой повести. Оно построено на раздумьях автора и письмах, которые он получал и получает со всех концов страны.

Післямова
Бориса Полевого

Художнє оформлення
Костянтина Рязанова

З російської перекладали
Анатолій Сенкевич, Василь Сліпачук
МІСЬКА БІБЛІОТЕКА

Титов В. А.

T45 Усім смертям на зло...: Повесть /Пер. з рос. А. Я. Сенкевича; Життя прожити...: Ніби сповідь? /Пер. з рос. В. О. Сліпачука; Післямова Б. М. Полевого.— К.: Молодь, 1987.— 288 с.

Відома читачеві повість Владислава Титова «Усім смертям на зло...» написана на автобіографічному матеріалі. Її герої — сильні й мужні люди, які здолали смертельний відчай, не здалися й перемогли. «Життя прожити...» — своєрідне продовження першої повісті. Воно побудовано на роздумах автора і листах, які він одержав і одержує з усіх кінців країни.

T 4803040102—020
M228(04)—87 БЗ.36.14.86

84P7—4

ДРУЖИНІ МОЇЙ РИТІ

УСІМ СМЕРТЯМ НА ЗЛО...

ПОВІСТЬ

Друкується за виданням:
В. Титов. Усім смертям на зло...—
К.: Молодь, 1978.— 299 с.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Сидіти самій у порожній квартирі Тані завжди було нестерпно. Цього разу особливо. Другий день вона у відпустці, а це невідомо, коли пустять Сергія. І чи пощастить йому взагалі відпочити у цьому місяці? Може статися так: вона відгуляє свої двадцять чотири дні, вийде на роботу, а тоді марнуватиме дома свою відпустку Сергій...

Таня чекає. Рука її, сперта ліктем на підвіконня, блукає в коротенькому чубчику. Вона крутить волосся на лобі у тоненькі джгутики і намотує їх на вказівний палець. Коли весь чубчик закручено в кілечка, рука повільно розплутує їх і знову починає все з початку. Це звичка. Пробувала відвикнути — не вийшло. Як тільки обсядуть неспокійні думки, рука сама тягнеться до волосся. Сергій спершу жартував: малеча світові проблеми розв'язує? А потім звик. І навіть сам часом закручує в кільця свого чуба. Зарзався!

«Невже нічого не вийде? — думає Таня. — Стільки мріяли поїхати у відпустку разом...»

Таня чекає і дивиться у вікно... Ось зараз увійде Сергій і скаже: «Не дали... Розумієш, справи».

А вона скаже: «Я так і знала. Непутящий ти якийсь, Сергійку». А він скаже: «Таню, я їсти хочу...» А вона відповість: «Бери і їж! Я у відпустці, а ти як знаєш. Маю я право на відпочинок чи ні?»

Таня так чітко все це собі уявила, що на очі з досади навернулися сльози.

2

Рано нині прийшла весна. Яюсь одразу стихли, знеслилі снігові бурани, що завивали довгими ночами по тихих вуличках молодого пахтарського селища. Несміливо, немов боячись розсердити сиву холоднечу, усміхнулося з-за хмар сонце. І зима справді розгнівалася. Наїжилася проти ночі крижаними багнетами дахів, злостиво зарипіла під ногами

ламкою білястою плівкою калюж, обпалила колючим по-
дихом гарячу верхівку терикона.

А потім набралось відваги сонце. Заметушилися, по-
бігли швидше хмари, розплилося в широкій усмішці небо,
і сонце гарячим промінням припало до холодної, дрімотної
землі. Десь над балкою, немов випущений на волю птах,
затріпотіла пісня. Рвонулася вгору і зажурилася в томли-
вому чеканні прийдешніх змін.

Дівчисько з ріденьким пасмом на лобі, у розхристано-
му пальті, зупинилося, примруженими очима відшукало
в небі жайворонка, до чогось усміхнулося та так і завмер-
ло з піднятим догори обличчям.

Добралася весна і до вентилятора шахти. Повітря, па-
сичене запахами землі, наче завмерло на мить перед ло-
патками, що шалено крутилися, подумало й ринуло у тем-
ну, вологу пашу стовбура шахти, увірвалося в штреки і —
гайда гуляти лавами та забоями, будоражачи душі шахтар-
ів незбагненно солодкою тугою за сонцем, за високим тем-
но-блакитним небом.

Сергій Петров ішов штреком, хвацько збивши набакір
шахтарську каску. Здавалося, вигукни хто «гопля», — і він
кинеться в танок, невимримо швидкий, шалений і без-
ладний.

Сергій квапився. І не тому, що цього вимагала робота.
Ні. Просто він був у якомусь незбагненному захваті, хоті-
лося якнайшвидше виїхати на-гора, зблизька глянути на
сонечко. До того ж у столі начальника дільниці на нього
чекав підписаний наказ про відпустку.

Сергій підчепив носком чобота шматок породи, підки-
нув його і всміхнувся. Він уявив собі, як Таня сплесне в
долоні, затанцює від радості, а потім кинеться на ший і,
сміючись, вигукне: «Хочеш, задуш тебе, противного?»

А згодом, коли радість трохи вгамується, сяде і вже
вкотре почне фантазувати про майбутню поїздку. І, звіс-
но, схиливши голову, запитає: «А що як я не сподобаюся
твоїм батькам?»

«Чому її мучить це питання? — роздумував Сергій. —
Щоб вона, Таня, та не сподобалась? І кому? Моїм ста-
реньким. Бути цього не може! У батька від хвилювання
засмикається ліве око, а два вставних зуби так і засяють,
як медалі, начищені до Дня Перемоги. «Дивіться, люди,
яку кралю мій старший підчепив!»

У глибині штреку замерехтіло світло, кидаючи черво-
нуваті відблиски на мокру рейку, перекошену раму кріп-
лення. Наввипередки заклацали контакти магнітних пускачів.
Захропіла, бризкаючи й надимаючись тонкими гумо-

вими шлангами, маленька помпа зрошення. Сергій ступив ще кілька кроків від дільничного розподільного пункту і, здивований, зупинився. Біля вантажного люка хтось співав:

Мій Донбас, мій Донбас,
Квітуй, дорогий мій Донбас.

Співав вагонник, і якийсь незрозумілий відгук у душі викликала ця вже не раз чувана пісня. В іншому місці Сергій, певне, й не прислухався б до неї. А тут, на трьохсотметровій глибині, у вузькому, похмурому коридорі, пісня несподівано боляче щипнула за серце. Здавалося, запах весни, що залетів у підземелля, змішавшись з терпким смородом цвілі й газу, раптом засумував за широкими просторами землі, за безтурботними далями планети.

У Сергієвих грудях все так і сколихнулося, стало невагомо легким. Звідкись насунувся і поплив широкий зелений килим, густо всіяний жовтими цяточками, які поволі більшали, множилися і тихо-тихо дзвеніли. Уже чітко виднілися тремтливі від ласкавого подиху вітерця яскраво-жовті пухнасті головки. Вони завмерли в боязкому очікуванні, насторожено прислухаючись до небезпечної тиші, і побігли врзнібіч од тіні парашутиста, що швидко насувалася на них.

«Де я бачив це? Де? — намагався пригадати Сергій. — Ага, в армії! Ну, звісно! Останній стрибок напередодні демобілізації...»

Він пригадав, як біля самої землі побачив свої ноги, взуті у важкі солдатські чоботи. А внизу ворушилась од вітру трава, погойдувалися ромашки. Ще мить — і чоботи безжалісно розчавлять ніжні, пухнасті головки. Йому здалося, що квіти — живі істоти, воли хочуть утекти від смерті, але не можуть...

«Шахтарських пісень заводять», — линуло по штреку і немов крізь сон долітало до нього...

...Невблаганно притягувала до себе земля. Різко штовхнула в ноги. Сергій незграбно підскочив, випустив з рук стропа парашута і, заплющивши очі, впав усією вагою тіла на вологу від непросохлої роси луку. Хруснули стебельця квітів, здивовано засюрчав, наче заплакав, коник і враз замовк...

Різко дзенькнув телефонний апарат.

— ...канат розтягують! — кричав у трубку вагонник.

Збоку капає вода. «Капотить! — усміхнувся Сергій. — Як і там, на-гора».

І, вже пробираючись навкарачки лавою, він знову згадав події того далекого армійського дня. Зім'яті ромашки

він узяв із собою. Їх було сім. Вони стояли потім у гранчастій склянці на тумбочці, поряд з його солдатським ліжком.

«Я ж тоді одержав лист від Тані... і фотографію!»

Таня була сфотографована у профіль, замріяно дивилася кудись у далечинь і всміхалася куточками губів. У листі писала: «Третя весна прийшла і проминула, а тебе немає й немає. Я втомилася, Сергіюку! Коли ж ми будемо разом! Хоч плач, не можу уявити тебе цілком, усього. Це погапо, еге ж? Пам'ятаєш, як ти запитував: «Дочекаєшся?» — а сам недовіркою посміхався. Ти й тепер сумніваєшся? Гляди, будеш такий — на зло вийду заміж за іншого!»

«Я б тобі показав іншого!» — Сергій усміхнувся.

— Ка-а-ча-а-а-й! — долетіло згори.

Ланцюг транспортера натягнувся, застережливо сіпнувся двічі й поповз униз, тягнучи за собою величезні брили вугілля.

У лаві, куди приповз Сергій, працював комбайн.

— Як тут у вас? — намагаючись перекричати гуркіт, запитав він робітника.

— Рубаємо потроху! — приязно озвався той, блиснувши білим намистом зубів на чорному обличчі.

— Цикл зробимо, якщо порожнячком забезпечать, хай їм чорт! — утрутився в розмову бригадир Яцько.

— Начальник ВПТ¹ на планерці обіцяв вашій лаві сто вагонів! Вистачить? — поцікавився Сергій.

— По саму зав'язку! — зрадів бригадир.

Сергій, кивнувши на робітника, спитав:

— Новенький?

— Зі шкільної лави завітав до нас. Університет шахтарський проходить!..

Старий шахтар промовив це з доброзичливим лукавством.

— Ну і як він? Тягне?

— Взагалі, маю тобі сказати, — спроквола відповів Яцько, — хлопець тямущий. Є в нього шахтарська жилка!

— А яка вона, ота жилка, дядьку Петре? — пожартував Сергій.

— Ти, Сергію, не смійся! Цей не втече, коли вода за шию почне капати або ж як часом у касі не буде чого одержувати. Злий він на цю стихію! Так і каже: «Загнузати хочу її». Он дехто кепкує з нього, а я вірю. І як же не вірити! Його батько, друг мій, отакий же настирний

¹ Внутрішньошахтного транспорту.

був. Врубівку у сорок шостому хотів урятувати і... врятував, а себе... Бачив —obelіск за шурфом стоїть... Маркшейдери розповідали, що там, на тому місці, він... а над ним чотириста метрів землі... Солдат відомий, а от могила його... Та хто ж точно скаже — де вона...

Шахтар щосили вдарив обушком, поправив вічко ліхтаря і заходився завзято видовбувати ямку для кріплення.

«Хороший хлопчина, — думав Сергій про новенького, пробираючись навкарачки лавою. — Лютий у роботі. Отакі землю наскрізь прокопають. Саме таких і треба брати в бригаду».

Пригадалося засідання шахткому комсомолу. Думка комітету про створення комсомольсько-молодіжної бригади була одноставна: комплектувати її з досвідчених робітників, які добре знають справу. А на останньому засіданні комітету все пішло шкереберть.

«Дав нам чосу головний інженер!» — Сергій усміхнувся.

Майже до кінця засідання головний сидів мовчки, малював чортиків у своєму блокноті і, здавалось, погоджувався з комсомольцями. А коли дійшло до кандидатур у бригаду, ні з того ні з сього раптом запитав:

— А кращу техніку в кого заберемо?

— Як заберемо? — перепитав хтось.

— А так! — усміхнувся головний.

Комсомольський секретар Рафік Мамедов хотів був щось сказати, але почував потилицю і передумав. У кімнаті, де засідали, запала тиша. Інженер підвівся, поклав блокнот до кишені й чи то жартома, чи то серйозно сказав:

— Якщо вже ми вирішили з бригад забрати кращих робітників, то треба бути послідовними до кінця. Відберемо в бригадах і кращі комбайни, свердла, транспортери... — Головний на мить замовк, повагом окинув поглядом усіх, хто сидів за столом. — Ви ж товаришів обкрадете! Адже тих кращих, яких ви плануєте забрати, хто виховав?

У тому, що головний має рацію, Сергій був упевнений. Ще задовго до засідання йому подумалося, що якимось не так слід робити, надто вже легко все виходить. Проте товариші були іншої думки, а він не знайшов переконливих доказів, не обгрунтував своєї незгоди.

«Ось і пошилися в дурні. Діячі!.. А чому? Захопилися?» — думав Сергій.

Ледве протиснувшись у вузький прохід, він виліз із лави на вентиляційний штрек. У забої штреку працювала бригада прохідників.

— Ігоре! — покликав Сергій.

Промінь світла стрибнув до самої покрівлі, метнувся по штреку й зупинився на Сергієві.

— Це ти!..— пробасив довготелесий хлопець.

— Хто робив вихід з лави?

— Ми. А що? Вузькуватий?

— Який ти догадливий!

— Пусте, можна розширити.

— Не можна, а треба, і негайно! Ви ж не перший день у шахті, бісові діти. Тільки вчора на комсомольських зборах про це говорили. Ну як з гуски вода!

Зміна наближалася до кінця. Всі об'єкти перевірено, і Сергій, тепер уже не поспішаючи, йшов штреком. Весняний захват, що виповнив його щойно, змінився мрійливою задумливістю. Він ясно уявив собі, як зазеленіють деревця, посаджені комсомольцями на вулицях шахтарського селища. Вони підростуть, стануть кучеряві, на той час у них з Танею неодмінно вже буде син. Маленький потішний карапузик! Сергій і Таня гулятимуть з ним тихими алеями і розповідатимуть, який тут був кілька років тому пустир. А шахта стане підприємством комуністичної праці. Неодмінно стане! У селищі збудуємо великий стадіон, з трибунами, біговими доріжками, футбольним полем, волейбольним майданчиком... Сергій згадав про відпустку, і почуття його роздвоїлися. Радість затьмарилася сумнівом. Хлопці скажуть: «Заварив кашу з недільником, штабом, а сам... у кущі». Ні, вони цього не скажуть! Друзі радітимуть за нас! Ех, по-чудернацькому все-таки влаштовано життя! Весна... Таня... Відпустка, а там знову робота, шахта, друзі...

Та не довелося поїхати у відпустку Серьожці Петрову... Не було його й серед друзів у день присвоєння комсомольсько-молодіжній бригаді звання бригади комуністичної праці. І деревця, що гомонять листям на тихих вуличках шахтарського селища, посаджені не його руками...

3

Вагонетка зійшла з рейок, упала набік і краєм кузова розплющила підвішений до металевого стояка броньований кабель. Автоматичний захист не спрацював. Білим смолоскином спалахнула дуга короткого замикання. Голуба змійка полум'я, зловісно потріскуючи, поповзла кабелем до трансформатора. За кілька секунд вона добереться до камери, і... станеться непоправне... Трансформатор вибухне!

Завалить вихід усього східного крила. Спалахне пожежа!
У лавах люди. Мерщій!

«Вимкнути! — Сергій зривається з місця і біжить до камери.— Ручку ліворуч, до відказу. Корпус чарунки, напевне, під напругою».

Тужаві кострубаті нитки, що пронизали стрілами тіло, пружно дрижать, з хрускотом скручуються у спіралі й угвинчуються в руки, в голову, в ноги. Спіралей міриади. Вони в кожній клітині тіла. Витягуються і знову скручуються, угвинчуються і дрижать. Тягнуть до трансформатора. Там смерть. Миттєва. На попіл...

«Який жахливий сон! Треба швидше прокинутися!» — Сергій хоче крикнути, але в язичі спіраль. Вона пече. Стає страшно.

— Лю-у-у-ди-и-и! — Крик застряв у мозку.— И-и-и! — прорвалосся до горла й захлинулося там судорогою.

«Треба відштовхнутися!» Руки не слухаються.

Спіралі різко випрямилися, злилися в тремтливу нитку. У мозку щось вибухнуло, закрутилось у вихорі.

— А-а-а! — закричав вихор.

Погасло світло. Нитка перестала тремтіти.

«Там же шість тисяч вольтів!»

— Допомож-і-і-іть! — У горлі хрипить, забракло повітря. «Десь поруч телефон».

Сергій підводиться, ступає кілька кроків уперед і падає ниць у рідку, холодну грязюку.

«Встати, встати, встати...— наказує він і не слухається власних наказів.— Струм вимкнуто. Кабель іще горить».

Сергій зводиться на коліна, проповзає кілька метрів і знову падає мокрим тілом на голубу гадюку полум'я.

Його знайшли прохідники. Він лежав на кабелі метрів за десять від трансформаторної камери, тихо стогнав і просив пити. Очі Сергієві були широко розплющені й дивилися вгору. На правій нозі горів гумовий чобіт. Коли його спробували зняти, Сергій скрикнув і закрив очі.

— Пити!

У Миколи Гончарова тремтить рука, і вода з фляжки летить на підборіддя, на щоки, стікає за шию, лишаючи на обличчі білі смуги.

— Хлопці, я живий? — Сергій підводить голову, й зразу ж вона падає.— Пити...

— Сергійку, потерпи, тобі може зашкодити багато води...— У голосі Миколинім благання, туга, жаль.

Удари дзвону квапливі, тривожні. Машиніст шахтного підйомника насторожується і зручніше вмощується в кріслі.

...Шість, сім, ні, він не помилився. На світловому таб-

ло спалахує цифра «7». Вона засвічується рідко і, може, тому здається чужою і страшною. Сімка вимагає: «Якнай-обережніший підйом, машиністе, у кліті поранений шахтар...»

Шахтна кліть зависає на тросі й повільно повзе вгору. Струмінь повітря, що набігає, шепеляво свистить у залізоному піддашку, вривається всередину і бризкає дрібними краплями дощу. Краплі пахнуть весною і пріллю навколоствольного двору. Микола Гончаров стоїть навколішках і обережно підтримує голову друга.

Сергій розплющує очі й дивиться на схилені до нього обличчя.

«Чому вони мовчать? Що сталося? Невже правда? Адже там шість тисяч вольтів. Якщо це не сон, то я мертвий. Розбудіть же мене!» Сергій намагається трохи підняти руки і кривиться від болю. На мить до нього вертається свідомість. «Невже зі мною?..» По тілу поповз страх, серце стиснулося і враз обірвалося. «Мовчать...»

Коли до шахти приходиться біда, шахтарі похмурі й мовчазні.

Кліть зупинилася біля приймальної площадки. Яскраве весняне сонце сліпить очі, тисне у вуха, лоскоче в носі. Крізь відчинені двері Сергій бачить машину з червоним хрестом. Хрест, мов величезний павук, незграбно ворухнеться, тягне безпалі червоні лапи до обличчя і хрипко скрипить: «По-о-пав-ся-а-а...»

Чга-чга-чга...— верескливим скреготом регоче вгорі.

Сергієві хочеться зробитися маленьким-маленьким і втекти, сховатися від червоного павука й страшного металічного реготу.

Павук схопив за руки, боляче натиснув на очі, шалено закружляв суцільним червоним колесом.

— Петров, Петров! — долетіло звідкись здалеку, і колоесо зробилося чорне.

— Який молодець!.. Вимкнув!.. На видиму смерть ішов... Руки, руки... обережніше...— Голоси злилися, і їх поглинув червоно-чорний туман.

Шофер швидкої допомоги різко грюкає дверцятами, хутко біжить до кабіни. Машина зривається з місця і мчить від шахти селищем, по ламких весняних калюжах, ляпаючи мокрим снігом, прозорою талою водою.

Дівчинка в розхристаному пальті й досі стоїть на доро-

зі й дивиться на небо. Машина з червоним хрестом сигналізує, і дівчинка, відступивши вбік, глянула їй услід: в очах у неї виникає стурбованість, а губи все ще всміхаються...

У небі дзвенить жайворонок. Калюжі розпливаються на всі боки і ще довго мерехтять розбитими скалками сонця. На чистому бланку історії хвороби кілька рядків: «Петров Сергій. Електроопік четвертого-п'ятого ступенів обох верхніх кінцівок і правої стопи. Доставлений каретою швидкої допомоги в стані глибокого шоку».

Терміново скликаний консилиум засідав недовго.

— Нічого втішного. Становище хворого майже безнадійне... Смерть може настати щосекунди. Це чудово, що після ураження струмом у шість тисяч вольтів людина жива. Наш обов'язок — зробити все, що від нас залежить... — Головний лікар відсунув бланк історії хвороби і стиха додав: — Будемо сподіватися... Лікарем до хворого призначую Валерія Івановича Горюнова.

Звістка про нещастя поповзла палатами. Зосереджено-суворими зробилися обличчя хворих, наче всі вони ненароком заглянули у прірву, і вона грізно, гіпнотизуючи, поманула їх.

За вікном дзвеніла весна, ображено стукала в шибки голою гілкою бузку, немов хотіла сказати: «Що ж це ви, людоньки, забули про мене?» А людям було не до весни...

4

Таня стоїть біля вікна і дивиться, дивиться...

Ландюжок людей, що витягнувся від шахти до селища, помітно рідшає і за кілька хвилин зовсім обривається. На руді цокає годинник. Таня сердиться:

«Знов у Сергія якийсь засідання!»

На дорозі з'явився гурт людей. Ішли, розмахуючи руками, — мабуть, сперечалися. Тані здалося, що серед них Сергій. Пригляділася краще і ще дужче розсердилася: Сергія немає. Перехожі пройшли, і дорога знову збезлюділа.

З вікна квартири видно терикон. По ньому вгору повільно повзе вагонетка. Доповзе до верхівки, зупиняється на мить і перекидається догори дном. З вагонетки висипаються великі грудки породи, котяться вниз і шубовстають у калюжу, що розлилася біля підніжжя терикона. Ле-

тять бризки, а вагонетка поспішає донизу, за новою партією каміння.

«Сергій любить дивитися і на терикон, і на цю, як він її називає, трудягу-вагонетку». Таня усміхнулася. Пригадала, як одного разу взимку в чоловіка несподівано зіссувався настрій. Вона хвилювалася, думала — неприємності на роботі. А коли вщухла хуртовина, Сергій підійшов до вікна і розмріявся, вагонетку своєю побачив. Потім, споважливіши, сказав: «Здається, нічого цікавого. Гора каміння, та й годі... А вдуматися... То ж саме життя! Мудре, цікаве, одвічно живе. Минули мільйони років. Мільйони!.. З пітекантропа праця створила найрозумнішу на землі істоту. Мільйони років... І яке ж мізерно коротке наше життя у цій вічності. Одна мить... А у нас учора цілу годину не працювала лава через нехлюйство якогось ледаря. Ось і увійде ця година порожнім місцем у вічність. Прикро!»

«Кумедний він у мене»,— подумала Таня.

Вона не помітила, як до будинку під'їхала голуба «Побєда». Грюкнули дверцята, Таня побачила людей, що квапливо йшли від машини до їхнього дому.

«Це ж Сергійв начальник... І дід з їхньої діляниці. А де ж Сергій?» Таня відчула, як мозок дряпнула думка, від якої кров прилила до обличчя, часто-часто забилося серце і, стиснувшись у болючу грудочку, враз обірвалося.

«Може, не до нас. Чого ж я боюся?»

У двері постукали. Стукіт громом розкотився по кімнаті. Таня притулила руки до похололого обличчя і сіла. «Не відчиню!» — майнула безглузда думка.

Стукіт несміливо повторився. Почулися стихшені голоси.

«Треба відчинити». Руки дрижать, ніяк не можуть знайти засувку на дверях. А коли повільно, наче в квартирі покійник, знявши шапки, увійшли Петро Павлович і старий майстер, дід Кузьмич, Таня без слів зрозуміла: сталося щось жахливе.

— Що з Сергійком? — і заплакала.

Кинулась до шафи по косинку, але ноги підломилися, в очах попливли чорні кола.

— Не плач, дочко, бог дасть, усе обійдеться.— У Кузьмича зривається голос, по-старечому тремтить, і годі зрозуміти, надія в ньому чи співчуття. Великою шерехатою долонею він незграбно гладить Таню по щоці.— Нічого... там добрі лікарі, організм у нього молодий, міцний... не плач... Що ж тепер вдієш... всяке буває... таку вже ми вибрали собі долю — на роботу, наче в бій... Трапляються

і випадкові кулі...— Схаменувшись, що сказав зайве, заквапився: — Поїхали, дочко, одягайся...

Машина їде страшенно довго. Тані здається, що вони заблукали серед численних вулиць, провулків, а коли знайдуть дорогу, буде вже пізно: Сергійко помре.

— Зараз приїдемо,— заспокоює Кузьмич і вмить зіщулюється.

Якось невідома сила рвонула Таню з машини, змусила пробігти довгим коридором лікарні й зупинитися саме перед тими дверима, за якими був він, її чоловік, Сергій Петров. Штовхнула двері, ступила крок до палати й замерла на місці.

Ліворуч, на ліжку, весь у бинтах, з блідим змарнілим обличчям лежав Сергій. Таня боком підступила до ліжка і безвільно опустилася на підлогу.

— Сергійку, рідний мій, як же ти так, га?..— Рукою потяглася до лица і скрикнула розпачливо, страшно: — Сергійку!

Опам'яталася в порожній, просторій кімнаті. Подивилася і здивувалась: де це вона і що з нею? Увійшла жінка в білому халаті, щось сказала і вийшла. Коли причинила двері, до Тані долинув її голос, а слів не розібрати. І враз обпекло: закривавлений бинт на чоловікових грудях.

5

Другого дня вранці Сергій розплющив очі. Таня, що сиділа поруч на стільці, затамувала подих. Тихенько прошепотіла:

— Сергійку!

Очі обернулися до неї і закрилися.

— Таню, розбуди мене. Я не можу сам прокинутися.

— Сергійку, тобі боляче?

— Буди швидше!

— Ти не спиш, Сергійку. Ми в лікарні. Тобі руки струмом обпалило... трохи...

— Неправда... мене вбило... Там же шість тисяч вольтів...

Таня мовчала. Ковтала клубок, що підступив до горла, і не могла проковтнути. «Заговорив, заговорив,— отже, житиме, житиме!» А слъози заливали обличчя.

— Чого ти плачеш?

— Я... байдуже... Крию, але я вже не плачу...

— Що в шалітька централізована

бібліотечна система

17
для дітей

— Ти врятував людей і шахту від пожежі... Там щось могло вибухнути...

— Хто підбрав мене?

— Микола Гончаров з прохідниками.

— Що кажуть лікарі?

— Лікарі?.. Лікарі кажуть: нічого страшного. Трохи полежиш тут, і все минеться.— Таня намагається проказати це швидко-швидко, начебо боїться, що ось увійде хто-небудь у палату і крикне: «Ні, не те кажуть лікарі. Вони не сподіваються врятувати йому життя!» І знову замовкне Сергійко, і знову насуне страшна ніч.

— Ти, Таню, неправду мені кажеш. Навіщо?

— Вони... вони нічого не розуміють... вони...— І кризь слъози видихнула: — Вони кажуть, що ти помреш... Це неправда, неправда!

Сергійв погляд утуплений у стелю, високу й сліпуче білу. Праворуч, з кутка, тягнеться вузька темна шпаринка, тоненько петляє серед дрібних білих горбочків і непомітно губиться.

І знову здалося Петрову, що він спить і бачить сон. Сон, наче спрут, затягнув його в свої липучі обійми, і несила йому звільнитися з них.

— Вийдіть на хвилинку, ми оглянемо хворого,— звертається до когось людина в білому.

Ззаду стоять двоє, тримають скляного спрута з довгими гумовими щупальцями.

«Лікарі!» — майнула думка.

Жінка у білій косинці довго розбинтовує ліву Сергійову руку. Бинт змотався у великий закривавлений клубок, а вона змотує й змотує, час від часу поглядає в обличчя хворому, зітхає і знову змотує бинт. Сергій трохи підводить голову, намагаючись побачити свої руки. Сестра доторкується до його чола й притримує голову на подушці.

— Не треба дивитись! Не треба...

Горюнов схилився над ліжком, запитує:

— Боляче? А тут?

Сергій не відчуває болю і лише тоді, коли вкололи в плече, ойкнув.

— Так я й гадав... Кепські твої справи, хлопче! Певно, доведеться ампутувати. Я про руки кажу.

— Як ампутувати?! Різати?! Та ви що, жартуєте?!

Горюнов дивиться кудись повз хворого і мовчить.

— Ам-пу-ту-вати... Як же це, га? Як же я житиму?! Руки... Таню! — І раптом закричав диким нелюдським криком: — Не дам, варвари, краще вбийте мене!

І затих.

А третього дня почалася гангрена. Вихід був один — ампутація.

І негайна...

6

Валерій Іванович Горюнов сприйняв без ентузіазму своє призначення лікарем Сергія Петрова. При першому ж огляді шахтаря, не вдаючись у тонкощі медичного аналізу, він дійшов твердого й категоричного висновку — не живе.

Людина егоїстична й боягузлива, Горюнов був наляканий обширністю ран у хворого, людська трагедія паралізувала його волю. Навіть сама думка поставити себе на місце Петрова гнітила й засмучувала його. Він і не знав, чому з'явилася ця страхітлива думка, і силкувався прогнати її. Підбадьорював себе тим, що нічого подібного з ним не станеться, що ось сьогодні ж він піде додому цілий і неушкоджений, там його зустріне дружина, вони дивитимуться телевизор, балакатимуть про те, про се, а може, підуть у кіно; настала весна, влітку вони поїдуть на південь, до моря... Від серця відлягло, але ненадовго. Каменем над головою висала ота настирлива думка. Співчуття до хворого не було. У грудях росло роздратування і злість. «Його ж доведеться оперувати, а він під скальпелем помре. Ще смерті пацієнта бракувало в моєму послужному списку. Всі вірять у казочки Бадьяна... Тож нехай бере його до себе!»

У кабінеті їх було троє. Головний лікар супився і мовчав.

— Хворий безнадійний. Навіщо його мучити операцією? — казав Горюнов.

— Не згоден. Треба випробувати все. Ви його лікар і не маєте права відмовлятися від спроби, навіть ризикованої, — заперечував Ваню Ілліч Бадьян.

Головлікар ще довго слухав, як хитрував і викручувався Горюнов, будь-що намагався позбутися важкого хворого. Потім підвівся і, приховуючи роздратування, сказав:

— Вирішено. Ваню Ілліч, готуйте Петрова до операції. Зрештою, кожен чинить так, як підказують йому обов'язок і сумління.

7

Хірург Бадьян сів скраєчку на Сергієвому ліжку і повів обережну розмову про необхідність операції. Петров дивиться повз лікаря, і здається, він не чує ні про жорстоку гангрену, яка загрожує йому, ні про те, що треба бути мужнім у важкі хвилини життя.

— Я не дитина, лікарю...

— От і добре, от і добре!

Під час операції Сергій не кліпаючи втупився у яскраву операційну лампу і мовчав. Бездонним тиховоддям голубіли широко розплющені очі, які нічого не бачили, не бажали й не відчували. Навіть болю. І лише тоді, коли огидно завищала хірургічна пилка, Сергій зіщулювся й одвернувся від світла.

Після операції Таню не пускали до чоловіка. Вона благала, плакала — все марно.

— Йому необхідний спокій, а ви не стримаетесь,— категорично заперечував Бадьян.

Таня рішуче попрямувала до палати. Ваню Ілліч зупинив її, мовчки накинув їй на плечі свій халат і так само мовчки повернувся до кабінету.

«Тільки б не заплакати, стриматися. Будь-що стриматися,— думала вона.— Треба підбадьорити його, не дати занепасти духом — це головне зараз. Він сильний! Удвох ми все здолаємо, аби тільки вижив.— І чується вперте: — Виживе, виживе...»

8

Відтоді, як Сергій Петров зрозумів, що не страхотливий сон приснився йому, а що це дикий за своєю жорстокістю присуд долі, у мозку залякло: «Кінець».

Як зрозуміти оце «кінець», Сергій не знав. А на операційному столі, коли загорілося вогнем і стало неприродно легким ліве плече, подумав: «Померти б...»

І злякався.

Не смерті злякався, а думки про неї, що так зненацька з'явилася. Щось просте й зовсім звичайне промайнуло перед очима, від чого стиснулося серце й охопила невгамовна туга.

У палаті він мовчки дивився на стелю і не міг позбутися гірких думок, що обсіли його: «Невже тут... На могилі посадять берізку...»

І знову Сергієві зробилося моторошно.

— Сестричко, а чому мене зразу не вбило, адже там висока напруга?

— Мабуть, ви безсмертний...— тихо сказала вона і, озирнувшись, додала: — Не треба розмовляти, а то перепаде нам від лікаря.

— А краще б... смертний...

— Та що ви, Сергію! Хіба так можна... Ви одужаєте, підете працювати, ну, і таке інше... Ось у нас був випадок...

— Я знаю ту історію, сестричко... Скажіть краще, коли збираються мені другу...— І замовк.

Міцно ступив повіки і, наче кулі в серце, чекав: зараз скаже — «завтра»...

Біля дверей палати Таня зупинилася. Поправила волосся, косинку, простягла вперед руку, наміряючись відчинити двері, і не зважилася. Боялася побачити Сергія в закривавлених бинтах, без руки, і відчувала, що не витримає, розплачеться. Всім тілом налягла на двері й увійшла в палату. Сергієві очі на мить спалахнули й погасли. Сестра встала й тихенько вийшла.

— Я дома була,— промовила Таня і не впізнала свого голосу. «Навіщо я це кажу, це ж неправда!» — Дома все гаразд,— додала вона й подумала: «Навіщо я брешу? Я ж увесь час простояла під вікном операційної, тримаючи руки біля вух, щоб заткнути їх одразу, як тільки пролунає Сергіїв крик».— Сергіюку, я буду з тобою тут... допомагати...

— Сядь, Таню, поговоримо...— Сергій проковтнув слину й одвернувся...— Мамі про все писати не треба. У неї хворе серце.— Він на хвилину замовк, кусаючи губи, а потім суворо сказав: — Ось і кінець нашому щастю...— І зашпів: — Ти не ходи до мене, Таню. Так буде краще. Для нас обох. Залиш мене, йди. Іди, я не люблю тебе... я...— Сергій болісно скривився і замовк.

Таня судорожно затулила обличчя руками.

— Навіщо ти ображаєш мене, Сергіюку? — Вона хотіла придушити зойк, що от-от мав вихопитися, і не змогла.— Навіщо ти так?.. Я ж люблю тебе.

— Тобі двадцять років, твоє життя попереду... Для мене все скінчилося. Іди, я прошу...

Двері гойднулися, ніби в тумані, підлога хитко задригала й попливла вбік. З-під рук вислизає ручка від дверей, роблячись то надміру великою, то жалюгідно маленькою.

«Треба йти, він просить, я не потрібна йому...»

...Пострілом грюкнули двері — пішла. Пішла Таня, дру-

жина. Занило в грудях і придавило до ліжка. Не дотягтися до дверей, не відчинити їх, не покликати: вернись! Сергій усім тілом рвонувся вслід і зразу ж безпорадно впав. Зубами рвав наволочку і невміло, по-чоловічому, плавав.

Уперше за все своє свідоме життя — невтішно, ридма.

Немов пустелею Таня йшла по вулицях гомінкого вечірнього міста. На щось наштотувалася, звертала в інший бік і знову йшла без мети, без дум, без бажання. Біля залізничного переїзду мало не перед самим носом важко гахнув поїзд і часто заокотів колесами. Таня здригнулась і побігла назад. «До лікарні, швидше!» Пробігла метрів з десять, зупинилася.

— Вас образили, дівчино? — Незнайомий чоловік обережно відвів Танині руки від обличчя і, заглянувши в заплакані очі, турботливо запитав: — Щось сталося? Може, допомогти?

— Ніхто не допоможе нам, — схлиснула Таня.

— А чого ж плакати посеред вулиці? Вам куди йти?

— Не знаю. Чоловік мій у лікарні...

— Що з ним?

— Нещастя в шахті...

— Обвал?

— Ні. Руки струмом обпало. Він жити не хоче. Мене проганяє від себе.

Незнайомий замислився. Махнув рукою: пішли!

Таня йшла поруч і не розуміла, куди й навіщо веде він її. Відповідала на запитання, похапцем починала розповідати про своє горе, та на півслові замовкала, схлипуючи, затулялася долонями.

Лікарня була зачинена. На довгий дзвінок вийшла чергова сестра, мовчки відчинила двері і, не глянувши на пізніх відвідувачів, пішла.

Танин супутник зупинився в коридорі. Розгубленим поглядом глянув на численні двері й почухав потилицю. За якимись із них лежала людина, яку спіткало горе. Чим допоможе їй? Там, на вулиці, коли він побачив цю самотню заплакану жінку, було простіше. Людина в горі: треба допомогти. Дорогою добирив підбадьорливі слова, не підозрюючи, що всі вони збліднуть, стануть непереконливими навіть для нього самого, тільки-но він опиниться в цьому яскраво освітленому коридорі з дурманним запахом йодоформу.

— Як прізвище вашого чоловіка? — запитав він, начебто сподіваючись, що це невідоме йому прізвище внесе ясність у скрутне становище.

— Петров.

— Чи ти ба, який збіг! А моє прізвище Петренко! — хотів усміхнутися, та лише винувато зморщив лице і відкашлявся.

З операційної вийшов лікар.

— Хто вас пропустив сюди.

— Ми до Петрова...

— Час відвідування хворих — з другої до п'ятої. До того ж удень!

— Товаришу! — Петренко ступив крок до лікаря. — Нам на п'ять хвилин, це дуже важливо.

— У нашому житті все важливе, й ніхто не хоче чекати. — Лікар повернувся, щоб іти.

Таня впізнала Бадьяна.

— Що з ним, лікарю? — вчепилася вона за халат.

Бадьян зупинився.

— Відкрилася артеріальна кровотеча. Кров зупинили. Для вливання крові не вистачило наших запасів потрібної групи... У Макіївку пішла машина. Години за півтори кров буде. От і все. Ви тут не потрібні.

— Як же так, товаришу лікарю! Дві години... це ж довго! А що як людина... — Петренко м'яв у руках кепку, запахав її до кишені, витягав і знову тряс перед обличчям лікаря. Шукаючи підтримки своїй якійсь іще не висловленій думці, Петренко глянув на Таню і стиха, благально сказав: — Товаришу, візьміть, будь ласка, у мене кров, я цілком здоровий. Ось гляньте! — Він скинув з себе пальто, зашпішив, намагаючись на сорочці гудзики. — Ви не маєте права відмовити мені! — Голос Петренка затремтів. — Я не піду звідси! Я скаржитимусь! Чого ви так дивитесь на мене?!

— Ви хоч знаєте, яка у вас група крові? — втомлено запитав Ваню Ілліч

— Яке це має значення! Кров є кров!

— Нам потрібна перша група, резус позитивний.

— Так, так! У мене саме така з резусом...

За півгодини Бадьян ладнав апарат для переливання крові і задумливо всміхався.

— Сергію, ти знаєш, хто твій донор? Відомий тобі... — і підніс ампулу з яскраво-червоною рідиною до Сергієвих очей, сподіваючись приємно вразити його. На етикетці квалітивим почерком було написано:

«Петренко Геннадій Федорович. Токар. Група крові перша».

Сергій не знав токаря Петренка, так само як і токар Петренко не знав шахтаря Петрова. Але лікар гадав, що вони добре знайомі: чого ж бо людина вривалася б серед ночі до лікарні й пропонувала свою кров?

9

Цю ніч Таня провела в лікарні. Сидячи на стільці біля столика чергової сестри, силкувалася задрімати, хоч на хвилину забутись, і не могла. Кілька разів ходила в палату до Сергія, що спав, мовчки дивилася на нього і, боячись розплакатись, тікала.

Одного разу Тані здалося, що її кличуть. Швидко побігла до палати. Сергій кидався у маренні по ліжку, хрипким голосом шепотів:

— Таню, Танечко... йди до мене. Не плач, мамо... Мені боляче, лікарю... я не хочу, не хочу...

Вранці Таня взяла рушник і повісила на бильці ліжка, затуляючи Сергієве обличчя від сонячного проміння.

— Нехай світить, Таню...— почувла вона і завмерла.

— Ти не спиш, Сергіюку?

— Яке тепле сонце...

— Я не піду від тебе. Що хочеш роби зі мною. Не піду. Мені життя без тебе непотрібне.

— Спасибі... Танечко.

Удень лікарню брали приступом шахтарі. Благали, погрожували, тицали різні папірці перед очі головлікареві і йшли ні з чим. Відвідувати Петрова категорично заборонили. До знайомих і незнайомих людей виходила Таня. Плутано розповідала про стан здоров'я, брала пакунки, записки, протоколи зборів, уся суть яких зводилася до одного — не занепадай духом, друже, тримайся, шахтарю!

Надвечір приїхали, всі у повному складі, члени комсомольського бюро шахти. Похмурі, притихлі хлопці, один за одним пройшли до приймальної палати і попросили до себе лікаря.

До них вийшов Бадьян.

— Чому до Петрова не пускають друзів? — сердито спитав Мамедов.

— Існує певний порядок, до того ж хворий дуже кволий, — відповів Ваню Іллєч.

— Скільки ж це триватиме? І що зроблено для його одужання? — виступив наперед Волобуйський.

— Ми всі чоловіки. Я розумію ваші почуття. Проте випадок винятковий...

— Нас не цікавить статистика! — вибухнув Микола Гончаров. — Ми питаємо: він житиме?

— Ну, друзі мої!.. Ви розмовляєте так, начебто підозрюєте щось лихе. Робіться все, що в наших силах. Будемо сподіватися...

— Пробачте, — полагіднішав Микола, — це ж наш Сергій, такий хлопець!.. Ми вирішили чергувати тут. Якщо потрібна кров, шкіра... одне слово, всі ми до ваших послуг, — тихо закінчив він.

— Спасибі! Поки що цього не треба. Але... все може бути...

Бадьян пішов. У білому лікарняному халаті увійшла Таня.

— Колю, Сергієві й праву готують...

— Заспокойся, Танечко, — обняв її за плечі Гончаров. — Треба взяти себе в руки, розумієш, треба...

— Подивлюся на вас, усі живі, здорові, а він... — заплакала Таня. — Як же ви не вберегли його?

— Це він зберіг нас... більшість була там... у лаві... а він, як Матросов... грудьми... — судорожно ковтаючи повітря, повільно промовив Мамедов.

Сергієві ставало дедалі гірше. Відкладати ампутацію другої руки було небезпечно.

За кілька хвилин до початку операції він розплющив очі, обвів поглядом лікарів, що метушилися довкола нього, і сказав:

— Отже, і праву...

— Сергію, йдеться про твоє життя.

— Покличте Таню.

У білій масці увійшла Таня.

— Пробач, Таню, коли щось було не так... За вчорашнє... Не хочеться мені... Не встигли ми пожити... по справжньому...

По справжньому... А що було справжнім у їхньому житті? Обручка, подарована Сергійком у день весілля? Ні, вона була не справжня. Її зробили з трикопійчаної монети Сергійкові друзі. Таня розуміла — звідки ж у студента гроші? — і не образилася. Вона й зараз у неї на рuci поруч з тією, золотою, що купив їй Сергій з першої получ-

ки. На десять справжніх не проміняє вона ту збляклу, мідну...

Можє, справжнім було весілля? У розпалі веселощів їм нараз стало тісно під дахом будинку, захотілося поділитися своїм щастям з усім світом. Сергій шепнув:

— Давай утечемо!

І вони втекли з весілля. Йшли безлюдними вулицями нічного міста, під ногами рипів сніг, і з надміру почуттів їм хотілося гукати: «Люди! Дивіться, які ми щасливі!»

У Тані мерзли руки, Сергій грів їх у своїх, великих, дужих. Потім він цілував її в очі, щоки, вуста й шепотів: «Рідна моя, я тебе через усе життя пронесу на руках».

У Тані перехопило подих, вона згідливо кивала головою, кусала губи, боячись розридатися, і не могла говорити.

За дві години Сергій Петров лежав у палаті без обох рук...

Уранці, після операції, приїхав батько. Старий солдат, що сам не раз дивився смерті у вічі, сів мов підкошений у головах непритомного сина.

Дві доби Сергій був на грані між життям і смертю. Дві доби не відходила від нього Таня. Вона немов закам'яніла, сидячи на стільці. На вмовляння піти відпочити мовчки хитала головою і знову застигала, втупивши погляд кудись у простір.

— Сидить, бідолашна, аж тяжко на неї дивитися,— розповідала в сусідній палаті санітарка тітка Даша.— Аж у самої в грудях все розривається. Дуже вони, певне, любили одне одного.

— І чого це ти, бабо, їхню любов оплакуєш! Любили, любили... Слухати гидко! — розсердився хворий з перев'язаним лобом.— Пам'ятаю, в сорок третьому... Та що тут розповідати! Сиділа б, стара, на своїй законній пенсії і не рипалась! Лише жаль розводиш. Послухає якась дурепа отаку антимонію, та так їй шкода стане самої себе, що...— Хворий помовчав, кутаючись у ковдру. Улігся і враз потеплілим голосом заговорив: — Зустрів я її вчора в коридорі, ну, дівчисько ще, зовсім дівчисько. Та от бачите!.. Спасибі їй сказав. А вона дивиться отакими очима: мовляв, за що? А я: за оце! — Хворий постукав себе кулаком у груди по тому місцю, де серце.— На людей приємніше стало дивитися,— не вовки вони одне одному!

Чи то розмова вплинула на тітку Дашу, чи то ще щось, але, підмовивши сестру, вони вдвох примусом уклали Таню в ліжку.

Спала вона недовго. Уві сні кудись бігла обважнілими, неслухняними ногами, провалювалась у ями, поривалася кричати, та в рот лізла важка вата і глушила звук.

Прокинулася спітніла, ще більше втомлена, ніж до сну. Пильно подивилася на свої руки і здивувалась, а чого — сама не зрозуміла.

«Що ж ти наробив з собою, Сергійку? — подумала Таня. — Невже залишиш мене саму? Зовсім саму?.. Ні, ні! Ти не маєш права! Я не хочу, не дам тобі померти! Лікарі просто розгубилися, та й можливості районної лікарні невеликі. Поїду в Донецьк, до професорів...»

— Ой, чому ж я одразу не додумалась до цього?!

І подумки мчала вже в обласне місто, до сивих лікарів, котрим, як їй здавалося, досить лише глянути на Сергія — і він стане на ноги.

Бадьян сумно подивився на неї, коли вона вбігла до нього в кабінет, і встав.

— Кровотечу ми поки що зупинили, — сказав він, — проте, на жаль, кровоносні судини вражені струмом, вони розкладаються у живому тілі, і зупинити цей процес ми не можемо. Ми не певні, що не вражено й інші життєво важливі центри. Звичайно, можливості обласної клініки більші, та... — Він хотів щось додати, але тільки махнув рукою і сів.

Таня мовчала. Відчувала, як у грудях закипає глуха злість, і не розібрати, на кого. Чи то на підступний струм, чи то на безпорадність медицини. Не могла й не хотіла вірити, що найдорожча для неї людина помере.

— Спершу всі говорили — він і дня не проживе! — несподівано різко сказала Таня. — Ех, ви! Злякалися, що такого випадку не було! — уже кричала вона, переконуючись, що в Донецьк треба їхати негайно.

На лавочці біля лікарні Таня побачила Сергієвого батька. Він сидів, обхопивши руками голову, низько схиливши її до землі.

— Тату! — гукнула Таня.

Антон Андрійович підвів голову, квапливо заговорив:

— Таню, дочко, яке горе, яке горе... Сергійко, синок мій... отаким пущверінком... рученята простягав до мене. Казав: «Тату, не йди на війну, там убивають». А сам... І війни ж немає...

Таня глянула йому в обличчя і злякалася. На неї дивилися постарілі, втомлені, але такі рідні Сергійкові очі.

Йй враз захотілося сказати цій людині щось підбадьорливе. Вона рвучко обняла батька й побігла геть.

...По дорозі в Донецьк, сидячи в автобусі, Таня про себе повторювала незвичне для неї слово «тато» і дивувалася, як легко вона його вимовила. Куди поділися страхи й побоювання, що застряне це слово у горлі, неприємно вразить слух того, до кого вперше буде звернене! «Тату... А яким був мій? Кажуть, добрий, веселий... Пішов на фронт, і до сьогодні...»

Донецьк гомонів різноголоссям вулиць, шурхотів по асфальту колесами автомобілів, гуркотів переповненими вагонами трамваїв. Поривчастий квітневий вітер гойдав дерева, немов будив їх від довгої зимової сплячки, підганяв натішитися життям.

Жвава синьоока дівчина, Танина ровесниця, довго пояснювала Тані, як проїхати до клініки імені Калініна, де, на її думку, повинні бути хороші лікарі. Кумедно примружилась і співчутливо запитала:

— У вас мама хвора, еге?

— Ні, чоловік.

Сіре громаддя головного корпусу лікарні, холодно блиснувши очима вікон, вселило в Таню боязкість і разом з нею крихту надії: їхала марна.

Сергій прокинувся. Обвів поглядом палату і втупився в батька.

— Ти приїхав, тату? А ми збиралися до вас...

— Доїхав добре. Дома всі здорові,— заквапився батько.— Мати... мати також здорова. Кланяється тобі. У нас повинь. Вовча балка розлилася... Чекали на тебе. Ну нічого, одужаєш — приїздить...— Батько замовк, болісно добираючи підбадьорливі слова, та вони, мов вугри, вислизали, напшовхуючись на каменем повисле запитання: як же тепер, синку, житимеш?

— Прости, що не зберіг себе... Ти завжди навчав мене: «Будь сміливий, сину». Я не злякався, тату. Не знаю, що чекає на мене. Кажуть, не виживу. Не хочеться вірити в це, проте... Відрізали ліву, на черзі права... а там нога...

Батько тривожно подивився в синове обличчя: чи не марить? Адже ампутовано обидві руки. І враз поза шкірою пішов мороз: не пам'ятає!

— Синку, ти все пам'ятаєш?

На рівні грудей двома гострими кутами піднялося простирало, Сергій широко розкрив очі, лизнув пересохлі губи й тихо промовив:

— Де вона?

Божевільним поглядом поводив по забинтованих куксах рук, ампутованих вище ліктів, і зненацька зайшовся жакливим істеричним реготом.

З правого боку на білому простиралі, дедалі збільшуючись, повзла червона пляма.

10

Чоловік в окулярах, уважно вислухавши змішану зі сльозами Танину розповідь, мовчки підвівся з-за столу і вийшов.

«А він зовсім не схожий на професора»,— подумала Таня.

Професор повернувся з жінкою.

— З вами поїде доцент Гринь, спеціаліст по опіках...

Кровотечу, що відкрилася з правого боку, почастило зупинити. Всі намагання лікарів увести до вени голку для переливання крові були марні. Становище ускладнювалося тим, що неушкоджена була лише ліва нога. Спітнілі від напруження лікарі даремне намагалися знайти рятівну судину. Від частих уколів нога набрякла, загрозливо синіла. Пульсу не чути було.

За метушнею, що панувала біля ліжка хворого, ніхто й не помітив, як з'явилася Гринь. Вона уважно придивлялася до дій колег, потім чітко промовила:

— Приготуйте інструмент для розкриття артерії!

Всі, як по команді, підвели голови і глянули на неї.

— Гринь,— відрекомендувалася вона.— Спробуємо ввести кров через сонну артерію.

Вночі йшов дощ. Темряву за вікном краяла блискавка. Таня перелякано чекала удару грому, а його не було. Пружний весняний вітер шурхотів по вікнах, і здавалося, не витримають натиску тоненькі шибки, тріснуть і впустять до палати буйство квітневої ночі. За столиком дримала чергова сестра. У забутті глухо скрикував Сергій. Лютуючи від свого безсилля, завивав вітер.

«Треба б перевезти в Донецьк, хоч і ризк великий. Якщо в дорозі відкриється кровотеча...» — всоте пригадувала Таня слова Гринь і щоразу лякалася недомовленого.— Ризк... А що якби сьогодні вона спізналася, ну хоча б на десять хвилин?» Таня підійшла до вікна, стояла, вдивляючись у ніч.

— Відпочинь, Таню, упадеш з ніг...

— Як ви гадаєте, врятують Сергія?

— Що тобі сказати? Такого важкого випадку у нашій лікарні ще не було. Ваню Ілліч хороший лікар, людина добра, гаряча, але він... усе життя апендицити, переломи лікував, а тут... Ось і вчора... Коли б не лікарка з Донецька, хто його знає, чим би все скінчилося. Нікому і в голову не прийшло ввести кров через судини шиї. Звикли ж у руку колоти.

— А що ж робити, Клаво?

— Якби на всі випадки життя були готові відповіді! — розмірковуючи, ніби сама до себе промовила сестра. — Звісно, краще було б перевезти його в Донецьк. Усе-таки обласне місто... і кадри кваліфікованіші, і можливості більші. Та хто ж візьме на себе таку відповідальність? Гринь вичитувала наших лікарів, чому не перенесли до операційної? Але ж завідувач відділу заборонив Бадьяну зрушувати його з місця. Бояться артеріальної кровотечі. Радила зробити складну операцію, а потім, коли поїхала, Горюнов сказав: «Радити всі хоробрі, а хто поручиться, що він витримає? Знайдуться такі, що казатимуть: «На столі зарізали». А Горюнов завжди говорить словами завідувача. Друзі вони... Звернись-но ти, Таню, до відділу охорони здоров'я.

— До кого?

— Стукало там є. Головний хірург області. Він допоможе.

На світанні Сергій попросив пити. Таня піднесла склянку з водою.

— Пий, Сергійку, пий! Лікарі рекомендують більше пити. — Намагалася не розхлюпувати воду, міцно тримала склянку обома руками і трохи не вголос повторювала: «Це вперше. З незвички... звикну... привчу свої руки до нього...» А вони від хвилювання дрижали, і вода, обминаючи Сергієві губи, текла в ніс, до очей, за шию.

Сергій передихнув.

— Де батько?

— Дома в нас ночує. Завтра йому їхати... До тебе приходили хлопці. Керуючий трестом був.

— Лікті у мене залишились?

— Не треба про це, Сергійку. Живуть же люди... Я все можу робити. Ось! — Таня рвучко встала, простягла руки до Сергієвого обличчя. — Вони твої... теж... на двох будуть. Ти не дивися, що вони невеличкі, і сама я невеличка! Я все зможу! Ми ще краще за інших житимемо! — Не чекаючи відповіді, заквапилась: — Сьогодні поїду в Донецьк,

тебе перевезуть туди. Там хороші лікарі, вони зразу вилікують!

А новий день ніс із собою нові тривоги й побоювання. Часом здавалося, що йому вже три чисниці до смерті. Проте міцний організм завзято боровся зі смертю, гнав її, і вона змушена була давати дедалі нові й нові відстрочки.

Надвечір тридцятого квітня зелений «Москвич», здіймаючи придорожню кураву, мчав до районного містечка. Людина поспішала на допомогу іншій людині.

Ознайомившись з історією хвороби Петрова, Стукало з оточенні почту лікарів увійшов до палати.

— Як самопочуття, шахтарю?

— Хвалитися нема чим, лікарю...

— О-о-о! Та ви, я бачу, занепали духом. Не годиться, не годиться! Представник такої мужньої професії — і який же приклад подасте ви хворим! Попереду у вас ще довге життя, і, знаєте, колись згадасте ці дні, соромно стане за свою слабкість. Он воно як!

Стукало повернувся до лікарів і наказав:

— Підготуйте Петрова до евакуації! Людина народжена для життя! Цього в наших стінах ніхто не повинен забувати! Лікарі не забували про це в бою, під розривами снарядів... До обласної травматології півсотні кілометрів. Злякалися?..

Стукало вийшов. Біля дверей його перепинила Таня.

— Лікарю, він житиме?

— Скільки йому років?

Від зустрічного запитання Таня зблідла, блискавкою майнуло в мозку — зараз скаже: «Шкода, але...» Вона позадкувала й замахала руками:

— Не треба, лікарю, я не хочу, не треба...

— Та що ви, що ви, дитинко! Я хотів тільки сказати, скільки йому лишилося ще жити до ста років.

— Йому двадцять п'ять.

— Ну от! Виходить, сімдесят п'ять. Повеземо його до нас. Попереджаю одразу: лікуватися доведеться довго. Опіки заживають не скоро. Кріпись, шахтарська дружино!

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Вночі у вікно заглядав дворогий серп місяця. Коли на нього напливали хмари, в палаті ставало зовсім незатишно. Здалеку долітав глухий шум. Він повільно наростав, переходив у чітке рокотання, а потім так само повільно стихав.

«Машини йдуть, дорога недалеко,— думав Сергій, силкуючись заснути.— Котра зараз година? Як болять руки. Вогнем печуть. Одрізали ж, а вони болять. Чому тут не дали морфію? Скоріше б настав ранок. Батька вже провели. Як він про все розкаже матері?..»

Поруч зарипіло ліжко.

Сонний голос запитав:

— Не спиш, Єгоровичу? Я от усе думаю: живеш удома, ходиш на роботу, і здається — нема на світі хвороб, страждань, усе тече гладенько, добропристойно... А як попадеш сюди, надивишся... Наче інший світ. Скільки до людини лиха чіпляється! Та якого... Невже й при комунізмі так буде?

— А куди ж ти подінешся від усього цього? — обізвася голос із темряви.— Менше, звісно, буде оцієї погані, а бути буде. Переможемо старі хвороби — нові з'являться. Хвороби — це також прояв життя.

— Невесела картина.

— Ні, таких хворих, як ми, тобто лежачих, не буде. Профілактика стане кращою. У початковій стадії розпізнають хворобу і вб'ють її. А то й зовсім можна їй запобігти.

Помовчали.

— Дивовижна-таки штука життя! — заговорив той, що почав розмову.— Доки не скрутить тебе, не замислюєшся над ним. Живеш собі... Одержиш зарплату — радий, випив — веселий, з жінкою посварився — гидко. Розтринькуєш його, життя, сюди-туди... А йому ж бо ціни нема. Пізно тільки ми розуміємо це. Як біля швидкого поїзда: розлучаєшся з другом і, поки є час, точиш яси, а рушить, промайне останній вагон — і згадаєш: а головного ж я й не сказав. Та вже пізно! Стьобне поїзд останнім гудком — і бувай!.. У мене не все виходило в житті. І брехав, і легкодушний був, та й усякої гидоти траплялося. Це я аж тепер зрозумів. Ех, друге б життя мені!

— Життя — не мотор у машині, який можна заміни-

ти, — зітхнув Єгорович. — Оболонка лишилась, а нутро інше. Недарма хтось пожартував, що мавпа, перше ніж стати людиною, спочатку засміялася і підвела голову догори, тобто розігнулася, потім заплакала, а втерши сльози, зрозуміла, що в неї є руки, і тоді стала людиною.

— Так, сльози... Як ти гадаєш, Єгоровичу, жінка залишиться з ним?

— Тобто як?

— А так... жити, жінкою...

— Ніяк не зрозумію я тебе, Остапе Йосиповичу! Чоловік ти начебто й нічого...

— Та я просто, я так...

Голоси замовкли.

У тиші тонко поскрипувало ліжко Єгоровича. Старий сердито перевертався з боку на бік.

2

Навіть поверховий огляд хворого переконав Кузнецова — нового Сергієвого лікаря — треба негайно оперувати. Зволікання може коштувати Петрову життя. Судини підключичної артерії лопаються, як мильні бульбашки, виликаючи сильні крововиливи. Зупинити цей смертельно небезпечний процес може тільки негайна операція — перев'язка артерії мало не біля самого серця.

Надходили першотравневі свята. Вони могли затримати операцію якнайменше на два дні. І Григорій Васильович наважився: він оперуватиме завтра ж. Першого травня.

Додому хірург ішов пішки. Кузнецов любив ці прогулянки після роботи. Багатоголосий гамір, здорове дихання багатолюдних вулиць відсвіжали, одвертали від лікарняних турбот, глушили думи про службові неполадки, заспокоювали нерви. І цього вечора йому хотілося забути про все на світі, пройтися святковим містом, ні про що не думаючи, безжурно.

Григорій Васильович ішов додому не поспішаючи. Вулиці були сповнені веселої метушні, горіли кумачем прапорів, у повітрі висів радісний гомін і пахло чимось таким, чим пахне лише переддень великого свята.

«А може, не слід було призначати операцію на свято? — несподівано вжалив лікаря сумнів. Зразу ж пригадалося обличчя хворого і його голос: «Лікарю, я житиму?» А очі вже ні в що не вірять. — Житиме, мусить! Людина повинна жити!»

Біля будинку Кузнецова зустрів син. З розгону стрибнув на шию.

— Таточку, мама собі таке гарне плаття купила, таке гарне! Ми підемо на парад? Ти посадиш мене до себе на плечі? Хочеш, я дам тобі кулю. Найяскравішу!

Батько всміхнувся.

— Бачиш, Сергійку... Я не зможу завтра піти з вами. Мені дуже шкода, але...

Син зіскочив з рук, шморгнув носом.

— І завжди ти отак, татку! То в тебе футбол, то ще щось...

— Ну, ну! Ти ж мужчина! Постарайся зрозуміти мене. Одній людині дуже погано. Вона потрапила в біду. Їй треба допомогти. Неодмінно. Розумієш?

— Ти завжди інших любиш. Вітька з татком, а я...

3

Разом з Танею Антона Андрійовича проводжав Михайло, Сергійів двоюрідний брат, який жив у Донецьку. На вокзалі сиділи мовчазні, пригнічені. Батько, не підводячи очей, курив цигарку за цигаркою. Повернулася фронтова звичка.

Відтоді, як син, опритомнівши, побачив себе без обох рук, щось надломилося в батькових грудях. Обірвалася і без того тонка ниточка надії, що, може, все якось обійдеться. Того дня батько, вийшовши від сина, мимоволі потягнувся до буфету. Пив горілку, але відчував, що нічим не заглушити моторошний регіт сина.

— Ти провідуй його, Мишко. А матір я сюди не пущу, не витримає... В разі чого — телеграфуйте...

І знову повисла гнітюча мовчанка. Коли засвистів тепловоз, Антон Андрійович здригнувся і, болісно зморщившись, підвівся.

— Тату! — мовила Таня.

— Так, так, я знаю... Їхати... — сказав він і, згорбившись, пішов до вагона.

Ночувала Таня в Михайла. Жвава темноока Ганна, Михайлова дружина, зустріла її приязно. Від усієї кімнати віяло спокоєм, затишком, розміреним сімейним життям. На столі, нагадуючи про весну, стояли квіти. Клопоталися коло запізнитої вечері господарі.

«Отак і ми колись...» — подумала Таня, стримуючи сльози.

— Їж, Танечко, їж! — пригощав Михайло.

«Бувало, і Сергійко отак...» Шматок хліба застряв у горлі, дзенькнувши, упала з рук ложка. Таня нахилилася дістати її і, зронивши голову на стіл, заплакала.

Її не заспокоювали. Мовчав Михайло, крадькома витирала сльози Ганна. Слова були ні до чого... Вони, як вітер на пожежі, тільки дужче роздмухували б вогонь. У ліжку Таня довго не могла заснути. Широко розплющеними очима дивилася в темряву, намагалася пригадати, яким був Першотравень торік, та думки невловимими шляхами тікали геть і вели до завтрашнього дня, до майбутньої операції.

Ледь зайнялося на світ, Таня вже була на ногах. Міський транспорт іще не працював, і вона пішки через усе місто пішла до лікарні.

4

Зранку дорогою рухалися колони демонстрантів. Час від часу потік їх наростав, гучніше звучали голоси, голоснішими ставали пісні. Вітер підхоплював їхні уривки й кидав у відчинені квартирки лікарні, розбивав об шибки вікон, що полум'яніли на сонці.

Григорій Васильович Кузнецов, у новенькому білосніжному халаті, стрімкою ходою увійшов до палати.

— Зі святом вас, друзі! Що приснилося тобі, Сергію, на новому місці? Ну, нічого, нічого... Зробимо сьогодні невеличку операцію, повеселішає на душі. Сердишся, що не дали морфію? Даремно! Ось старожил наш, Іван Єгорович Ларін, із власного досвіду може підтвердити.— Кузнецов усміхнувся: — Правильно, Єгоровичу?

— Авжеж, що так. Спасибі вам... А було, також зубами скреготів.

— Поділіться з сусідом досвідом. Не тим, звісно, як сердитись і скреготіти зубами.

І одразу потеплішало в палаті. Зникла атмосфера скутості, що поселилася від учора з появою нової важко хворої людини.

Коли лікар вийшов, заговорили всі разом, навперебій. Кожен хотів розповісти про найважчий випадок з життя, який, на його думку, може бути взірцем стійкості для Сергія, допоможе йому зібратися в силі, що так потрібно

йому там, за щільно причиненими дверима з лякаючим написом: «О п е р а ц і я н а».

— Лежав зі мною під Берліном у лазареті один артилерист,— утупивши погляд у стелю, розповідав Єгорович.— Отак, ліжка поряд. Костянтином звали... цебто Костею... Красень хлопець... гармоніст, відчаюга! Не пощастило йому на війні, дуже не пощастило. Уже наприкінці поранив його фашист. У ногу і в очі. Шльопнув міною, і померк білий світ для солдата... Чотири доби він, Костя-Костянтин, повз лісом до своїх. Голодний, холодний, зраний, претемною ніччю... Каже, застрелитися хотів, пістолет виїняв з кобури. А потім мене, чи то ж бо Костю, така злість узяла: навіщо ж я, матері його ковінька, до їхнього лігва аж від самого Сталінграда йшов?! Ні, фашисте, не тишитися тобі з моєї смерті! І доповз до своїх. Лікувався в Одесі, одне око йому вилікували, не зовсім, правда, відсотків на сорок. Про те я довідався вже після війни. Випадково зустрів у одному селі. Upізнав і Костя мене по голосу... Він у тому селі клубом заправляв. Одружився, дітки є, аякже... двоє. Степан, його старший, інститут кінчає, а молодший, Іванко, тезко мій, у школі вчиться. Костин баян уся округа сходиться послухати!

— А от у нас, на Волховському фронті, був випадок...— почав Остап Йосипович.

Сергій слухав і не слухав, та однаково бачив переповнені лазарети, польові госпіталі від Сталінграда до Берліна з чудо-людьми, перед мужністю яких відступали тисячі смертей.

Сергій нетерпляче поглядав на двері. Чекав на Таню. Його не лякала операція. Він розумів, вона буде тяжка, тривала, але ні про неї, ні про її результати не думав, начебто не він, Сергій Петров, мусить зараз утретє лягти на операційний стіл, а хтось інший, ледь-ледь йому знайомий, котрому життя стало чомусь нестерпним тягарем.

— Запам'ятай, синку! Той, хто любить життя, бореться за нього! — Єгорович відкашлявся, звисивши ноги, сів на ліжку.— Певна річ, тяжко, коли серед білого дня — камінь на голову... Здається, що й сонце перестало світити. З усіма так. Ти гадаєш, що ті хлопці, про яких отут розповідали, були якісь особливі? Нічого подібного! Такі ж смертні, як і ми з тобою. Проте життя вони любили понад усе, зубами боролися за нього! Я це до того кажу — життя варте, щоб за нього битися до кінця.

У коридорі дзвякнув дзвінок. У палаті замовкли. По щибках вікон ковзнула пісня, що прилетіла від святкових

колон, рипнули двері, і до палати в'їхав візок, яким возять хворих на операцію.

«Таня не встигла, — подумав Сергій, та одразу ж почав заспокоювати себе: — Прийде, неодмінно прийде».

Проїжджаючи коридором до операційної, Сергій знову почув пісню. «Співають...» — і він прислухався.

У розчинене вікно линуло:

Так ликуй и вершись
В трубных звуках весеннего гимна!
Я люблю тебя, жизнь,
И надеюсь, что это взаимно.

Слова пісні різнули якоюсь глузливою нещирістю.

— Везіть! Швидше!

Сестра, налякана Сергієвим криком, прискорила ходу.

...Таня спізнилася. Захекана, вбігла вона до палати, простягла руку з квітами й зупинилася: Сергієве ліжко було порожнє.

Квіти впали на підлогу.

— Давно? — затремтів голос.

— З півгодини, — заспокоїв Єгорович. — Ти не хвилюйся, все буде гаразд. Приходила сестра, казала: операція йде успішно. Почував він себе добре, вночі спав.

Таня збрала квіти, ступила крок до ліжка. На зім'яту, вологу від поту подушку поклала букет.

— Де операційна?

— По коридору прямо. Почекай тут, туди не пустять.

— Я там... — І, не договоривши, побігла.

Сергій устиг порухувати до двох; по самому краєчку величезної лампи, що висіла над обличчям, швидко побіг головою вниз малесенький чоловічок. «Та це ж я!» — здивувався Сергій, а чоловічок, махнувши руками-павутинками, одірвався від лампи і, перекидаючись, полетів у порожнечу. На мить Сергій відчув, як від його тіла відділяються кінцівки. Потім вони знову повернулися, з'явилося гостре відчуття рук.

«Ру-у-у-ки-и-и!» — зашуміло в голові. — Вони зі мною!» Сергій стиснув кисти, хруснули суглоби пальців, і руки попливли в повітрі, відриваючись од тіла. «Не хочу!» — рвонувся Сергій і не встиг сказати. З-під спини зникла опора, і він рвучко провалився в чорну безодню.

«Кінець!» — спалахнула на мить думка і враз, неусвідомленою, погасла, не викликавши ні страху, ні жалю. Важкий наркотичний сон заволодів ним.

Дорогою додому і вдома, граючись із сином, Григорій Васильович хоч як намагався позбутися думки про нового хворого й операцію, яку мав робити, вдіяти нічого не міг.

«А що коли не витримає серце?.. Відкласти операцію?.. Я святкуватиму, а в нього відкриється артеріальна кровотеча і... Оцього вже я собі ніколи не прощу!»

І сьогодні, підходячи до будинку лікарні, Кузнецов дуже хвилювався, так, як ніколи досі, за всі роки своєї хірургічної практики.

«Ми ще повоюємо!» — надихав і підбадьорював він себе. Григорій Васильович рішуче відчинив масивні двері лікарні. Запах ліків війнував йому в обличчя, повертаючи до звичного і вгамовуючи хвилювання.

Але в передопераційній, глянувши на свої руки в стерильних рукавичках, він знову відчув щось подібне до страху.

Кузнецов підійшов до вікна, виглянув на вулицю. Суцільною лавиною рухалися ошатні колони демонстрантів. Здавалось, яскрава веселка лягла людям на плечі й мерехтіла всіма своїми безладно переплетеними барвами.

— Григорію Васильовичу! — покликав асистент Карделіс. — Хворий на столі.

Кузнецов різко повернувся од вікна й пішов до операційної. У очах його ще майоріли прапори першотравневих колон, проте думкою він був уже там — поруч із хворим. А коли Кузнецов сказав: «Скальпель!» — усе стороннє зникло. Лишилася людина, розплатана на весь зріст на твердому операційному столі, під сліпучим світлом ламп, її пульс, дихання, самопочуття.

Операція почалася з невеличкої затримки. Роблячи неглибокий надріз уздовж ключиці, Кузнецов зненацька відклав скальпель і попросив замінити інструмент. Асистент Карделіс здивовано звів брови, та, певно, зрозумівши настрій колеги, схвально усміхнувся: «Сміливіше, Грицю!» Вголос він сказав:

— Пам'ятай: *nervus vagus*¹.

«Ох уже мені цей чортів блукаючий нерв! Лежить собі поруч із артерією і не журиться. А спробуй-но зачепити його! Ні, ні, ніяких казусів! Гранічна обережність і точність. Схибни на міліметр, і може обірватися життя. Карделіс розуміє це. А то не нагадав би зайвий раз. Помітив,

¹ *Nervus vagus* — блукаючий нерв (лат.).

що я хвилююся. Підбадьорює: «Сміливіше...» З ним добре. А він вірить мені? Не вірив би — не пішов би асистувати. От-от має показатися вена. За нею артерія. Поки що можна працювати трохи швидше».

Григорій Васильович на мить випростався, і операційна сестра серветкою спритно витерла піт на його обличчі.

«Зараз почнеться головне». Обминаючи численні кровоносні судини і нерви, він мусить добратися до артерії, нічого не зачепивши, підвести під неї шовкову нитку і перев'язати.

В операційній стало душно. Сергій у глибокому наркотичному сні.

— Пульс? — запитав хірург, не припиняючи небезпечних пошуків артерії.

— Нормальний!

«Треба обійти вену і пучок нервових волокон зверху».

— Менше оголюй вену, може лопнути, — попередив Карделіс.

Скальпель міліметр за міліметром рухається до мети. На його кінчику — життя хворого.

«Не оголивши вени, до артерії не доберешся», — міркує Кузнецов і каже про це помічникові.

— Бачу, вони майже зрослися...

Судина справді може лопнути. Її стінки, вражені струмом, втратили еластичність і можуть не витримати тиску крові.

«Що робити?»

— Оголюй! — порадив Карделіс. — Іншого виходу немає. Бачиш?!

Кузнецов швидше відчув, аніж побачив те, до чого він ось уже протягом години добирався. Кінчик скальпеля, немаче навпомацки, обережно торкнувся стінки артерії, і враз його відкинула геть пружна, пульсуюча хвиля. Нервові волокна, немов павутиння, обплутали судину. Торкнись однієї такої павутинки, і... Їх треба одвести вбік, одділити живе від живого, не ушкодивши ні нерва, ні артерії.

Якусь мить Кузнецова мучать сумніви: «Неможливо, це зовсім неможливо...»

В операційній запала така тиша, що цокіт стінного годинника здавався ударами важкого молота.

— Нитку! — попросив Кузнецов і тут-таки, мов ошпарений, відскочив од стола.

Бурий струмінь крові фонтаном ударив йому в обличчя, виповнив розріз операційного поля і, перехлюпуючись через край, побіг на груди хворого.

— Вену! — крикнув Григорій Васильович.

— Затиснув. Не допомагає.

— Пульс?

— Пульс слабшає. Аритмічний.

«І надав же мені чорт робити цю операцію!.. Як я подивлюся в очі його дружині?..»

— Карделіс, тампони! Прибирай кров, я підведу лігатуру.

«Що це — помилка чи неминучість? Якщо в цьому місці я зачеплю нерв, тоді кінець. О боже, здається, пере'язав».

У наступну мить лікар побачив широко розкриті очі операційної сестри, почув її уривчастий шепіт:

— Пульс зник. Зіниці не реагують...

— Адреналін! — гаркнув Карделіс.

«До серця! Масаж».

А коли після кількох масажуючих порухів рук хірурга серце, що мало навіки зупинитися, слабо здригнулося, він зрозумів: рішення зробити операцію саме сьогодні було єдино правильне. Якби кровотеча відкрилася в палаті, у той час, коли всі лікарі святкували Першотравень, то навіть найнагальніше оперативне втручання не допомогло б...

Кузнецов вийшов у коридор. Підійшов до відчиненого навстіж вікна і жадібно затягся цигаркою. Він страшенно втопився. Немов побиті, нили спина, руки, ноги, тупий біль шпигав у скроні.

Не чув, як підійшов Карделіс.

— Иди, Грицю, випий за удачу. Ти чесно заробив сьогодні свої сто грамів!

Кузнецов, розминаючи затерпілі ноги, походив по коридору, заглянув до операційної і, сам того не помічаючи, пішов до палати щойно оперованого.

У головах Сергія сиділа Таня. Плямою крові червонів зім'ятий букет квітів. Решта ліжок були порожні. Всіх виманила надвір весна. А їм вона не на радість...» І від вигляду спустілої палати зі згорьованою постаттю молодої жінки, яка схилилася над чоловіком, що спав важким наркотичним сном, від усвідомлення того, що ще немало днів і ночей доведеться просиджувати їй отак, закликаючи на допомогу всю свою юну мужність, у лікаря боляче стиснулося серце.

Він сів поруч на стілець. «Сказали їй чи ні, що під час операції у Сергія зафіксували клінічну смерть?»

Таня сиділа, не помічаючи Кузнецова. Зрідка вона простягала руку вперед і обережно гладила чоловіка по голові. Вона не зводила з нього очей.

— Хвилювалася? — стиха запитав Кузнецов.

Таня підвела голову, глянула на нього і беззвучно заплакала.

— Отакої! Зроблено рішучий крок до одужання, а ти плачеш.

— Лікарю, він житиме?

— Години дві тому я, мабуть, не знав би, що відповісти тобі, а зараз запевняю: житиме, мусить! Він питав про тебе там, на столі. Ти йому дуже потрібна, Таню.

— Хіба я сама цього не розумію! Тільки б, дурненький, не проганяв мене від себе. Спало йому на думку, що його життя скінчене, а я можу почати все з початку. Але ж я не можу!.. Не можу без нього!.. Всю радість ділили навпіл, а тепер що ж!.. Жаліє він мене. А я не хочу так...

Сльози, що накипіли там, біля холодних дверей операційної, принесли полегкість. Та біль не вгамовувався. Таня мучилася від своєї безпорадності, бачачи страждання чоловіка. Під час операції, хоч і рада була словам сестри, що все йде добре, серцем відчувала: не все гаразд за цими дверима. Важко там Сергійкові, ой як важко! А самій, здається, було не легше від усвідомлення того, що нічим не може зарадити йому.

— Вам буде важко.— Григорій Васильович встав, пройшовся по палаті.— Однак треба триматися. Не плачте при ньому і не жалійте його. Жалість розслаблює людину, робить її безвільною. У його присутності вдавайте, що нічого страшного не сталося. Розумію, нелегко, але це необхідно... У тій лікарні йому кожні чотири години вводили морфій. Намагались полегшити останні, як вони гадали, хвилини його життя. Ти знаєш, що таке морфініст?

Таня заперечливо похитала головою.

— Морфій — один із сильнодіючих наркотичних засобів. Його дають хворому тоді, коли несила терпіти фізичний біль. Після введення морфію в організм хворого біль на якийсь час вщухає. Проте до наркотиків дуже швидко звикають. Коли вчасно не припинити впорскування, наслідки бувають просто жахливі. Втратити руки — страшне горе. Стати морфіністом — не менше... А коли і те й друге...— Кузнецов розвів руками.— Сергій уже на тій грані, після якої подальші ін'єкції зроблять його морфіністом. За три дні я категорично забороню вводити йому наркотики. Сергієві буде важко. Він благатиме, капризуватиме. Та це треба пережити. Тобі, йому... Заради його здоров'я... і поки ще не пізно...

Григорій Васильович, заклавши руки за спину, широкими кроками ходив по палаті. Шість кроків від дверей до вікна, шість назад. Коли він підходив до дверей, Таня зля-

кано дивилася на його руку, зі страхом чекала: зараз вона потягнеться до дверної ручки, рипнуть двері, і він піде геть. А що як Сергійкові стане зле і поруч нікого нема... Тані хотілося підхопитися і крикнути: «Лікарю, не йдіть!» Та щоразу Кузнецов незграбно-повільно повертався і підходив до вікна.

Кузнецов не йшов. Знову і знову переживав він події останніх годин. Він наче глянув на життя з іншого, досі невідомого йому боку, і цей погляд викликав нові думки про людей, про життя, про людські почуття, зрештою, про самого себе, змусив замислитися над тим, про що він досі ніколи не думав.

Були і до цієї у його практиці й тяжкі операції, і словнені тривог післяопераційні дні. Але тоді він боровся з тяжкою хворобою і ясно бачив майбутнє своїх пацієнтів. Там не було оцієї приреченості, перед якою вся майстерність і досвід лікаря безсилі. Він міг загоїти рани, допомогти знайти душевний спокій, а от руки... рук він уже не міг повернути.

Із щоденника хірурга Г. В. Кузнецова

13 травня.

Прийшла весна! А місто як гарнішає! «А роки летять, наші роки, як птахи...» У нас сьогодні день відвідин. Якась дівчина поставила букет квітів на тумбочку Петрова. Він спав. Прокинувшись, запитав, хто приходив. Розповідаючи, Таня навмисне наголосила, що ось, мовляв, зовсім незнайомі люди бажують нам щастя. Сергій розсердився. Решту дня мовчав. Чого б це? Мені здалося, що йому хочеться плакати і лише зусиллям волі він стримує себе. На ніч підвищиться температура. А гемоглобіну знову мало. О-хо-хо, гемоглобін, гемоглобін... третій аналіз крові, і хоча б на відсоток більше...

14 травня.

Сергій сказав дружині: жаліти потроху починають каліку (це про той букет квітів). Важко і, мабуть, страшно було йому вимовити це слово. Каліка... Був здоровий хлопець, і ось тобі маєш... Уночі не спав, просив морфію. Важко тобі, Сергію, але наркотиків призначити не можу.

Боюся за праву ногу. Якщо вражена кістка... Треба попросити ще один рентгенівський знімок, ґрунтовно подивитися, скликати консиліум.

Таня падав з ніг, проте на всі вмовляння ніги відпочити заперечливо хитає головою. Ні на крок не відходить од чоловіка.

Дивно — з появою в лікарні Петрова хворі стали значно терплячіші. А жінки почали частіше провідувати чоловіків. А чи ж дивно?

15 травня.

Колись, іще в інституті, мріяв (навіть приснилося одного разу), як після надзвичайно важкої операції встає хворий з операційного стола й зворушливо говорить:

— Лікарю! Я вам довіку буду вдячний! Ви врятували мені життя!

Мрії, мрії... Як усе це значно складніше в житті. Брьомін виписався додому. Підійшов і каже:

— Спасибі, лікарю! Чудові ви люди, та краще не потрапляти до вас.

17 травня.

У коридорі мене зустріла Таня. «Лікарю,— запитує,— скажіть правду, що в Сергія з ногою? Я повинна підготувати його». Заспокоював я її, а самому соромно було. Отже, брехав...

Невже ампутація?!

6

Іван Єгорович Ларін належав до тієї категорії людей, які заводять друзів обережно, з оглядкою, немов бояться: а що коли ця людина не така, якою здається на перший погляд? Під час кожного нового знайомства Єгорович починав довгу, неквапливу розмову, розповідав про себе, але більше розпитував. Питання ставив поважно, всім своїм виглядом показуючи: не жартую я з тобою і не з пустої цікавості допитуюсь,— хочу знати, хто ти, що ти і на що здатен у житті. І якось так траплялося, що на остаточний вибір ті питання, а головне — відповіді на них найменше впливали.

Бувало так: і людина на вигляд непогана, і життя її подобалося Єгоровичу, а ось душа не лежала до неї. Підказувало якесь чуття — не годиться ця людина в друзі. І нічого не міг удіяти з собою Іван Єгорович. Розум говорив одне, а серце — інше. Інколи намагався перебороти себе.

Серце начебто м'якшало, минав день, другий — і знову з'являлася антипатія.

Та якщо вже Єгорович доброзичливо ставився до когось, то кращого друга той і бажати не міг. Він був братом, батьком, людиною, яка ладна кинутися у вогонь і воду на перший поклик друга, і водночас найсуворішим і найсправедливішим суддею.

Обличчя у Єгоровича запам'ятовувалося з першого погляду, одразу й надовго. Примітними були брови. Починаючись десь біля скронь, вони повзли над очима ріденькою русявою порістю і збиралися над переніссям густими сивими жмутиками. Жмутики стирчали на всі боки, нагадуючи двох колючих їжачків, що згорнулися в клубочки. Коли Єгорович хмурився, їжачки ворушили голками і тяглися вколоти один одного.

Брови кидали колючу тінь на всі риси обличчя, хоча ніс, губи, розріз очей свідчили про доброту і м'якість, про лагідну вдачу. Але брови не погоджувалися з цим. Здавалося, що вони у Єгоровича не його, а взяті з чужого обличчя, холодного й злого. Він докладає чимало зусиль, щоб угамувати, приручити їх — та марно. Сиві колючки найжуються, проте на обличчі Єгоровича вони не злі. Досить було йому тільки всміхнутися, і їжачки повзли назад, покірливо ховаючи свої голочки. Тоді хотілося сказати: «Єгоровичу, а ви ж зовсім і не злі».

У товаристві такої людини і довелося жити в стінах лікарні Сергієві й Тані. Таня дуже швидко звикла до Єгоровича. У душі вона була вдячна йому за те, що він не набридав їй розпитуванням — як та що? — не заводив, як інші, спасених розмов, не говорив утішливих слів. Єгорович міг просто всміхнутися, схвально кивнути головою, і це було дорожче за всякі довгі співчутливі вмовляння, яких їй довелося надміру наслухатися від різних людей. Без нього Тані було б значно важче переживати своє горе.

В останні дні травня, після незначного поліпшення здоров'я, Сергій раптом відмовився від ліків, перев'язок, їжі. І знову забігала Таня. Просила, благала — Сергій залишався глухим до її прохань. Вона розуміла його стан. Може ж людина засумувати, впасти в розпуку після всього пережитого. Не залізний же він. Та вона була сповнена рішучості подолати цей сум. Отоді вона й звернулася до Івана Єгоровича:

— Єгоровичу, любий, що ж робити?

— Сам думаю, дочко. — Старий у задумі звів колючки брів.

Із щоденника хірурга Г. В. Кузнецова

25 травня.

От і маєш... Завжди так: трохи затихне фізичний біль, людина починає порпатися в душі. А може, Сергій боїться ампутації ноги?

26 травня.

Правильну думку подав Карделіс — поїхати до його друзів на шахту, сказати, щоб приїхали всією дільницею, щиро поговорили, підтримали...

На шахті довідалися, що я лікую Сергія, збіглися всією зміною. Обіцяли у неділю приїхати разом із начальником шахти. Дідок один усе бідкався: і як же ви там допустили до того, що наш Сергійко — і раптом скис? Життя, дідусю, коли мачухою обернеться, б'є без милосердя. Не дати себе добити до кінця — ось у чому сіль. А в такому горі це дуже важко зробити. Я вірю в Сергія! Не знаю чому, але вірю! Мине ця розпука!

27 травня.

Таня впала біля Сергієвого ліжка й знепритомніла. Нервово виснаження... Хоча б ти її пожалів, Сергію. Поклали в ліжко, вона десять хвилин полежала — і знову до нього.

— Таню,— кажу їй,— спочинь трохи.

— Який там, лікарю, спочинок,— відповідає,— адже з померти може.

І такий біль у словах... Усе ридає в ній, а вона і виду не подає, усміхається. Правду кажуть: велике горе народжує велику мужність. Тільки не кожен здатний на таке. А їй всього-на-всього двадцятий рік...

30 травня.

Дотримали свого слова шахтарі. Чоловік двадцять приїхав. Довелося порушити порядки лікарні — дозволив зайти в палату образу всім і без халатів. Перепаде мені завтра від шефа за самоправство! А Сергій повеселішав. Пустив відвідувачів по одному, по два — стомливо для всіх і зовсім не той ефект... А тут він начебто знову поринув у своє середовище, хоч на годину забув про себе, слухаючи їх. Я в гірничій справі мало що тямлю. Якийсь там квершилаз

збили, і всі щиро сміялися над тим, як по бремсбергу (запам'ятав це звучне слово) «орла пустили», а перелякані плитові позалазили у вагонетки з мультяшкою (очевидно, рідина така). Сергій зрадів, коли сказали, що «штаб управляє справами на повну котушку».

Не пригадую-я, щоб у одинадцятій палаті коли-небудь було так гамірно й весело.

А вийшли хлопці з палати, враз замовкли і, наче по команді, полізли до кишень по цигарки.

7

Після вечірнього обходу Сергій несподівано запитав:

— Скажіть, Єгоровичу, у людини є доля?

Єгорович пильно подивився на нього.

— Як тобі сказати... Я не цп і не філософ, але я так собі розумію, у кожної людини повинна бути доля... Своя. Єдина. Розумієш? Є речі, які існують незалежно від волі чи прагнень людини, та зрештою вони однаково не годні повернути долю по-своєму, залишити її, як часто кажуть, напризволяще. Якщо, звісно, сама людина не відмовиться від боротьби.

— Та я не про це... — невдоволено скривився Сергій.

— Про це, не про це, Сергійку, а собака саме тут і заритий. Коли не брати до уваги релігійної містики, то словами «людина — господар своєї долі» все сказано. Ніхто не думає, що це легко. Важко... дуже важко. Та коли занепасти, втратити віру в життя — ще важче.

Сергій мовчав. Єгорович розумів, що він болісно шукав відповіді на питання про долю, на питання, яке не було для нього пустим і абстрагованим.

«Гіркий талан», «щербата доля» — всі ці давно запліснявілі вислови, що їх вживали люди, потрапляючи в скрутне становище, не підходили Сергієві. Він не парікав на свою долю. Він страждав. Страждав, як тільки може страждати людина, позбавлена можливості робити все те, що вона робила досі. Певно, запитуючи про долю, Сергій намагався веселіше глянути на своє майбутнє, майбутнє людини, яка бодай щось-таки зможе робити, щоб не піти з життя, а служити людям. Адже він опинився в такому становищі, допомагаючи їм, захищаючи їх від нещастя і загибелі.

— Вірити треба, синку, — сказав Єгорович і замовк.

Він навмисне замовк, сподіваючись, що Сергій заговорить. Бо й це вже було непогано — Сергій заговорив! Стільки днів мовчав і раптом заговорив!

— Я не звик, щоб зі мною так... Навіть шматок хліба до рота, і то... без допомоги не обійдешся.

— А ти не поспішай карати себе. Люди все зрозуміють. Люди... вони добрі.

— Але ж я недобрий...

У палаті панувала тиша. Ніхто не наважувався завадити розмові, немов то була розмова про найважливіше в житті, чого ніхто ніколи не звідав.

— Ти не ображайся, Сергію, на старого,— сказав Єгорович.— Я стріляний вовк, хвалити бога, бачив на своєму віку всього... і життя і смертей усяких. І розумних, і дурних, і недоладних. Яких тільки не доводилося бачити. Ось зовсім недавно, тобто років зо три тому...

Єгорович поволі опустил голову на подушку і зміцненим, охриплим, немовби застудженим голосом почав розповідати.

— Йшли ми втрьох на Учур. Це в Якутії. Стояв січень. Скажений, матері його біс... Одне слово, справжній сибірський тріскун. Навколо тайга... Як наречена у фаті вирядилась. Торкнуся дерева — і кучугура снігу на голову звалиться. Ночами вовки виють. І таку нудьгу нагавляють — самому вити хочеться. Прийшли ми на місце, а того, за чим ішли, не виявили. Вирішили шукати. З порожніми руками кому охота вертатися! Дві доби блукали по тайзі. Від найближчого селища відійшли кілометрів на півтора. Харчі кінчались, і, порадившись, вирішили йти назад! А тут, як на гріх, здійнялася хурделиця, і вночі вовки сполохали наших оленів. Зосталися ми на своїх двох. Пішли пішки. День ідемо, другий, а завірюха і не думає вщухати. На третій день бачу — заблудилися... Отут воно й почалося. Був з нами хлопець один. Дужий, здоровий... Тільки в голові у нього вітер гуляв. Не сказати, що дурень, ні, не те я маю на увазі. Легке життя любив. У ресторані погулять, жінкам голову заморочити, напідпитку бійку затіяти... тут уже спритнішого й хоробрішого не знайдеш. А притиснуло — куди поділась уся його хоробрість. «Не піду,— кричить,— далі, і все! Однаково кінець, так уже краще одразу, не мучитиму себе. Подумаєш, герої! Пропадете ні за цапову душу. Сядьте і чекайте. Спохватяться, шукатимуть». А які там з нас герої? Страшно нам також, як і йому, тільки виду не подаємо. І помирати склавши руки не хочеться. А якщо вже й довелося б, так у боротьбі. Умовляли ми його, соромили, пробували на собі тягти... Та де там! Опірається... Що робити? Харчі кінчаються, а йти бозна-скільки. Сидимо й слухаємо, як він нюні розпускає. Плаче, кляне усе на світі. І тайгу, і мороз, і той день, коли до нас у групу прийшов, і навіть матір за те, що на

світ народила. Зробили ми саночки, зв'язали його і повезли. Кричить не своїм голосом, з саночок вивалюється... ну чисто тобі сказився! Хоч і при своєму розумі. Воно, звісно, їхати краще, ніж іти, та ж куди совість подінеш? Здоровий, як і ми, а... Бачимо, що не дійдемо з ним до своїх. Усі загинемо. Вирішили зважити на його прохання — залишити, а самим шукати дорогу. Зробили намет, віддали частину своїх харчів і пішли. Ідемо й дорогу позначаємо, щоб людей із свіжими силами вислати. Чотири доби ішли. На п'яту — нас підібрали мисливці, знесилених, напівзамерзлих, голодних. Через день по наших зарубках його знайшли. Проте пізно було. Замерз. Заснув і замерз... Пропав чоловік через своє ж боягузтво. Злякався важкої дороги — і ось маєш... був — і нема. Жаль і злість бере! Як же то можна на своє життя — рукою махнути! Безглуздя!

Єгорович довго дивився задумливо на стелю, потім, зітхнувши, додав:

— Може, й не слід було його самого залишати? Але ж, з іншого боку, зовсім же здоровий парубійко. А що ж нам двом?.. Сісти і теж співати лазаря, чекати на свій кінець?..

— Ну й правильно зробили! — вигукнув хтось із хворих.

— Сімейний був? — запитав інший.

— Ні, нежонатий... Сергієві ось нашому ровесник.

У палаті знову стало тихо.

— Так кого і з ким ви зрівнюєте? — спитав Сергій.

— А я, Сергіюку, нікого і ні з ким не зрівнюю. Просто пригадалося, от і розповів.

Із щоденника хірурга Г. В. Кузнецова

6 червня.

Що ж робити з Петровим? Ампутувати ногу — найпростіший вихід із становища, найнадійніший і... найбільш невідходящий.

8 червня.

З чого почати? Як хлопчиськові, хочеться бігати й скакати. На останньому рентгенівському знімку чітко видно — кістка неушкоджена. Ходитимеш, Сергію! Тільки потерпи. І не лякайся довгого шляху до одужання. Воно настане. Неодмінно настане!

Зайшовши до палати, Григорій Васильович запитав:
— Сергію, хіба тобі не хочеться побувати надворі?

І, не чекаючи відповіді, покликав Таню.

За хвилину Сергій у лікарняному візку виїжджав на подвір'я.

Уперше за час хвороби.

Уперше за своє життя — безпомічний, у візку, як немовля.

Сергій не помітив, як відчинилися останні двері й він опинився надворі. Яскраве світло засліпило очі, жадібно вдихнув свіже повітря, голова запаморочилася, і, не тямлячись, Сергій закричав:

— Небо! Дивись, Таню, небо! І хмари! — Хотів ще щось крикнути, та глянув на дружину і замовк.

Таня усміхалась, і по її обличчю котилися непрохані сльози.

— Перестань! — шикнув Кузнецов.

— Вони самі... Слово честі, самі... — виправдувалась Таня.

А Сергій здивованими очима роздивлявся небо, дерева, людей, що сиділи на лавках, немов потрапив на іншу планету і бачив усе вперше... Перед ним, наче перед дитиною, відкривався величезний світ, у якому вирувало життя, пливло фантастичними обрисами хмар, шелестіло зеленим листом дерев, дзвеніло, гуло, шаруділо й різноголосо кричало. Життя, яке нічим не нагадувало про свій зворотний бік, той, у якому були кров і розчарування, біль і смерть.

Сергій подався уперед зірвати листок акації і завмер:
«Чим же я зірву його?»

І враз потьмяніли барви, що хвилину тому так радували його. Сергій невідривно дивився на сонце, не мружачи очей, не відчуваючи болю в них, і не міг позбутися настирливого питання: «Де я чув, що сонце чорне? Я не вірив цьому. Вважав, що то гра слів. Тільки не зовсім воно чорне, воно криваво-чорне і зле...»

— Закурити... — хрипко попросив Сергій.

Кузнецов дістав з кишені пачку, вийняв сигарету і підніс до його губ.

— Багато курити не рекомендую, але зрідка можна. — Кузнецов запалив сірника. — І не думайте там з Єгоровичем, що ви екстра-конспіратори. Знаю, курите в палаті! Та ще й посміюєтесь: от, мовляв, які ми до біса спритні, лікаря обводимо круг пальця!

Сергій мовчав. Жадібно ковтав сигаретний дим і відчував, що у голові в нього все плавно кружляє, обриси предметів спотворюються, набираючи якихось загострених, сатанинських форм.

Таня відійшла вбік, до квітів, що пістрявіли біля паркана лікарні, і замріяно збирала букет.

Лікар глянув на небо, перевів погляд на свої руки і, насупившись, заговорив:

— Днів за три, Сергію, зробимо тобі операцію на носі... Пересадимо клапоть шкіри, і... за якийсь там місяць можна й додому...

Сергій подивився на лікаря і відвернувся.

— А навіщо?.. Одною більше, одною менше, хіба не однаково! — Голос Сергіїв затремтів.— Людина без ніг — так хоч годна чоботи шити, годинники ремонтувати, а я... Самого з ложки годувати треба.

— У тебе, Сергію, чудовий друг — твоя дружина. З нею ти неодмінно знайдеш собі роботу. І знаєш, друже, щастя — це ж не невловимий привид. У житті його так багато, що вистачить і на твою долю. Якщо ти зумієш затамувати в собі біль.

— Про Мересьєва мені розкажіть, про Корчагіна... Щастя... Хіба воно можливе без праці, без роботи, яку полюбив? Та що там говорити! — спалахнув Сергій.— Заспокоюють мене, наче дитину! — А я й сам знаю різні оті гучні слова про щастя, боротьбу, мужність... Про долю мені Єгорович утовкмачував... розумно, хитро... Моя доля мене не цікавить, вона згоріла. А от вона, — Сергій кивнув у бік дружини, — вона за що повинна мучитися зі мною? Хто мені дав право занапащати життя іншій людині?

— Не кричи, чорти б тебе вхопили! Хто тобі дозволив позбавляти людину права на любов? Тільки про себе думаєш! А час би тобі зрозуміти, яка людина живе поруч із тобою!

— Ловко ви все перевернули. Як по писаному, — стиха промовив Сергій.— Важко мені. Ніяк не йде з думки, чому мене зразу не вбило струмом... було б усім легше...

— Ну що ж, скажи їй усе це. Скажи після того, як вона стільки вистраждала з тобою. Порадуй її. Танечко, йди-но сюди! Сергій хоче тобі щось сказати.

Таня підійшла. Недовіжливо подивилась на обох.

— Ти чого, Сергійку? — запитала вона.

— Та так, нічого, чоловіча розмова була...

Короткі зорепадні липневі ночі. Не встигне сонце сховатися за одним краєм землі, як на другому перші промені вже рвуть передсвітанкові сутінки. І все ж, хоч які короткі ті ночі, а Єгорович із Сергієм встигали багато про що поговорити, помріяти, думкою побувати у різних місцях. То Єгорович опускався за Сергієм у шахту, ходив штреками, забоями, зустрічався з його друзями, то Сергій услід за Єгоровичем ішов далеко в тайгу, шукав цінні мінерали, відкривав і дарував людям багаті поклади.

Так було й останньої ночі перед Сергієвою операцією. Кілька разів Єгорович просив Сергія заснути, замовкав сам, якусь хвилину лежали мовчки, а тоді непомітно для обох знов починалася розмова. Перед світанком Єгорович несподівано запитав:

— Сергію, яка в тебе освіта?

— Середня школа, гірничий технікум...

— Ти літературних здібностей у себе не помічав? Віршички там, оповіданнячка...

— Ні... У нас і в роду такого не було. Чому ви мене запитуєте про це?

— Хороша б спеціальність для тебе...

— Писати — то не спеціальність. Для цього талант потрібен. Та й писати ж чим?

— Угу-у-у... А там, дивись, може, він у тебе і є?

— У школі якось поему написав, вклепався з нею...

Думки свої Сергій не закінчив. До палати зайшла чергова сестра й ахнула з порога:

— Сергію, ти всю ніч не спав! У тебе ж операція сьогодні! Боже ж мій! Ти знаєш, що Кузнецов з нами зробить!

— Тихо, сестричко, без паніки! — підморгнув Сергій. — Про це знаємо ми та ви... Ми мовчимо, наче риби, ви... щоб не накликати гніву... І все шито й крито!

— Чи ти ба! — розгубилася сестра. — Ти й жартувати, виявляється, вмієш! А я думала...

— Сонечко, я ще й не те вмію! І навіть пісню знаю: «Все равно наша жисть полома-а-та-я-а-а...»

— «Поломатая...» — передражнила Соня. — З такою жінкою!.. Вона тобі до ста років померти не дасть! І звідки беруться отакі? — повернулася сестра до Єгоровича. — Стоїть учора Таня перед Кузнецовим і просить узяти в неї клапті шкіри для пересадки Сергієві. Пояснює їй лікар, що не приживеться чужа шкіра на стопі, а вона йому свої: «Яка ж я йому чужа?»

— Дурні ми, баби! Дурні, аж крутимось! — злостиво повчала розмальована медсестра з сусіднього терапевтичного відділу. — Гадаєш, сталося б що з тобою, він би мався отак? Дзуськи! Та він би й провідати не прийшов!

— Навіщо таке говорити про людину, не знаючи її? — заперечила Таня.

— Почекай, узнаєш, молодичко! Одужає, він тобі покаже! Знаємо ми таких! Не морфініст, так алкоголік... Ти гадаєш, спасибі скаже! Жди... Стусанів надає, світ замакітриться. Аякже! Нервовий... Усі вони... нервові.

— Не такий він, Віро! Не такий! Ти просто озлилася на чоловіків. Один тебе обдунив, і ти гадаєш — усі негідники!

— І-і-і, Танько! Дивлюсь я на тебе й думаю: невже ж ти, молода, вродлива, мужика собі не знайдеш? Зрозумій — з інвалідом усе життя жити. На люди вийти соромно. Гордості жіночої в тебе немає!

— Гордість різною буває! — стримуючи гнів і образу, вигукнула Таня. — Дехто й підлістю пишається! Мені своєї любові нема чого соромитися!

— Ха, любов!.. Де ти бачила її? У кіно закордонному? Ромео!

— Плюєш ти, Віро, в душу, а навіщо?.. Сама не знаєш. Осліпла ти, чи що, зі зла на своє життя?

— Незрозуміла якась ти... — Медсестра нахилила голову, замислилась... — П'ятий місяць біля нього... Спиш де попало, на підлозі, в інвалідному візку... аби тільки поруч з його ліжком... Невже не хочеться в кіно, на танці?..

— Встигнемо. У нас іще все попереду!

— А куди то ти їздила вчора? — підозріливо примружила очі сестра.

— У собез, пенсію оформляла.

— Тю-у-у... А Пінський наш розпинався: «От і скінчилася поема. Шукай вітра в полі! Тепер її сюди й дрючком не заженеш! Пожартувала, і годі...»

— Як пожартувала?! — остовпіла Таня.

— Ти наче маленька! Ну, люди думали — покинула ти його, покинула... Розумієш?..

Таня розкрила рот і не змогла й слова вимовити. Її наче вдарили чимось тупим і важким по голові. Згадала, як учора, коли вона поверталася з шахти, куди ходила в справі Сергієвої пенсії, до неї підбігла лаборантка лікарні і, витріщивши від подиву очі, запитала:

— Як?.. Ти вернулася?

Тоді Таня не зрозуміла ні її запитання, ні подиву. Їй було ніколи. Вона поспішала до Сергія, якого вперше за час хвороби не бачила майже добу.

А в коридорі лікарні, вже біля самих дверей палати, її зустріла санітарка тітка Клава. Сплеснула руками, обняла, розцілувала в обидві щоки й заплакала.

— Що з Сергієм? — злякано охнула Таня.

— Та нічого, дурненька, нічого... все славно вийшло...— усміхаючись, витерла слези санітарка.

Лише тепер зрозуміла Таня те, що сталося вчора. Їй враз зробилося соромно. Соромно за людей, які взяли під сумнів її почуття до чоловіка. Начебто не вони образили її недовір'ям, а вона сама вчинила щось негідне, підле.

— Жахливе життя в таких, як ти, Віро...— стиха промовила Таня.— Наче не люди ви, а вовки. І думки у вас якісь не людські.

II

А дні йшли своїм споконвічним звичаєм. Йшли так, як їм призначено йти самою природою. Операція на столі пройшла блискуче. Кузнецов сподівався, що за місяць Сергій зможе стати на ноги і зробити свої перші кроки. Хірург чекав цього дня, мов свята.

Для Петрових настали нестерпні дні, сповнені тривою, роздумів, шукань: як жити далі? Часом Сергієві здавалося, що новий шлях знайдено, є вихід. Та тільки-но він починав розмірковувати детальніше, як нездоланною стіною ставало: немає рук, зовсім безпомічний... І все руйнувалося. Відчай по-зрадницькому шепотів на вухо: «Проспівано твою пісеньку, хлопче!» Хотілося підхопитися і щосили закричати: «Дзуськи, стерво! Я ще доспіваю свою пісню!» Але в душу знову закрадався жаль до себе, поверталися сумніви: а може, й справді проспівано вже цю пісню, що зветься життям?

Він дивився на дружину, шукаючи в її очах підтримки, а вона сиділа маленька, шупла, з загостреним носиком, глибоко запалими очима і здавалася дівчинкою-школяркою, яку незаслужено й прикро образили. Сергій уважно приглядався до обличчя дружини, несподівано відкриваючи в ньому щось нове. Таня вже не здавалася йому ображеною школяркою, а ставала дорослою жінкою з якоюсь життєдайною внутрішньою силою. І тоді знову відступав відчай, даючи місце новим надіям і новим планам.

На початку серпня серйозно погіршав стан здоров'я Єгоровича. Старий бадьорився, приховував, що йому тяжко, та з кожним днем, і це було видно, маскувати свою недугу йому ставало дедалі важче й важче. Рідше звучав його розкотистий сміх, день по дню тьмянішав блиск очей, які ще недавно іскрилися, і жартів, які він так щедро сипав з найрізноманітнішого приводу монотонного життя лікарні, вже майже не чути було в одинадцятій палаті.

Григорій Васильович підбадьорював хворого, а в самого, коли виходив з палати, хмурилися брови, залягала між ними тривожна зморшка, безпомічно обвисали плечі.

— Що з Єгоровичем, Григорію Васильовичу? — спитав у нього пошепки Сергій. — Він майже не спить, мучиться. Хіба ви не бачите?

— Нічого, Сергію, нічого... спасибі, я бачу, — сумно відповів йому Кузнецов.

— Єгоровичу, це нечесно, — жартома сказав одного разу Сергій. — Я збираюся ставати на ноги, хотів з вами погуляти на свіжому повітрі, а ви...

— Ось відпустить мене оця лиха година, Сергійку, з'явимося ми в ходячому товаристві, як наново народжені! Людині без волі ніяк не можна. Хоч би якою високою була стеля, вона тисне, душно під нею. Інколи хочеться сорочку порвати на грудях та на небо подивитися, дерев послухати. — Єгорович помовчав, довго задумливо дивився на стелю, потім глухо додав: — Надвір ми з тобою, Сергійку, вийдемо. Неодмінно вийдемо.

12

Спокійну, неквапливу санітарку тітку Клаву наче хто підмінив.

— Лікарю, лікарю! — закричала вона щосили. — Сергій встав! — Метнулась до ординаторської і, зіткнувшись ніс у ніс з Кузнецовим, вчепилася в халат. — Підвівся на ноги Сергій! Господи, та швидше ж! Устав же, рідненький!

Сергій, перебинтований навхрест через груди, босоніж, у синіх трусах, стояв біля ліжка, блідий, худий, і щиро, по-дитячому, усміхався. Поруч із ним, притримуючи його за спину, стояла Таня. Біля відчинених дверей товпилися хворі, чергові сестри, няні, лікарі, дивилися і не йняли віри своїм очам: людина воскресла з мертвих. Єгорович, скривившись од болю, сидів на постелі й примовляв:

— Молодець! Оце так Сергійко! Оце герой! Орел хлопець! Так тримати!

А у «орла» в голові паморочилося, чорні плями застидали очі, підкошувалися ноги, і міцна дерев'яна підлога поровила вислизнути з-під нього, наче вуглий плотик, що гойдався на хвилях.

Того дня Сергій двічі ставав на ноги. Вдруге, постоявши хвилину, спробував ступити крок. Смикнув ногою, намагаючись виставити її вперед, захитався і безпомічно впав на ліжко.

— До дідька! — вилаявся він. — Ходити розучився! Ноги як кам'яні стали... слухатись не хочуть. — Він глянув на Таню і, начебто виправдуючись за своє невміння ходити, випувато заговорив: — Рівновагу важко держати, хитає на всі боки. Хочеш руку викинути і... А нога анітрохи не болить! Не віриш? Притримай легенько, я піду...

— Не треба, Сергійку, я вірю. Але ти втомився. Досить на сьогодні.

А вночі Сергій і Єгорович знову не склепили очей. До півночі у вікно заглядав місяць, заливаючи палату голубуватим світлом, і хворим здавалося, що він нагадує про щось давнє, недосяжно далеке. Душевні болі зливалися з фізичними й ставали нестерпними. У Сергія нила натруджена нога, обливаючись потом, він кидався в ліжку. А Єгорович часто ковтав порошки, не відчуваючи полегкості.

Над ранок Сергій задрімав. Та зразу ж прокинувся від голосного зойку. У палаті горіло світло, біля Івана Єгоровича, що метався в маренні, метушилася чергова сестра і лікар.

— Дзвони Кузнецову, — почув Сергій. — Готуй операційну.

На світанку Ларіна оперували. Григорій Васильович на розпитування Сергія і Тані неохоче відповів, що операція тривала двадцять хвилин, і все марно. Єгоровича перевели до іншої палати.

Таня кинулася до дверей, але Кузнецов затримав її:

— Не треба, він непритомний.

— Як же так, Григорію Васильовичу, — хвилюючись, промовив Сергій.

— Отак, Сергію, ми теж не боги, хай йому чорт!

13

Несподівано Сергій постеріг, що дні не такі вже й довгі, як йому здавалося досі. Зранку до нього приходив лікар-масажист, масажував суглоби ніг, потім кілька хвилин Сергій стояв, щоразу більше переконуючись, що під ним

досить міцна опора, на яку можна спертися. Потім Таня підперізувала його рушниками, робила щось подібне до шлеї, міцно тримала її, і він ступав три кроки до порожнього ліжка Єгоровича. Сідав, відпочивав — і знову три кроки назад. Кожен крок — це біль, що обпікає все тіло. Від нього темніє в очах, течуть мимовільні сльози й настирливо стукає в голові молоточок: «Ще крок, ще, ще...»

Знеможений, Сергій падав на ліжко, заплющував очі, облизуючи до крові покусані губи, повторював: «Хвилинку, лише одну хвилинку відпочину...» Знову вставав і, перемагаючи біль, ступав нестерпно тяжкі три кроки. Так увесь день. Надвечір цих кроків налічувалося не дуже й багато — близько ста двадцяти. Сергій пригадував, що вчора їх було вдвічі менше, і радів: отже, завтра їх буде мало не триста. Чекав цього завтра, коротаючи задушливі літні ночі в хворобливому напівзабутті, у жадібній нетерплячці діяльності, боротьби. Нудьгував за Єгоровичем, до якого не пускали.

14

Після операції, що закінчилася, власне, і не розпочавшись через очевидну марність хірургічного втручання, Єгорович майже не приходив до пам'яті. У ті хвилини, коли до нього верталася свідомість, він незмінно повертав голову до сестри-доглядальниці і слабим голосом говорив:

— Нічого, сестричко, ми ще повоюємо...

Одвертався до вікна і пильно вдивлявся в зелені дерева, просторе голубе небо. І била в очі старого геолога зеленими гілками тайга. І ятрила душу надсадним покликом:

«Чого пішов від мене, Іване? Прийди, загою твою рану».

«Дав би хто Єгоровичу крила, скинув би він остогидлий лікарняний халат, затиснув би свою невгамовну рану і майнув би у вир тайги. Та де вони, ті крила? Життя підтягло їх».

Взимку провідували друзі. Досі лежить у тумбочці привезена ними кедрова гілка. Бувало, довгої безсонної ночі дістане її Єгорович, притулить до щоки — і зашумить, застогне тайга серед гнітючої тиші палати, і забасять голоси друзів-геологів:

«А пам'ятаєш, Іване, як в Уссурійській? А пригадуєш, як на Камчатці?.. А пам'ятаєш...»

Усе пам'ятає Іван.

І горду радість нових відкриттів, і пестливе тепло тайгового багаття, і хисткі плоти на лютих гірських річках, і шістдесятиградусні морози, і вогняні кільця лісових пожеж.

Усе пам'ятає Іван.

Одного не може зрозуміти. Невже його, що переміг сотні смертей, безліч злигоднів, скрутить безглузда хвороба? Невже посміє?

Якось Єгорович попросив покликати до нього Кузнецова. Лікар зайшов, сів на стілець.

— Як самопочуття, Іване Єгоровичу?

— Ми не діти, лікарю! Навіщо гратися в піжмурки? Скільки мені лишилось жити?

— Єгоровичу...

— Знаю, мало! — перебив Ларін. — Та я не про це... — Єгорович помовчав, потім уривчасто повів далі: — Я чув, роблять різні пересадки... Не фахівець, не знаю. Кажуть, пробують на людях. Я вже своє відспівав. Ви це знаєте краще, ніж я. У мене міцні, здорові руки. Група крові у мене і в нього однакова. Ви розумієте, про кого я... Ризикніть, лікарю! Я згоден. — Єгорович подивився на свої руки і знову заспішив: — Я дам письмову згоду. Ось вона. Сергій молодий, йому треба жити. А мені вже недовго ряс топтати... Риск вартий того... Коли нічого не вийде, йому це нічим не загрожує. А як пощастить... Прошу вас, Григорію Васильовичу!.. Це — моє останнє бажання...

— Єгоровичу, рідний ви мій! — схвильовано заговорив Кузнецов. — Я... я розумію ваші почуття. Та, на жаль, існує в медицині така річ, як тканинна несумісність. Так званий бар'єр... Якби я навіть зміг пересадити ваші руки Петрову, вони не приживуться. Наука на шляху до таких операцій, але ще не дійшла.

— Не думайте тільки, що це хвилиний порив чи ще там... — сказав Єгорович. — Ні. Я довго думав, перше ніж зважився... коли зрозумів, надіятися мені більше нема на що. Тішив себе думкою, що хоч руки мої... А ви мені про бар'єр... Ех, та скільки їх, цих бар'єрів, на шляху людини! Ось вони, руки, беріть, віддайте іншому. Можливо, завтра чи... вони вже нікому не будуть потрібні. Нікому...

Кузнецов міцно потис руку Єгоровича.

— Не мучте ні себе, ні мене.

— Гарзд, не буду. А діагноз моєї хвороби не приховуйте від мене. Я знаю давно, з самого початку... У мене рак... Про пересадку рук я не вигадав. Чув по радіо, американці зробили таке...

— То була звичайна рекламна сенсація. Через тиждень кисті ампутували.

— А я боявся — помру, не встигну... папірець написав... виявляється, даремно...

15

Як не намагалися Григорій Васильович і Таня приховати, в якій палаті лежить Єгорович, Сергій довідався про це. Крізь прочинені двері він прикинув, що до неї треба пройти приблизно сімдесят кроків.

«Сімдесят кроків! — міркував Сергій. — Сімдесят разів перенести вагу тіла на хвору ногу і вмиг викинути вперед здорову. Милицю б яку-небудь. А чим тримати? Нічого, плечем буду опиратися об стіну. Вона пофарбована, плече повинно ковзати. На перев'язці попрошу підкласти під бинт більше вати. У мене без перепочинку виходить п'ятдесят кроків. Мало. І це не опираючись об стіну! У коридорі лежить килим. Іти по ньому важче, бракувало ще гешнутися по дорозі. Приблизить Кузнецов: «Хто дозволив, чорт забирай!»

План переходу від своєї палати до палати Єгоровича був розроблений ґрунтовно, до найменших подробиць. Лишилося найважче: здійснити його. Сергій уже уявив собі, як він увійде до друга і зовсім спокійно, наче вони лише вчора розлучилися, скаже: «Добридень, Єгоровичу! Оце забіг провідати вас!» Єгорович усміхнеться. Підведеться трохи на лікті й вигукне: «Оце-то так! Оце я розумію! Сам ходиш! Ну, сідай, розповідай!» Сергій сяде...

«А в який же час я піду? — несподівано постало нове питання. — Збереться натовп, побачить Кузнецов — і край... В тиху годину!» — сяйнула думка.

Коли Сергій вийшов за двері, перше, що вразило його і змусило зупинитися, — це надзвичайна довжина лікарняного коридора. Вузький, безлюдний, він тягнувся кудись у глиб приміщення, і, здавалося, нема йому кінця.

«Невже до тих дверей сімдесят кроків?» — вжахнувся Сергій, боязко ступаючи перший крок.

Закінчуючи сімнадцятий, він побачив людей у дальньому кінці коридора. Їх було четверо. Вони повільно йшли йому назустріч, схиливши голови один до одного, важко припадаючи на ноги. Глянувши нижче, Сергій побачив у їхніх руках мари, покриті білим.

«Хворих так не носять!» — чомусь злякавшись, подумав він. — Чого я боюся?» — різко, немов раптовий постріл

серед тиші, вдарила думка. Від неї голова пішла обертом, огидно засмоктало під ложечкою.

Наступної миті Сергій глянув на двері, до яких ішов. Вони були навстіж відчинені.

— Хто помер? — увесь затремтівши, запитав Сергій людей, що саме дійшли до нього.

— Ларін, — гучно відповів санітар.

Коридор у Сергієвих очах захитався, мов ящик, який небережно зачепили чимось важким, і дрижачи завмер.

— Стійте! — скрикнув Сергій. — Куди ви його?..

— Всі ми смертні, синку, — спокійно промовив санітар.

Єгорович лежав на марах, високо піднявши підборіддя, і на жовтому зморщеному обличчі його застиг неспокій, такий же, яким неспокійним було все його життя. Попелясто-білими голками стирчали кущики брів, і здавалося, вони ще жили, безглуздо стверджуючи ніколи не існуючу жорстокість його вдачі.

— Єгоровичу! — охнув Сергій і, ковзаючи підборіддям по холодній стіні, повільно зсунувся на підлогу.

16

Тієї ночі Сергій не заснув.

Усе його життя крок за кроком, подія за подією пройшло перед очима, настійно вимагаючи для себе нової, повнішої оцінки. Поведінка, вчинки, думки Єгоровича, на які Сергій глянув тепер з іншого боку, стали для нього яскравим еталоном, з яким він порівнював свою поведінку, свої думки і свої вчинки.

Коли стало розвиднятися, Сергій, через силу відірвавши голову від подушки, звівся на ноги і, перемагаючи біль, почав ходити по палаті.

«Ніякого попуску собі! Ніякого! Щодня додавати по п'ятдесят кроків!» — тоном незаперечного наказу повторював він собі.

Вранці, зайшовши до палати, Таня побачила Сергія на підлозі непритомним.

— Три дні постільного режиму, — наказав Григорій Васильович, прибігши сюди. — Цілковитий спокій! Пробач, — звернувся він до Тані, — недогляділи ми його, як тебе не було. Він вийшов учора в коридор і зустрів там Єгоровича... одне слово, тіло його...

Таня широко розкрила очі, хотіла щось сказати й не змогла.

— Немає більше Єгоровича,— сумно похитав головою Кузнецов і вийшов.

Побоювання Григорія Васильовича про можливі ускладнення після нервового потрясіння, на щастя, не справдилися. Молодий організм одужував, швидко набирився сил. Під вечір Сергій був уже на ногах, знову відновив тренування в ходінні. І ніщо не могло перешкодити його бажанню швидше й міцніше стати на ноги, вирватися із остогидлого полону нерухомості.

Дедалі частіше й частіше Сергій з Танею починали розмову про виписку з лікарні. Яким він буде, той день? Що чекає на них там, за високими ворітьми лікарні? Ці питання, як і багато інших, лякали їх своєю невідомістю, підганяли. Хотілося швидше додому, хоча обоє не уявляли собі, які прикрощі й радіщі принесе їм життя вдома.

І з лікарнею, до якої вони звикли, було важко розлучатися. Все в ній стало зручне і звичне у Сергієвому новому становищі. На цю мостину він уперше ступив ногами. Отам упав. А та шпаринка на стелі? Вона багато чого знає. Людина лежить на спині, стримує стогін, а пальці її ампутованих рук печуть, немов до них прикладають розпечене залізо. Через ці двері щоранку заходить Григорій Васильович, усміхається і незмінно запитує: «Як спалося?» Потім по черзі у них заглядають няні й сестри, ті, що приходять на чергування, і ті, що йдуть додому, приязно махають рукою, вітаючись, чи усміхаючись кивають головою на прощання. А що буде там? Що? Як зустрінуть його на вулиці знайомі люди? Дивитимуться з жалем і цікавістю...

У суботу приїхали Рафік Мамедов і Микола Гончаров. Увалились в палату гомінкі, збуджені.

— Сергію, чортяко ти болотяний! — бухнув з порога Микола.— Дітищу твоєму, комсомольській бригаді, комуністичну присвоїли.

— Та ну-у-у,— підняв голову з подушки Сергій.— Оце здорово!

— Хлопці іменинниками ходять! Мало не танцюють! — заквапився Мамедов.— Кодекс пишуть, завтра до тебе нагрянуть — присягу якусь вигадали.

— Колю, накинй на мене піжаму.— Сергій сів, звів ноги.— Присягу, кажеш? А чи не можна без показухи? Навіщо вона? Хіба хтось не вірить у них?

— Ну, Сергійку, хлопці ж тебе хрещеним батьком вва-

жають. Ти для них... Та що там для них, для всіх нас приклад! Розумієш?

— Не треба про це, Колю.

— Ні, треба! — рубонув долонею повітря Рафік. — У житті знаєш, як буває! До амбразури завжди є два шляхи — уперед і назад. Не всі обирають перший. А треба, щоб усі! Розумієш, усі!

— А ти сам хіба обрав би другий? — запитав Сергій.

— Н-не знаю... Досі не знав, а тепер знаю.

— Чого там... не знаю, знаю... Коли б опинилися тоді на моєму місці і ти й Микола, ви просто забули б, що він є, той другий шлях.

— На «п'ять-біс» загорілася стрічка транспортера, — повільно почав Гончаров. — Моторист, хлопчисько дев'ятнадцяти років, школу тільки-но закінчив, злякався і втік. А йому треба було лише підвестися, натиснути кнопку і пригорщєю води погасити вогонь... без найменшого ризику для себе. Четверо шахтарів повернулися б того дня до своїх сімей. А вони не повернулися. Бо той, один, утік.

— Не може бути, — злякано промовив Сергій. — Як же він житиме після цього?

— А як живуть зрадники?

— Годі про це, — сказав Микола. — Рафік он ховає пляшку пречудового шампанського. Відзначимо, чи що, успіх твоїх хрещеників? Тобі можна, Сергію?

— Коли б чого-небудь міцнішого...

— Коньяку хочеш? Я миттю!..

— Ні, Колю, я пожартував. Од міцного я плакати почну...

— Не говори дурниць, Сергію. Все страшне позаду. Скоро додому. Там тобі таку квартиру побудували!..

— Хлопці, я не повернуся на шахту.

— Як?.. Та ти що, Сергію?.. Ти розумієш, що кажеш?!

— На жаль, цілком ясно...

— Ні, Рафіку, ти послухай, що він вигадав! Ти це сам чи хтось підказав? Не пуцу! — Микола скочив із стільця, розставив перед Сергієм руки, немов той тут-таки, цієї хвилини, зібрався кудись бігти. Потім сів, принишк на мить, втупив здивовані очі у Сергія. — Сергію, я нічого не розумію. Ти образився? Адже тут твої друзі, твоя шахта. Розумієш — твоя! За неї, за нас ти... — Гончаров знову підхопився, змахнув руками, — кров свою віддав, ось ці... щоб жила вона, ми жили! Ні, ти пожартував, Сергію. Ну, скажи — пожартував?

Сергій мовчав.

— Рафіку, чого ти сидиш як бовван! Скажи йому щонебудь!

— Не треба галасувати, Колю! Мені не до жартів. На шахту я не вернуся.

— Може, ти поясниш чому? — стиха запитав Рафік.

— Мабуть, я не правий. Не знаю... Можете засуджувати мене. А як мені жити, коли загуде сирена шахти й ви підете на зміну? Куди я подіну своє серце?..

— Дивак ти, Сергію! — усміхнувся Микола. — Не сидитимеш без діла. Знайдемо... Допоможемо...

— Отож — знайдете, допоможете... І на шкоду своїм справам будете цяцькатися зі мною. Ви сильні, але і в ваших очах я бачу інколи жалість... Навіть зараз, після всього, що я сказав, ніхто з вас не скочив і не затопив мені в піку... І право на це я мушу собі знову відвойовувати... сам... усім життям. Щоб як рівного... навідліг...

Мамедов підвівся, пройшовсь по палаті.

— Ти жорстокий до себе, Сергію.

— У мене був час обміркувати своє рішення. Я попросився з шахтою. Повірте — краяти серце нелегко, проте... на шахту я не вернуся...

А незабаром вересень закружляв пожовклим листям на подвір'ї лікарні. Замрячили нудні осінні дощі, і похмуре небо квапливо погнало разом із хмарами табуни перелітних птахів. Птахи відлітали на південь. Летіли назустріч новому життю. І незрозуміло було, чому в їхніх криках вчувався сум і відчай.

Ці крики переслідували Сергія вдень, розбурхували по ночах сон. Він прокидався з важкими думами й довго не міг заснути. Боліли рани.

Виразно, наче й не було нещастя, відчував руки. Сергій згинав пальці, лікті, кисті, відчував кожен згин, кожну зморщечку. Здавалося, скінчився тривожний жахливий сон, і зараз він піднесе руки, проведе ними по обличчю, стисне скроні, що колють болем, п'ятірнею розчеше волосся... Руки тяглися до голови і падали, невагомі, невидимі, обпаливши плечі пекучим болем. Німий, протяглий крик журавлиної зграї країв тишу темної осінньої ночі, невидимими лещатами стискав серце, ладне вискочити з грудей.

«Візьми себе в руки!» — владно шепотів внутрішній голос, і відчай одступав.

«Інвалід! — кричало воно рядками пенсійної книжки. — Бабусі зі сльозами на очах дивитимуться тобі вслід».

«Не розпускай юні!» — наказував той самий голос, від якого Сергій здригався і міняв напрям своїх думок.

Увійшовши до палати, Кузнецов нарочито бадьоро сказав:

— Ну от, Сергію! Настав час нашого розставання. Сьогодні був консиліум. Зважаючи на твоє прохання, ми вирішили: можна виписуватися додому.— Григорій Васильович, навіть не глянувши на Сергія, пройшовся по палаті, підійшов до вікна і, дивлячись кудись на вулицю, чітко промовив: — Я зичу вам усього найкращого, мужності, любові, щастя.— Та враз він обернувся, поспіхом підійшов до Сергія, стиснув його плечі.— Буде важко — пиши... пиши, Сергію... І квапливо вийшов з палати.

Мрячив сірий, холодний дощ, між пожовклими деревами шугав осінній вітер, зривав листя й кидав його на тьмяно блискучий, мокрий асфальт. Біля лікарні стояв натовп людей у синіх лікарняних халатах, у наспіх пакинутих на плечі пальтах і мовчки дивився услід двом постатям, що віддалялися.

Сергій ішов згорбившись, накульгуючи, похиливши голову. Таня дріботіла збоку, маленька, тендітна, і все намагалася заглянути йому в обличчя, немов хотіла упевнитися: чи це справді він, воскреслий із мертвих, іде поруч з нею? Вітер сердито тріпав порожні рукави його коричневого пальта.

Таня оглянулася, помахала рукою. Сергій зупинився, глянув на людей, що їх проводжали. Таня, помітивши сльози в його очах, обережно торкнула за плече, і вони пішли.

— Та-а-ак...— задумливо протягнув хтось із натовпу проводжаючих.— Життя прожити — не поле перейти...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Не думав, не гадав Сергій Петров, уперше ступаючи на перон донецького вокзалу, що доведеться отак іти по ньому — кволим і безпомічним.

А на вокзалі нічого не змінилося. Та ж метушня і різ-

ноголосий гамір, ті ж камінні східці й дерева, полонені асфальтом, і пересвист поїздів, і голос диктора,— все на перший погляд було таке саме, як і того далекого, далекого дня. Та й чи був він, отой день? Невже ці дерева приязно схилилися й радісно шелестіли зеленим гіллям, а не скидали, як зараз, з якимось незрозумілим болем пожовкле листя на холодний асфальт? Невже й тоді, коли душу нетерпляче обнікала комсомольська путівка молодого фахівця, голос диктора промовляв так само тривожно, немов попереджав про неминучу небезпеку, що насувалася. Невже не було цієї межі, що перекраяла все життя на далеке вчора й чуже сьогодні?

І знову, вже вкотре, здалося Сергієві, що він спить і бачить сон. Повз нього снували люди, а він стояв на східцях вокзалу, широко розкривши очі, й чекав: зараз підійде Тая і розбудить його. «На роботу запізнишся!» — скаже і заклопочеться, готуючи сніданок.

Тая виринула з натовпу й помахала Сергієві квітками.

— До Луганська? — запитав він.

— До Луганська,— відповіла Тая і одвернулася, вражена й стривожена зосередженим, очікуючим поглядом Сергія.

— Там... нічого нема?

— Усе з нами, Сергійку...

— Який вагон?

— Одинадцятий.

— Як і палата...

— Тільки без Григорія Васильовича. Я послала мамі телеграму. Нас зустрінуть.

— Будемо шукати квартиру?

— Поживемо, потім...

У купе вони сиділи вдвох, одне проти одного. Сергій дивився на Таню і мовчав. Коли поїзд рушив, він припав грудьми до столика і втупився у вікно.

Мимо пробігали будинки, дерева, внизу гадюками перепліталися рейки, очманіло кидалися під поїзд і, ніби роздумавши чи злякавшись, неохоче виповзали з-під коліс і тікали геть, убік. У шибки періщив дощ, скісними цівками різав скло й струмками стікав донизу. Будинки мелькали дедалі рідше й нарешті зовсім зникли. Поїзд вихопився за місто. Ріденькою замерзлою шеренгою попливли дерева, за ними маячів сірий донецький степ.

Терикон Сергій побачив одразу ж, як тільки поїзд, вигнувшись дугою, завернув праворуч. Чорний, оповитий димом, він стримів серед степу величезним конусом, казко-

вим шатром чудо-богатирів. Його схилом маленькою цяточкою повзла вагонетка. Помилитися Сергій не міг: то його шахта.

— Прощавай! — прошепотів він і похилив голову.

Жорстко стукотів вагон на стиках рейок, із репродуктора хрипів веселий марш. Таня ніжно гладила чоловіка по голові і тремким голосом повторювала:

— Заспокойся, Сергійку, заспокойся, любий... У нас іще все попереду, ти живий — це найголовніше... Усе інше залежить від нас... І щастя теж...

2

Усякі сни сняться людям ночами. Людина їх не вибирає. Вони приходять самі, хороші й лихі. Першої ж ночі в Луганську, на домашній постелі, під плутане цокання ходиків, Сергій побачив перший після нещастя сон.

Він ішов штреком на свою дільницю і ніс у руках перед собою важку грудку антрациту. Вугілля боляче кололо долоні, під ногами хлюпала липуча грязюка. Сергій раз у раз натикався на розкидані скрізь вагонетки, падав, підводився, знову йшов і знову падав. Із лункою темряви штреку чулися голоси:

— Швидше, Петров, швидше! Півроку чекаємо на тебе! Неси сюди вугілля, ти ж зриваєш план усієї шахти!

Сергій кидався бігти, але знову падав, нашттовхуючись у темряві на щось тверде.

«Я ж не порохував, скільки до них кроків. Треба об щось обпертися», — вирішив він, скидаючи з себе промоклий лікарняний халат.

Звідкись з'явився Єгорович. Обличчя у нього мокре від сліз, і він шепоче: «Так і не зустрілися ми з тобою, Сергійку... Ти приходи до мене, я чекаю. А побиватися так за чужою людиною не слід... Ти ж мужчина! Сімдесят кроків — це не відстань...»

— Його ж там спотворили! — зареготав хтось із шахтарів. — Який же з нього тепер гірник?!

Сергій болісно намагався пригадати щось дуже важливе, та ніяк не міг.

«Я не такий, як усі. Чого ж мені бракує?» — думав він.

Із-за перекинутої вагонетки вийшов Крамаренко, секретар райкому комсомолу.

— Я позбавлю тебе звання комсомольця! Ти зірвав озеленення селища. Розпинався про створення комсомольсько-молодіжної бригади, а де ти був, коли її організовували?

Те, що ти урятував людей третьої східної, ще ні про що не говорить! Кожен би на твоєму місці вчинив так само!

— Він до нас повернеться. У нього ж ні кола ні двора! — викрикнув Гончаров.

— Хоч він і такий, та все ж людина... — тихо лунало з темряви.

— Відібрати комсомольський квиток! — наказує секретар.

— У пику його! — регочеться Мамедов.

— Квиток! — повторює Крамаренко.

— Не підходьте, уб'ю! — вибухнув криком Сергій і прокинувся.

Темна осіння ніч оповила його тишею.

— Цок-цок, цок-цок... — вриваються у безгоміння ходики.

— Тр-р-тр-р, — немов цвіркун, тріщить електричний лічильник.

«Де я?» — намагається збагнути Сергій і шуляться, згадавши одразу весь минулий день і те, що місяцями передувало йому. «Заснути швидше!» — наказує він сам собі й пригадує щойно бачений сон. Спати перехотілося. Перед очима пропливає терикон шахти, який він бачив удень із вікна вагона, його оповиває серпанок, він тане на очах, і ось уже замість нього гомонить, сміється прокурена нарядна; заклопотано перемовляючись, ідуть до ствола, що гуде, одягнуті в шахтарську робу хлопці, дзвенить реготом подвір'я навколо ствола, свистить по штреку пружний струмінь повітря, шарудить по транспортеру вугілля і, весело виблискуючи, падає у вагонетки...

І запахла вереснева ніч вугіллям, запаморочила голову солодкою затяжкою тютювového диму після зміни, залоскотало серце басистими голосами друзів. І враз усе зникло. «Руки...» — тяжко зітхають сиротливим стуком ходики. І поплив терикон повз вагонне вікно, і розриваються груди від невгамовного болю.

Сергій майже фізично відчув, як безжалісно рве з його пам'яті якась сила все те, що дороге для нього, грубою, нещадною рукою зводить у живому серці нездоланну стіну, відмежовуючи все, що було тоді, від того, що сталося тепер.

Сергій шукав і не знаходив, чим угамувати біль або хоч трішки притупити його. Чужа, неприязна ніч баламуткою лізла в душу, затьмарювала і без того похмурі думки. «Як жити?» — виникало одне й те саме питання.

Поруч, прихилившись до Сергієвого плеча, спала Таня. «Важкі сні і в твоїй голівці, Танечко», — подумав Сергій.

Він згадав, як ішли вони вдень подвір'ям, де колись минало Танине дитинство. Довкола стояли цікаві сусіди, пасли очима, деякі плакали. А вони йшли поруч: Сергій, низько похиливши голову, немов він був винен у чомусь перед цими людьми, а Таня з гордо піднесеним обличчям усміхалася і весело повторювала:

— А ось і ми!.. От і приїхали!..

Із підворіття гавкнув собака і зненацька заскавучав жалібно, протяжливо, начебто вибачаючись. Якась жінка підбігла до Тані й розцілувала її в обидві щоки.

— Дай боже вам щастя!

— Хто це? — запитав Сергій, зайшовши до кімнати.

— Не ображайся на неї, Сергійко, вона не з жалю, вона просто так, ну, просто хороша людина... А на тих, що рюмса-ли, не звертай уваги. То вони від страху... за себе...

Сергій обернувся до Тані, припав губами до м'яких і теплих кіс. «Рідна моя, кохана! Чим віддячу я тобі за ті муки, що прийняла ти заради мене, за той біль, що анітрохи не менший від мого? Як допоможу нести тягар, який ти взяла на свої слабенькі плеченята? Чим підтримаю на тій не по-людськи важкій путі, на яку ти не вагаючись пішла слідом за мною? Що б я робив, як би жив без твоєї безмежної самовідданої й чистої любові?»

Наступний день, перший після лікарні, не приніс Сергієві нічого нового, не розвіяв тяжких нічних дум. Таня, пораючись у господі, намагалася розвеселити його, відвернути од похмурих думок. Усім своїм виглядом підкреслювала, що все тяжке позаду, настало нове життя, і жити треба по-новому, не піддаючися смутку.

Сергій у глибині душі погоджувався з Танею: «Справді, так треба! Не плакати ж безнастанно над своєю долею». Але все-таки що робити? Як жити? Невже отак, без діла, завтра й потім — завжди?.. Ці думки не давали спокою. Перебирав очима речі в кімнаті, а вони здавались якимись незграбними, втратили для нього всяку повсякденну цінність.

На етажерці стояли книжки. Старі, пошарпані Танині підручники. Сергій перебіг поглядом вицвілі корінці. На першій полиці: «Фізика», «Алгебра», «Підручник для підготовки сапдружиниць»... На другій впав йому у вічі знайомий малиновий корінець. Десь він його бачив зовсім недавно. А от де? Сергій не міг пригадати.

«Як же її дістати?» — зупинився він у роздумі перед етажеркою. «Ротом!» — саянув здогад. Він опустився нав-

колішки й потягся губами до книжки. Не розрахувавши відстані, дуже нахилившись, Сергій втратив рівновагу й боляче вдарився лобом об полицю. Спробував підвестися на ноги, та одразу ж опукою впав на підлогу. «Спокійно, спокійно!» — заспокоював він сам себе, відчуваючи, як напад шаленої люті, що зринув невідомо звідки, опановує ним. Хотілося закричати нелюдським голосом на весь світ, аби тільки дати вихід образі, що клекотіла в грудях. «Спокійно! — тулячись забитим лобом до дощок, прошепотів Сергій. — Так діла не буде!..»

Повільно підвівшись з підлоги, він походив по кімнаті. «А все-таки можна ж дістати!» — уперто глянув він на малиновий корінець.

Сердячись і поспішаючи, Сергій знову вдався до початої справи. Але книжка мов зачарована тікала від рота, ховалася дедалі глибше.

«Зверху, зубами! — вирішив Сергій і вперся носом у полицю. — Сто чортів! Усе проти мене, навіть власний ніс!»

— Дурненький! — почув він позад себе Танин голос. — Невже тобі важко покликати мене? Не роби більше так, Сергійку, я ображусь!

— Я хотів сам, — зніяковів Сергій. — Треба ж якось приловчитися.

Пильно подивившись на Сергія, на його розгублено-засмучене обличчя, Таня раптом усміхнулася і згідливо кивнула головою.

— Це від Єгоровича, — поклавши книгу на стіл, сказала вона.

Таня відкрила малинову обкладинку. На титульній сторінці Сергій прочитав:

*І. Є. Ларіну.
Друзові, як брату. У день народження
Район Норільська. 17 січня 49 р.*

Нижче хімічним олівцем було написано:

*«Танечці й Сергійкові Петровим.
На довгу, добру згадку.
14 вересня 1960 р.*

А ще нижче великим друкарським шрифтом: «Спартак».

— Стривай, стривай! — стрепенувся Сергій. — Чотирнадцяте... Це ж за день?..

— Так, Сергійку, п'ятнадцятого його не стало... Кузнецов передав...

— Ти знала про його хворобу?

— Так. Ми з Григорієм Васильовичем не хотіли замучувати тебе. Побоювались, щоб ти знову, ну, як тоді... ліків не приймав. Єгорович сам просив не пускати тебе до нього. Він знав, що помре...

— Важко, мабуть, жити й знати, скільки лишилося... А втім, хтозна, що важче, — одразу чи поступово...

— Ти про що? — скинула очі Таня.

— Сам не знаю. Навіжені думки лізуть у голову.

— А ти жени їх від себе. Не давай їм волі.

— Працювати потрібно, тоді й всілякі дурниці не лізтимуть у голову. Ти гадаєш, я сам не розумію, що не можна піддаватися різним... Тільки не просто це, Таню! Коли рани боліли, легше було. Порошки, морфій тамували біль, а тепер? Чула, як гудуть щоранку гудки? Душу крають. Люди йдуть на роботу, поспішають, хвилюються, а я наче дармоїд... В очі соромно дивитися...

— Не вигадуй, будь ласка! — заперечила Таня. — Не на базарі ж рук позбувся...

— Від цього зараз не легше. Двадцять п'ять років — і кінець... Ні до чого не здатний. Невже ні до чого? Га, Таню? Невже тільки спати, їсти, та й то з твоєю допомогою?

— Придумаємо що-небудь, Сергійку. Ось побачиш!

Таня підійшла до нього. Їй хотілося сказати щось дуже важливе, таке, щоб одразу все прояснилось. Але ж вона також не знала, що робити. Вона лише вірила, твердо вірила.

Так почалось у Сергія нове життя. Інколи йому здавалося, що час зупинився, застиг у нерухомості. Іноді ця уявна нерухомість раптом починала турбувати й навіть мучити Сергія так, начебто вона й справді існувала. Він почував себе тоді смертельно пораненим, і його не так гнітив біль, як те, що час для нього зупинився, товариші йдуть уперед, забувши про нього й стверджуючи тим самим його непридатність для подальшої боротьби.

Якось Сергій пригадав розповідь учасника війни про те, як той в одному з боїв біг попереду з прапором і був тяжко поранений. Прапор підхопив інший, і за кілька хвилин він замайорів на найвиднішій точці панівної висоти. Там переможно лунало багатоголосе «ура», тріщав салют ав-

томатів, а він лежав на росяній траві, ковтаючи криваві сльози від образи на солдатську долю.

Сергій не бачив війни, проте усім своїм єством розумів почуття того солдата.

У середині жовтня, найнявши невеличку кімнатку недалеко від центру міста, Петрови переселилися до неї. Сергієві ніби аж полегшало. Зникло гнітюче відчуття, що він завдає комусь зайвого клопоту, заважає, порушує здавна усталені порядки та звички. Таня на новій квартирі стала іншою. Їй теж було вільніше. Йдучи від матері, вона не могла навіть пояснити, чому саме вільніше. Бо ж багато чого важко було пояснити навіть матері.

З перших же днів у кімнаті одна за одною почали з'являтися книжки. Таня приносила їх непомітно для Сергія, крадькома клала на підвіконня, стіл, з таким розрахунком, щоб йому було зручніше взяти їх ротом. Читати книги вона не пропонувала, сподіваючись, що Сергій сам потягнеться до них, без прохань і нагадувань.

— Звідки у нас стільки книжок? — запитав якимсь Сергій.

— Як-то звідки? — прикинулася здивованою Таня. — З бібліотеки, крамниці... Тобі вони не подобаються?

— Я любив книжки... Колись без них дня прожити не міг.

— А ці читав?

— Ні, не всі.

Другого дня по цій розмові Сергій сів за стіл, підборіддям присунув до себе книжку, губами розкрив її і почав читати. Таня вийшла з кімнати і, затамувавши подих, намагаючись не стукати, радісна, заходилася поратись коло керегаза.

Після першої ж книжки до Сергія почала повертатися давня любов до читання. Сам того не помічаючи, він просиджував над розкритою книжкою з ранку до вечора, дивуючись під кінець дня швидкоплинності часу. І рідше з'являлися думки про лихо, що сталося з ним, про фізичну неповноцінність. Тепер він свідомо гнав їх від себе, відгороджувався книгою, не даючи їм у серці ні місця, ні часу для аналізу.

То був перший крок до самоствердження. То була вже мета. Мета хоч і невеличка, яка ще не відповідала потребі служити людям, але допомагала залишити позаду важкий період життя, переступити душевну кризу й не розтратити марно нерви й енергію на жалоці до самого себе.

Сергієві тепер не вистачало дня. Дедалі частіше й частіше засиджувався він до пізньої ночі, не в силі відірватися від книжок, що полонили його.

— Лягай спати, Сергійку,— просила Таня, прокинувшись серед ночі.

— Зараз, зараз, Танечко! Трішечки лишилося! — поспіхом відказував Сергій, не відриваючись од читання.

І коли дочитувалась остання сторінка, ніби сповіщаючи про виконання наміченого на день плану, він, задоволений, лягав у постіль і, замислившись над прочитаним, засинав.

Слідом за книжками на очі Сергієві стали потрапляти свіжі газети й журнали. Численні фотографії, яскраві заголовки виповнювали тиху кімнатку неспокійним гомоном життя. З незрозумілим подивом учитувався Сергій в журнальні й газетні шпальти, наче те, що було написано там, прийшло з далекої, маловідомої планети.

Все те, що відбувалося в світі й країні, всі справи рук людських були знайомі й близькі йому, хвилювали й радували його, але, з другого боку, були відгороджені від нього нездоланною стіною, ятрили душу болісним усвідомленням того, що у всьому, що робиться і що буде зроблено, він уже не учасник, а безпомічний, нікому не потрібний свідок. І це викликало в нього гнітючий смуток.

Пригадувалися дні, проведені у труді. І навіть найважчі з них, виснажливі, гірко-солоні від поту, з кривавими мозолями на долонях, вимальовувались як найвища насолода, до якої тепер, мов до сонця, навіть думкою не сягнути. І лише пам'ять, виступаючи Сергієвою спільницею, відтворювала картини того часу, і він, цілком поринаючи у спогади, зненацька знаходив у них втіху. Ця втіха, хоч і пахла полином сьогоднішнього дня, все ж зогривала серце теплом минулого й лише тепер до кінця зрозумілого щастя.

Ось як наяву пригадується Сергієві перший день роботи в шахті. Він багато чого віддав би за те, щоб повернути можливість і право на ту пекельно важку — першу — зміну під землею.

— Хочу в забій, туди, де вугілля добувають! — сказав студент-першокурсник Сергій Петров, прийшовши на шахту для проходження виробничої практики.

Бували шахтарі усміхаючись хитали головами. Забій — не учбова аудиторія. Там головне — набирай побільше, кидай якнайдалі...

— Візьміть, не підведу! — просив студент.

І домігся, чого хотів. А хотів одразу ж покуштувати,

який він, шахтарський хліб! Кажуть, тяжкий. Що ж, легких шляхів він не шукатиме! Аби лише під силу. Аби не здав організм, охлялий на студентських харчах.

«Як було все це того дня?» — Сергій зупинився посеред кімнати.

Два риштаки і навпроти кожного три метри підрубаного врубмашиною іскристого вугільного пласта. Його треба розбити кайлом, перевантажити на риштаки, якими повільно сунувся ненажерливий скребковий ланцюг, і закріпити дерев'яними стояками звільнений від вугілля простір.

Усі операції слід робити швидко, в суворій послідовності й лежачи на боку. Захопишся зрубуванням вугілля, забудеш про відвантажування — потім удвічі важче. Вільного місця мало, а вугільна лопата, як той екскаваторний черпак. Захопишся навантажуванням, забудеш про кріплення — жди лиха. Непідперта покрівля може зле пожартувати — «капнути» кількома тоннами породи, і якщо ти народився в сорочці й ця махина обмине тебе, то тішся і поспішай перекидати пудові грудомачи за риштаки, але якомога далі. І не забудь знову підперти грізну стелю міцнішим кріпленням.

Добре пам'ятаючи усе це, студент Петров узявся до роботи. У лаві стояв неймовірний гуркіт. Викидаючи з-під себе чорну хмару штибу, надсадно вила врубівка. Скреготав металом об метал скребковий транспортер. Далеко внизу, наче вибухи гранат, грюкали буферами вагонетки. Важкою артилерією була покрівля, що осідала в забуті.

Примостившись навколішках, Сергій завзято бив кайлом об пласт вугілля, не чуючи дикої какофонії, бив невтомно, з єдиною думкою не відстати од усіх, не осоромитися перед шахтарями... А вугілля як навмисне сипало з-під кайла дрібним кришивом, сікло обличчя, руки і не хотіло зрубуватися великими грудками.

Під кінець третьої години роботи студент відчув наростаючий біль у колінах, руках, спині. Кайло стало неслухняне, антрацит не набирався на лопату, що крутилася в руках.

«Невже не буде перерви?» — думав Сергій, відчуваючи, як його коліна й руки починають дрібно тремтіти, а тупий біль поволі розходиться по всьому тілу.

— Кинь стояка, студенте, як тебе там... — пролунало над самим вухом.

— Сергій! — сердито кинув Петров, знехотя потягнувшись за кріпленням.

— Стомився? — гаркнув шахтар. — Попервах завжди так!

У нашій лаві ще благодать. Он у дев'ятій спробував би!
Вода, пережими. Страховина...

— Перерви у вас бувають?

— Партію вагонів відвантажимо, порожняк почнуть заганяти, отоді перепочинеш. Якщо вантаж не забуриться...

— І нам розбурювати?! — крикнув Сергій.

— Ні, дядечко за нас усе зробить! — реготнув той.

Посеред зміни транспортер смикнувся тричі й завмер.

Сергій вмить випустив з рук кайло і блаженно простягнувся уздовж забою. Проте спочити не довелося. У раптовій тиші почулося шарудіння. Лавою повзла людина, і нещадний, як грім, голос пробасив:

— Це ж хто так кріпив?!

Сергій здригнувся. Оцінка гірничого майстра, певна річ, стосувалася наслідків його праці.

— Негайно перекріпити! — обурено кричала людина з надзоркою.— Негайно! Поки не накрило всіх.

Сил на зміну у Сергія вистачило. Він кинув на транспортер останню лопату вугілля, забив останнього стояка кріплення і ницьма звалився на кам'яну підлогу. Вогнем пекло розтерті до крові долоні, в'юном викручувався хребет, а в голові вистукувало радісно: витримав, не підвів, не відстав!

Трохи перепочивши, Сергій підвівся на ліктях, перевернувся на спину і, відштовхуючись п'ятами, поповз за шахтарями на штрек. Там він довго не міг випростатись на весь зріст, а коли це вдалося, хитаючись, побрів до ствола. Єдине бажання було в нього — швидше виїхати на-гора, добратися до гуртожитку і впасти на ліжко.

Проспав Сергій до кінця дня, ніч і ранок, не поворухнувшись, одягнений, уткнувши обличчя у подушку. Прокинувся за дві години до початку нової зміни від гострого нападу голоду. «Чи ти ба!» — здивувався сам собі, згадавши, що вчора після роботи забув пообідати, а вечерю проспав.

Втамувавши голод у шахтарській їдальні, він відчув приплив нових сил. Тільки, як і вчора, боліли долоні, дрібними голками кололо в колінах.

— Як справи, шахтарю? — зустрів його у нарядній бригадир.— Може, перепочинеш? Є робота трохи легша.

— Вчора якось і втомитися не встиг! — не моргнувши оком, збрехав Сергій.

— Та ну-у! — здивувався той.— Покажи коліна.

— Навіщо?

— Покажи!

Сергій задрав штанину.

— Е-е-е, синку! Так не годиться... Працював без наколінників? Ану, біжи в мехмайстерню, там є старі автопокришки, відрубай два шматки і неси сюди, змайструю тобі добрячі наколінники.

Але й з наколінниками другий день роботи був такий же важкий і болючий.

«Може, робота в шахті не по мені? — почав сумніватися Сергій. Відразу ж постало друге питання: — А що робити? Тікати? Як боягуз з поля бою? Ні! Усі так починали. Хіба ж я гірший за інших?»

А за другим днем ішов третій, четвертий... Сергій обмотував бинтами розтерті долони і, зціпивши зуби, бив і бив кайлом по невіддатливих пластах, зганяючи на них свою злість і сумніви. І міцний, байдужий до всього, холодний, як сама давнина, антрацит підкорився студентіві.

Щодень він ставав м'якший і податливіший і в середині місячного терміну практики зовсім скорився. Загоїлися, затужавіли мозолі на руках, кайло стало покірною іграшкою, і брили вугілля, здавалося, самі, без зусилля, летіли, грюкаючи, у риштаки.

Сергій не лічив уже годин і хвилин до кінця зміни, не міряв зляканим поглядом тяжкі сантиметри вугільного пласта. Працював захоплено, завзято, радіючи усім своїм еством з того, що важкий період минув, що він досяг важливої перемоги, першої в його житті.

І зовні не впізнати було Сергія. Від розгубленого, переляканого хлопчини, що вперше спустився до шахти, не лишилося й сліду. Тепер це був упевнений у своїх силах юнак, який знав ціну своїй праці, розумів, що справа, яку він робить, дуже потрібна людям.

Коли скінчилася практика, Сергій не вагаючись лишився працювати у шахті, відкинувши спокусливі думки про канікули, відпочинок та інше. Шахта, мов магніт, притягла його до себе. І, коли довелося розлучитися-таки з нею і сісти за підручники, він довго нудився в марудній тиші аудиторій за чудовими хлопцями з п'ятої східної лави, за громовим ревом забою, за гострим почуттям того, що ти необхідний людям, і радісним відчуттям до кінця виконаного обов'язку перед ними.

«Адже ж і зараз такі самі, як і я колись, безвусі хлопчачки спускаються в шахту, борються, перемагають, можливо, й відступають, переконуючись, що підземна романтика не для них... Тоді в мене було вчора, сьогодні, завтра... А що ж тепер?.. Хто відповідь на це запитання? Лишити людині життя і відбирати щастя? Зараз мое жит-

тя в моїх руках. Руках... Щоб звести з ним останній рахунок, потрібні руки... Є поїзд, машина, нещасний випадок... І принаймні не пристане ярлик живих — самовбивця... А чи все випробувано? Померти — то найлегше. Навіть ось страху нема. Де ж та соломинка, за яку чіпляються потопаючі? Її нема. Та як же далі, Сергію? Скімлити чи боротися? Скажи відверто. Коли б я був здатний хоч до чого-небудь. Треба вчитися, набути спеціальності, відповідно до можливостей. А чи є така спеціальність? І вчитися — то як? Треба ж писати, а чим? Ногами?»

Сергій скинув з ніг капці і аж розкрив рота від подиву, глянув на пальці.

— Но-га-ми,— вголос повторив він і завмер від думки, що так несподівано зринула.— Та це ж ідея! Но-га-ми...

Йому схотілося зараз же знайти олівець, папір і негайно перевірити на практиці свій здогад. Спітнілий від напруги, він безладно топтався по кімнаті, марно намагаючись знайти потрібне йому приладдя. Аж ось на підвіконні побачив олівець. Зраділий, кинувся до нього і сердито вилаявся. Олівець був незаструганий.

Сергій ще не розумів, що дасть йому вміння писати ногою. Не турбували його й такі докази розуму, як незручність для очей і неможливість писати поза домом, коли на ногах взуття. Він побачив саме ту соломинку, про яку щойно думав, яку шукав і, нарешті, як йому здалося, знайшов. Ухопившись за неї, він не бажав брати до уваги заперечення розуму. Попереду маячило сонце праці, і Сергій подумки рвав уже пута нестерпної бездіяльності.

Передусім він, звісно, напише Таніне ім'я і щось ласкаве. Ото вона здивується! «Як же ти зміг, Сергійку?» А він усміхнеться і скаже: «Ми ще повоюємо, Танечко!» Але треба зробити так, щоб вона не помітила. Треба піднести як сюрприз!

План визрів уміть: коли Таня повернеться з крамниці, він попросить її виписати з книги цитату. Потрібні будуть олівець і зошит. Усе буде гаразд! Таня, виписавши цитату, залишить їх на столі, і він скористається тим, коли вона ляже спати.

Повернувшись з пакунками, нічого не підозрюючи, Таня радо виконала Сергієве прохання і лишила на столі все так, як він і передбачав. Довгим видався день. Сергій пробував читати, проте, дивлячись у книжку, бачив олівець, затиснутий пальцями ніг, бачив, як він повільно ковзав по білому аркуші паперу. Кілька разів, змучений чеканням ночі, Сергій поривався розповісти про все Тані, але бажання порадувати її несподівано було настільки велике, що він

щоразу стримував себе. А стрілки годинника, немов драгуючи, повільно повзли по циферблату.

— Щось ти, Сергійку, сьогодні на себе не схожий. Чи не захворів? — помітивши його збудження, стривожилася Таня.

— Ні, ні, Танечко! У мене все гаразд! — поспішив усміхнутися Сергій.

Нарешті настала довгождана ніч. Кинувши звичне: «Не засиджуйся довго!» — Таня лягла в постіль і заснула.

Не тямлячись від нетерпіння, Сергій скинув на підлогу зошит, ногою підсунув його до себе й спробував розкрити. Зошит вертівся під ногами, ковзав по підлозі немов зачарований, не піддавався невмілим рухам. Приловчившись, Сергій усе ж розкрив його й поклав так, як хотів.

Тоді дальша операція — підняти ногою олівець і затиснути його пальцями так, щоб можна було писати, — виявилася ще важчою. Провозившись понад годину в марних спробах підняти злощасний олівець, Сергій, розізлившись, штурхонував його ногою і схилив голову на стіл. Піт градом стікав з обличчя, до змокрілої спини липла сорочка, і, начебто наперекір роздратуванню, що збурилося в грудях, у голові стукотіло: «Підняти, підняти, підняти...» Скоряючись команді, Сергій підкотив олівець до столу і знову заходився коло нього. «Скорися, скорися, ну, скорися ж, клятий!» — і благав, і лаявся він, відчуваючи, що ноги почало судомити. І коли його огорнув відчай, несподівано сьйнув здогад: а якщо ротом поставити олівець до стіни, і тоді... Ставши на коліна, Сергій губами вхопив упертий олівець і притулив його до ніжки стільця. Та, ледь притиснувши олівець пальцями правої ноги, відразу ж упустив його.

Покалічена ступня відмовилась коритися відчайдушним наказам.

Олівець, стукнувши, покотився по підлозі. Помутнілими очима дивився Сергій на нього, й над усе йому хотілося цієї миті упасти ницьма й заридати.

За вікном стихало втомлене за день місто. Замовкали трамвайні дзвінки, безлюдні вулиці, гасли вітрини крамниць і запізнілі перехожі квапливо вистукували каблучками по асфальту, поспішаючи додому на відпочинок, щоб завтра з новими силами стати до верстата, спуститися в шахту, сісти за креслярську дошку.

Місто-трудівник засинало. Місто бачило сни. Великі, як мрія, світлі, як сто сонць, ласкаві, як руки матері.

А в одному вікні тієї ночі до ранку не погасло світло. Людина хотіла жити. Пристрасно, до болю, до відчаю. Жи-

ти не бездіяльним спостерігачем, а учасником життя, його творцем, господарем. Людина вперто боролася сама з собою, зі своїм каліцтвом. Боролась жорстоко, нещадно...

Прокинувшись уранці, Таня побачила, що Сергія в ліжку нема. Стиха покликала:

— Сергійку, — і побачила його.

Він спав, незручно схиливши голову на стіл, зігнувшись на стільці, по-дитячому підібгавши під себе ноги. Долі, на підлозі, білів розкритий зошит. Аркуш паперу був розмальований невмілими кривими лініями і скидався на малюнок дитини, що вперше взяла до рук неслухняний інструмент дорослих.

«Не вийшло... — про все здогадалася Таня. — І мені не сказав. Не покликав на допомогу».

— Сергійку! — гукнула вона. — Перейди на ліжко, тут незручно...

Сергій підвів голову, винувато промовив:

— Нічого не вийшло, Таню. Ні-чо-го... Хотів порадувати тебе, і ось... Навіть надії не лишилося.

— Перші кроки завжди важкі. Хіба ти сподівався, що все піде легко? Так не буває. І ти сам ускладнюєш своє становище... Замкнувся в собі, зробився мовчазний... Чому ти не хочеш вийти надвір, піти в кіно, зустрітися з друзями? Завжди сам зі своїми думами?

Сергій давно чекав такої розмови. Чекав і боявся навіть самому собі зізнатися в тому, що він соромиться своєї фізичної неповноцінності, — як соромляться наготи чи потворності.

— Я боюся, — глухо видавив він із себе.

— Чого? — здивувалася Таня.

— Людей... Їхньої цікавості, жалю... Дехто думатиме: «І чого плутається під ногами?» Є такі, чув... Та ще й вихваляються: «От коли б я! Знаєш, який я відчайдушний!..»

— Ой, Сергійку, який же ти дурний! Хіба можна так, ні з того ні з сього всіх під один гребінець!.. Почув від якогось дурня, і сам робиш дурні висновки. Та скільки прикладів і в житті, і в книжках, що сильні люди саме ті, хто наперекір усьому, навіть найстрашнішому, борються, незважаючи ні на що!

— Не треба, Танечко... І про Мересьєва, і про Корчагіна... Я не герой, я просто слабак, якщо не можу сам собі дати ради.

— А Єгорович! Ти забув про нього! Сергійку, не можна ж так... Люди не звірі, вони все розуміють.

— Краще б не розуміли й не жаліли. Відлюдником жити не можна — це я знаю, але що вдієш, що?

— Мамочко, а чому в дяді рукава пусті?

— Тихше, доню. Не говори так голосно. У дяді ручок нема.

— А чому нема, мамо? У всіх є, а в нього нема?

— Дивіться, дівчата, хлопець без обох рук! І молодий який!.. Ото страшно!..

— Чого витріщились, дикуни! Горя людського не бачили! Вилупили очі! Ох і народ!

А він, утягнувши голову в плечі, незграбно припадаючи на хвору ногу, спішив вирватися з гомінкого потоку вулиці, схватися від людських поглядів і слів, що, наче каміння, летіли йому в душу.

— Не зважай на них, Сергійку... Не можна ж так. І ніхто на нас не дивиться, це тільки здається з незвички...

— Я відчував, я знав...— нестямно повторював Сергій, тягнучи дружицю в безлюдний провулок.

— Що ж, отак і будемо тікати від людей? — схиливши голову, говорила Таня, коли вони забігли в під'їзд чужого будинку.

— Не можу я, Таню. Я сам не свій. Хоч крізь землю провалились. Розумію, не годиться так, проте нічого не можу вдіяти з собою. Здається, вся вулиця зупинилась і дивиться... в очах жалість і страх, а я не хочу, не хочу, щоб мене жаліли чи лякалися!

— Ніхто такого і не думає! Ти ж усе це сам вигадав.

— Та ти глянь у їхні очі... ясніше від слів...

— Не всі ж так дивляться на тебе. А роззяви завжди були!

— Ходім додому, Таню. Мене наче побили ні за що. Хочеться напитися... до нестями — забути про все... Купи горілки.

Таня стояла приголомшена. Уперше за їхнє спільне життя Сергій заговорив про горілку. У лікарні її попереджали, що Сергій почне пити, спробує залити горе горілкою. Таня не вірила. Знала — Сергій завжди почував відразу до спиртного, та й не такий він. І ось... Нове лихо, здавалось, неминуче нависло над ними. Відмовити йому у його проханні вона не могла і водночас розуміла, що у пияцтві, як і у всякій поганій справі, важко зробити тільки перший крок. Далі вже все піде само собою.

— Не пий, Сергійку, — спробувала вона відрадити, — що хочеш роби, та не пий. Ти ж розумієш — це може загубити тебе.

— А чим мені дорожити в цьому житті? Що мені в ньому лишилося? Скажи, що? — гнівно вигукнув Сергій.

Чвертка горілки, куплена в крамниці, здалася Тані багатопудовою гирею. Вона бігла вулицею і ховала від перехожих очі. «Сама несу в дім горе», — не йшло з думки. «Почекай, узнаєш, молодичко», — пригадувалося зловтішне хитотіння медсестри. «Господи, невже це доля? Невже без неї, клятої, і мій Сергійко не обійдеться?»

Виливши горілку в кухоль. Таня тремтячими руками піднесла його до губів Сергієвих і затамувала подих. Закинувши голову і якимось болісно скривившись, Сергій ковтнув раз, другий, похлинувся і, цокаючи зубами об вінця кухля, з огидою випив горілку.

Гірка волога обпалила плунок, дурманом ударила в голову. «Зараз буде добре!» — подумав Сергій і заплющив очі. Стілець під ним захитався, і кімната закрутилася шаленою каруселлю. «...у всіх є, а в нього нема? Чому нема, мамо? Чому?» — зненацька заплакав у вухах дитячий голосок. «Горе людське, горе, горе...» — бубонів чоловічий бас. «Горілка загубить тебе, Сергійку».

— Ні, це я занапащаю твій вік! — ударився головою об стіл Сергій. — Навіщо я калічу твоє життя? Завдаю тобі самі лише страждання. За що? За твою любов, вірність? Але ж я не винен. І кого ж тут звинувачувати? Чому ж ти мовчиш, Таню? Ну чого мене на смерть не вбило? Навіщо мені таке життя? П'яницею, надлюкою я не хочу бути і не можу... Мені все осоружне... і моє життя... Та по якому праву ще до свого горя я занапащаю тебе?

— Ти п'яний, Сергію, і говориш дурниці...

— Ні, я не п'яний! Я просто видиміше розумію свою вину перед тобою. Я живу, і в цьому перед усіма винен. Моє місце... живим я тільки заважаю... плутаюсь під ногами, як жалюгідний боягуз...

— Не треба, Сергію, прошу тебе... облиш...

— Разом із руками треба було різати й серце. Що мені робити з ним, коли воно болить... несила терпіти?! І горілка не допомагає. Мало, купи ще. Я хочу напитися...

Найближчою від дому залізничною колією був переїзд. Сергій прикинув — іти до нього не більше п'яти хвилин. Поїзди ходять часто — пасажирські, вантажні, маневрові...

Колись давно на тому переїзді поїзд задавив людину. Перерізаний надвоє труп лежав обабіч рейок, а навколо товпилися цікаві. Студент Петров ішов у парк на танці й теж приєднався до натовпу. Коли мертвого частинами кла-

ли на мари, хтось голосно скрикнув, а якийсь чоловік без найменшого жалю кинув:

— Йому вже однаково...

«Чому зневажають самовбивць? — на мить замислився Сергій, коли Таня пішла до крамниці.— А їм однаково... їм однаково, однаково...»

Він зубами зачепив пальто і кинув його на плечі. Ноги огидно тремтіли, по обличчю текли холодні краплі поту. «Пробач мені, Таню. Я не винен. Так склалося життя. Тобі буде краще. За рік-два ти це зрозумієш».

Двері на вулицю були замкнені. «Навмисне чи за звичкою!» Сергій наліг плечем, двері не відчинялися. «Навіть тут не щастить!» Він побіг до кімнати, метнувся з кутка в куток і оскаженіло вдарив ногою у віконну раму. Посипалась замазка, брязнули шибки, вікно вивалилося у захащений двір.

«Я б написав тобі записку, пояснив би все, вибачився, але ти сама знаєш: зробити цього я не можу. Танечко, рідна, пробач мені, я не заважатиму тобі. Ти назвеш це підлістю, проте так треба. Іншого виходу із цього клятого життя нема!»

На розі вулиці Пушкіна вітер рвонув з плечей пальто, і Сергій ледь устиг утримати його підборіддям... Здалеку він побачив, що переїзд закритий,— валка автомашин вишикувалася до самого готелю.

«Деь на підході поїзд. Вантажний чи пасажирський? Цією дорогою ми ходили з Танею у парк. Хтось скаже: «Йому тепер однаково...» Побачить, що інвалід, додасть: «Відмучився...» Боляче не буде, я знаю. Не встигнеш і відчути».

У розхристаному пальті, без кашкета, Сергій у нестямі біг до переїзду. Болю, як досі, в позі не відчувалося, вона піби задерев'яніла і дуже заважала бігти ще швидше. Рукава пальта шарпав вітер і з якоюсь шаленою люттю бив ними по спині.

«Таня побачить вікно й здогадається. Рідна ти моя, скільки горя я завдав тобі. Хай це буде останнє. Пробач... Цей чудовий світ для мене був дуже важкий, нестерпно важкий».

Із-за будинку драмтеатру глухо ухнув і засвистів хрипо, протягло тепловоз.

«Лишилось метрів із двадцять. Швидше! Шахтарі скажуть: «Боягуз!» Хлопці, я не боягуз, ви це знаєте. Бути зайвим нестерпно... Зрозумійте мене».

У міському парку вереснула грайлива мелодія, і відразу ж її роздавив дрібний стукіт коліс. Поїзд вискочив на

переїзд. «Вантажний»,— з тупою байдужістю відзначив Сергій і, сам не усвідомлюючи навіщо, почав лічити колеса, що миготіли повз нього. По його обличчю котилися сльози, а він скоромовкою шепотів:

— Одне, два, три...— начебто від того, правильно чи ні полічить він колеса, залежало щось дуже важливе. Під вагою вагонів шпали вдавлювалися в землю, а рейки, немов гнучкі билинки, дрижали і гнулися.

«Розріже одразу. Пригнутися і стрибнути... тільки не дуже... головою вперед... Ех ти, життя! За що ж ти мене так?..»

— Сірники є?

Сергій здригнувся і оглянувся. Літній чоловік стояв поруч із ним і жестами, як глухонімий, просив сірники.

— Навіщо вони мені? — ворухнув безкровними губами Сергій.

Чоловік обійшов його ззаду, помацав рукава пальта і повернувся йти геть. Ступив кілька кроків убік, різко кругнувся на місці, підбіг до Сергія і рвонув за плече.

— Не дурій, хлопче! Туди завжди встигнеш! З глузду з'їхав, чи що! Сідай у машину.

Опиратися чужій волі у Сергія не було сил. Йому враз стало все байдужим. З'явилася якась незнайома досі порожнеча в душі і в думках. Злегка підштовхуваний у спину водієм таксі, він ішов до машини й не міг збагнути, де він, чому, що збирався робити і куди веде його ця незнайома людина.

— Як тебе звати? Де ти живеш? — допитувався шофер, а Сергій дивився на нього порожніми скельцями очей і мовчав. Відчував, як у його мозок жалом впиваються крижані голки, не викликаючи ні холоду, ні болю, ні страху. На якусь мить з'являлося бажання відповісти цій людині на запитання, та що і як на них відповідати, Сергій не знав.

Водій увімкнув мотор і дав газ. Машина зірвалася з місця і, круто розвернувшись, помчала до міста. Куди й скільки вони їхали, Сергій не пам'ятав. Коли таксі виїхало за місто, в думці, мов крізь сон, зринуло: повернулася Таня і побачила розбите вікно.

— Куди ми? — стрепенувся Сергій.

— Мозок провітрити! — сердито відказав шофер.

Хвилину знову їхали мовчки. Водій дістав цигарку, покрутив її в руці і, зібгавши, викинув за вікно. Сергія починало морозити. Холод зароджувався десь усередині і, розповзаючись, виповнював усе тіло.

— Коли в мене загинув син...— нараз стиха заговорив водій, — я також... А потім подумав: що ж це коїться? Ві-

талик своїх справ не доробив на землі, і я здаюся... Сказав собі: Тимофію, скількох ти друзів загубив на шляху від Смоленська до Берліна? Багатьох... А як ти мстився фашистам за них! Отож будь солдатом до кінця днів своїх! Затисни серце, як рану в бою, і вперед... Живи, працєю... за двох... Самогубство — то не вихід із становища... А після синові смерті жити несила було... Один він у мене. Вся радість і надія... десятий клас кінчав... на мотоциклі з дружкой поїхав, і... той каліка, а мій... і не дихнув...— Водій помовчав, знову дістав цигарку, помацав свої кишені і, не знайшовши сірників, зім'яв і її.— Ну, а ти як живеш? З ким?

— З дружиною...

— Вона що... покинула тебе?

— Ні... вона хороша...

— А руки... давно?..

— У цьому році.

— Жінка від постелі не відходила, годувала, поїла...

— Звідки ви знаєте?

— Пику тобі набити, і того мало! Звідки знаю... Самого себе пожалів? Герой... Де живеш?

— На Ленінській.

Біля воріт машина зупинилася.

— Скільки я винен? — буркнув Сергій.

— Я тобі по потилиці добряче винен, якщо перед дружиною на колінах не вибачишся! — сердито мовив шофер і потягнувся відчинити дверцята.

Із хвіртки бліда, заплакана вибігла Таня. Сергій виліз із машини, похнюпивши голову, зупинився поруч. Таня обернулася і побачила його.

— Сергійку! — вирвався крик.

Вона повільно підійшла, якимось відчуженим, неймовірно втомленим рухом стягла з голови косинку, впустила її на землю і припала обличчям до Сергієвих грудей.

— Дурненький ти мій...

Підвела голову, Сергій глянув їй у вічі і почервонів: біль, образа, гіркий докір невимовленими, незаслуженими застигли у них.

— Зрадник! — Таня незграбно замахнулася і навідліг вдарила Сергія по щоці.

Спробувала бігти, проте зразу ж повернулася, поривчасто обняла чоловіка, притисла до грудей його голову і, ковтаючи сльози, зашепотіла:

— Я і в «швидкій допомозі», і в міліції... Не любиш ти мене, Сергійку... Скажи, за віщо ти так?.. Хіба я винна в чомусь?

На початку листопада Сергій одержав виклик з Харківського протезного заводу. Всі потрібні документи вислали туди ще з Донецька. Сергій мучився в здогадах: погодиться завод виготовити йому протези чи ні? «Їх чіпляти нема до чого... До плечей чи за шийку хіба...» Казали ж у лікарні: «При такій високій ампутації протези не роблять». І от: «Пропонуємо вам приїхати до Харкова в питанні виготовлення протезів плечей».

Цілу ніч перед від'їздом Сергій і Таня не склепили очей. Робили всілякі припущення, якими будуть штучні руки, що можна буде ними робити, і обоє боялися: а що як скажуть там, у чужому місті,— даремно їхали, допомогти нічим не можемо...

Уранці, ледь почало сіріти, Петрови, тамуючи нетерплячку, вирушили на вокзал.

До Харкова приїхали у другій половині дня. Завод був метрів за п'ятсот, прямо перед вокзалом.

Сіра двоповерхова будівля з невеликими, наче в старому житловому будинку, вікнами, коричневі двері, перед ними скверик з посохлими квітами, порожні лави — оце все, що жадібно схопив Сергій одним поглядом, очікуючим, недовірливим, тривожним.

Трохи не дійшовши до дверей, він зупинився. Таня потягла за рукав:

— Ти чого, Сергійку?

— Почекай, дай відсапатись...

— Страшно? — співчутливо запитала дружина.

— Еге,— не приховуючи, відповів він.

— Пан або пропав! — задьористо всміхнулася Таня.

— Що чекає за цими дверима? Уб'ють надію чи...— тихо мовив Сергій.

Лікар, сивий чоловік в окулярах, не підводячи голови від паперів, звично наказав:

— Роздягайтеся! Що у вас?

— Ампутація обох рук і верхньої третини плеча, обмежені рухи правої стопи з великим опіком,— одним духом випалив Сергій.

— Ви з Луганська? — знявши окуляри, підвівся з-за столу лікар.

— Так. Щойно з поїзда,— ствердила Таня.

— Гарзд,— невідомо до кого звертаючись, пробурчав протезист.— Де це ви так умудрилися?

— У шахті,— кашлянув Сергій.

— Протез правого плеча ми вам зробимо. Про ліве не

може бути й мови. Ампутація занадто висока. Спершу вам необхідно зробити операцію. У вас не все гаразд із кісткою, нервові закінчення виходять на поверхню шкіри. У такому стані ви не зможете користуватися протезом.

— А без операції не обійтись? — захвилювалася Таня.

— Таню! — докірливо перебив Сергій. — Треба, значить треба. — І до лікаря: — Я згоден на все.

Над вечір Сергій лежав уже в лікарні. Таня категорично відмовилася повернутися до Луганська і, найнявши квартиру неподалік від клініки, лишилася жити в Харкові.

І знову потяглися нудні, довгі дні в лікарні. Не сказати, що Сергій не боявся майбутньої операції. Ні, він боявся. Внутрішній дріж проймав його, коли він пригадував усе минуле: яскраве світло величезних ламп, гнітюча тиша операційної, з дурманною хвилею крові, насиченої новокаїном і болем... Від цього хотілося рвонутися зі столу й закричати: «Годі! Є ж таки межа людському терпінню!»

Побороти, заглушити страх допомагала надія одержати протез. Як ніколи досі, Сергій розумів потребу і значення цієї останньої операції. Лише вона дасть йому змогу робити що-небудь. І Сергій підганяв час. Він ладен був зараз же йти до операційної, лягти на стіл і пройти через біль, страх, аби тільки швидше одержати протез.

Таня, порушуючи режим лікарні, за яким дозволялося відвідувати хворих двічі на тиждень у строго визначений час, добилася дозволу приходити щодня.

Цілі дні простоював Сергій біля вікна палати, вдивляючись у багатолюдний потік, що пропливав по тротуару мимо лікарні. І хоч би що він думав у ці години, очі його машинально відшукували в натовпі дружину. І коли в людському вирі майоріла зелена косинка, яку він завжди безпомилково впізнавав серед сотень таких же, очі його загорялися радістю, серце починало пришвидшено битися, і він забував про все на світі, крім цієї рідної людини з кирпатеньким носиком.

До палати Таня заходила в білому халаті, соромливо усміхаючись, і Сергієві щоразу здавалося, що разом з нею в приміщення увірвалось яскраве сонце, яке владно розсувало стіни, виповнило все до краю ласкавим теплом і світлом. І, спостерігаючи збоку це щасливе від зустрічі подружжя, не можна було навіть подумати, що над ним пронеслася страшна життєва гроза. Важко було повірити, що цей юнак з посивілою головою і двадцятилітня жінка, пройшовши через пекельні болі й страждання, зуміли зберегти кришталево чистими, надзвичайно ніжними і по-людськи великими почуття одне до одного.

— Щасливий ти, Сергію,— заздрісно говорили йому нові друзі.

— Вже чого-чого, а щастя на мою долю випало з горою, на п'ятьох стало б! — не розуміючи причин заздрощів, іронічно відповідав Сергій.

— Що роки... Ти б глянув на себе з Танею нашими очима. Любов — це також щастя.— Той, що говорив, замислився і, помовчавши, додав: — Декотрі й з руками і з ногами, а от не знаходять спільної мови, калічать одне одному життя... та ще як... і не помічають цього...

Дедалі менше й менше часу лишалося до дня операції. Було зроблено останні передопераційні аналізи, проведено дослідження, а Сергій не зважувався сказати Тані, на яку годину призначено операцію. Не хотілося додавати хвилювань у її і без того неспокійне життя. «Нехай краще образиться на мене, ніж затискатиме вуха під дверима операційної», — вирішив нарешті він.

У день операції Таня прийшла до клініки раніше звичайного. Усміхаючись, забігла до палати і зупинилася на дверях. Сергій лежав у ліжку в знайомій позі, блідий, хрестнавхрест переперезаний через груди бинтами.

— Що тобі, Сергійку? — пошепки спитала вона.

— Все гаразд! Щойно з операції...— ледь усміхнувся Сергій.

— Я так і знала. Весь ранок мене наче магнітом тягло до лікарні. Почувала, тут щось негаразд.

— Чому ж негаразд? Живий... навіть сміятися можу...

— Як... операція?..

— Добре, Танечко, добре. Хіба може бути погано?

— Боляче було?

— Випробував себе — витримаю чи ні, щоб і не пікнути. А асистент, бісів син, увесь час забував вводити нокаїн.

— Ти б же сказав...

— Казав. Сміється: «Дивись, лікарю, сьогодні у тебе два асистенти». А той йому: «Отакі хворі, колего, не гірше від нас на медицині знаються. На власній шкурі практику проходили».

У лікарні обідали. Таня сиділа поруч із Сергієм і годувала його. Вони завжди зволюкали час, відведений на їжу, щоб довше побути разом, поговорити або ж просто мовчки подивитись одне на одного.

У двері увійшла огрядна жінка й поглянула на хворих.

— Петров є тут?

— Так, я...— Сергій чогось злякався.

— Вас просять униз, протез приміряти.

— Що?

— Протез.

— Уже готовий? — не вірячи своїм вухам, перепитав Сергій.

— Уперше замовляєте?

— Все життя тільки те й робив, що протези замовляв,— буркнув Сергій.

Не вірилося, що зараз, за хвилину, він зійде вниз, на перший поверх і побачить руку, не справжню, а штучну, яка віднині буде замість тієї — мускулястої і дужої, і він мусить зжитися з нею, звикнути до неї, як до частини свого тіла. Сергій злякано глянув на Таню, хрипко запитав:

— Що робити, Таню?

Протез лежав на столі, зігнутий у лікті, з натягнутою на кисть чорною рукавичкою. Надміру довгий великий палець незграбно тулився одним кінчиком до вказівного, утворюючи неприродну пучку. Від ліктя тяглися ремені, сходилися на рівні плеча у переплутаний клубок. Зверху, на ліктьовому згині, блищала нікельована гайка.

«А якщо вона розкрутиться?» — промайнула безглузда думка.

Чоловік у чорному фартусі підвівся з стільця і взяв протез у руки. Протез клацнув і розігнувся в лікті, долоня виявилася перевернутою догори, і Сергій з несподіваною неприязню відзначив: «У мене пальці були коротші...»

— Ану, приміряй! Коли що не так, не соромся, кажи. Щоб потім не було претензій. А то ви народ такий. Хутчій одержати, і гайда, а потім — і тут не так, і там не так, тре, тисне, і пішло...

— Я вперше...

— І ніколи не бачив?

— Не доводилося...

— Тоді дивись. Ось ця тяга відтискує палець. Отак,— протезист потягнув за шкіряний шнур, великий палець відійшов од вказівного і, тихо клацнувши, знову зімкнувся в пучку.— У лікті протез згинається від поруху плеча вперед. Ось і вся механіка.

— Ясно,— нічого не зрозумівши, сказав Сергій і насупився.

Він уже бачив, що чудова штучна рука, гнучка й рухома, яка вимальовувалася йому в довгі години післяопераційних ночей, лишиться всього-на-всього мрією. «А втім,

може, оцей примітивний прилад, що зветься протезом верхньої кінцівки, хоч трохи допоможе...»

Одягнувши протез, Сергій відчув неживий, відразливий холод металу і товстої бичачої шкіри. Холод проймав, здавалось, аж до клітинок мозку, студив серце, жорстко відштовхував від себе. І немов прийнявши цей незрозумілий виклик несумісності, ворожнечі й неприязні, всі клітини Сергієвого організму повстали проти протеза, так само жорстко відштовхували його, не хотіли не лише прийняти, навіть дозволити наблизитись до себе. Найперше бажання було якомога швидше скинути з себе цей механізм і тікати геть. «А що ж робити, адже іншого нема, може, звикну...»

— Незручно? — співчутливо запитав майстер. — Так, друже, у всіх попервах. З протезом треба зжитися.

— Довго?

— Хто як. Одні швидко, інші довго. Буває, що й взагалі не можуть звикнути. Мучаться, мучаться, психонуть — і в піч протез.

— А тоді що?

— Що ж тоді! Звинувачують нас, протезистів. А сам подумай: хіба ми винні? Це ж від природи.

— Я не викину. Мені працювати треба. Та й чого ж було їхати сюди?

— Це ти правильно кажеш: працювати. Від неробства збожеволіти можна. Був у нас місяців зо три тому гастролер один. Кистей рук нема. Ой леле! Чого тільки він не виробляв! Щодня п'янка, бешкет. Вигнали з лікарні, довго не панькались! А він навіть за протезами на завод не зайшов. Я так розумію: вони йому зовсім не потрібні. Голову по-дурному морочив!

— Якби мені тільки кистей бракувало... А то відчиржили... далі нікуди, — зітхнув Сергій.

— А ти не журись! — бадьоро перебив його майстер. — Головне, щоб людина сама себе не занастила разом із кінцівками. Он що! А руки... Робота завжди знайдеться. Було б бажання і, — майстер махнув кулаком, — оце саме... зрозумів?

Сергій повертався додому. Вже у вагоні він подумки освоював протез.

Таня сиділа поруч, дивилася на нього щасливими очима й не могла приховати своєї радості. «Операція позаду, ми їдемо додому, протез зроблено, усе буде гаразд!» — немов промовляв її сяючий вигляд.

До Луганська поїзд прибув увечері. Над містом звисли

важкі осінні хмари, сіявся холодний дощ. Тані, як і в день від'їзду, хотілося пройтись пішки, але, розуміючи бажання Сергія швидше дістатися додому, вона передумала і взяла таксі.

Сергій справді хотів швидше потрапити додому.

Нестерпний фантомний біль у неіснуючих кінцівках стверджували здогади, що з протезом справді не так-то легко зжитися. Бажання якнайшвидше скинути його з себе ставало щохвилини настійливіше й непереборніше. Здавалося, скинь протез — і одразу ж стихне, вгамується пекучий біль у пальцях, ліктях, м'язах, перестануть викручуватися суглоби і зникне тягар, що скоує все тіло.

«Так ось який ти жорстокий!» — думав Сергій.

Вночі він довго не міг заснути. Неспокійно перевертався з боку на бік, не знаходячи для тіла зручного положення. Чекав, коли стихне біль, а він не стихав. У думці Сергій стискав і розтискав кулаки, відчував, як біля плеча сіпаються м'язи, боляче натягуючи шкіру.

Після харківської операції уявний середній палець правої руки відчутно переставав слухатися. Він наче приріс до великого, і всі Сергієві спроби відірвати його не мали успіху. У безіменному пальці зникло відчуття нігтя. Останнім часом він дуже болів, немов ніготь повільно зривали, і от біль м'янувся, і разом з ним зникло відчуття нігтя. Сергій знав із розповідей лікарів, що відчуття ампутованих рук може зовсім, назавжди зникнути. Знав і боявся цього. Ось уже півроку в нього немає рук, проте він відчуває їх, вони живуть, сняться ночами, болять усіма болячками й подряпинами, що були іще колись у дитинстві та й згодом. Найбільш виразно Сергій відчував указівний палець лівої руки і поріз на ньому нижче згину.

Йому було років вісім, коли, граючись складаним ножиком, він поранив пальця. Восьмирічний Сергійко дуже злякався і, несамовито плачучи, прибіг до матері:

— Пальця відрізав, що ж тепер буде?!

Та все минулося. Палець зажив, тільки лишився горбкуватий шрам.

І ось тепер, через півроку після ампутації рук, позбутися їх іще раз було жахливо. Одного разу він хотів розказати Тані про відчуття рук, але вона зненацька заплакала і, уткнувшись йому в груди, попросила: «Не треба, Сергійку, мені страшно...»

Тепер, лежачи поруч із нею, Сергій не зважувався звиритися їй у своїх побоюваннях.

— Чому ти не спиш, Сергійку? — пошепки спитала Таня.

— А ти?..

— Я...

Таня замовкла. По шибці шарудів дощ, десь далеко важко пахкав паровоз, протяжно і жалібно гудів, немов у безнадії, і кликав когось на допомогу. Сергій раптом сказав:

— Кажуть люди, навіть ведмедя можна навчити танцювати. Спробуємо!

Сімейний щоденник Петрових

Перші записи в щоденнику, випадкові, не датовані й зроблені здебільшого чорнилом, Таниною рукою під диктовку Сергія.

Про війну прочитано багато книжок. Траплялися хороші. Та вперше я побачив війну на власні очі в романах К. Симонова «Солдатами не народжуються» та «Живі і мертві». Назавжди запам'ятав скорботні шереги військовополонених і слова: «Здавалося, що всю Росію взяли в полон».

*

«За бортом з власної волі». Сміливий хлопчина Алєн Бомбар! От би спробувати, як він! Га, Таню?»

— Вночі страшно. Акули...

— Уявляєш, гине корабель, люди в морі... І замість паніки — надія! Зміг же він пробути в океані шістдесят п'ять дів, а чи ж ми гірші?! Справді, надія — велика сила!

*

Купрін — чудовий письменник. Перечитав усього. Та от чому його герої такі бездіяльні? Кидаються з кутка в куток, наче миші в мишоловці, і не знають, що робити.

*

Як багато хороших віршів!

*Ой ти, моднице, юнь лиха,
Над усмішкою — сива сталка!
Це мов підлості чорна вага —
За полтиник сивою стати!*

І ще:

*І якому блюзнірству в догоду,
І на кого звертати вину?
Як не вводиться горе у моду,
Так не ввести ніяк сивину.*

*

Землячка моя написала — Румянцева. Молодець Майя!

*

Братці-прохідники, дали всесоюзний рекорд. Бригадир — мій друг, разом технікум кінчали. Ех, Вітько, Вітько!.. Коли б хоч на днинку до тебе в забій... Попрацювати б до нестями, подихати б шахтним повітрям, їй-богу, полегшало б на душі. Сни мене, друже, замучили... геть занাপастять... Цілісіньку ніч перед очима копри, терикони...

*

Сергійку! Яка сила!

*Віграми буйними хитало
Його від крони до коріння.
А він стояв.*

Пік суховій.

А він стояв.

Жалом морозу

Зима кісток його торкала,

А він стояв,

Канчук вогнів

З ста блискавок його стьобав,

А він стояв.

Став тільки зліший

І в и с т о я в.

В. Хар'юзов.

Уміють же люди писати...

*

Життя дороге кожній людині. Хоч би якою вона була. Життя — постійна надія на краще. Одні розуміють під цим кращим матеріальний достаток, інші — моральне задоволення, ще інші, і таких більшість, і те й друге. Різнить лю-

дей питання: що в їхній діяльності первинне — моральне задоволення чи матеріальний достаток. І вже з цього випливає: одні люблять жити, інші життя. Одні кажуть: я дихаю,— отже, існую; інші: я даю людям користь,— отже, живу. Але помирати не хочеться нікому з них. Ті сподіваються пожити, а ті — відчутти гордість від усвідомлення, що потрібний людям. Третього нема.

*

1 листопада.

Останній місяць осені, а надворі тепло. Незабаром свято... Що подарувати тобі, Танечко?

— Подаруй мені місто на широкій долоні степу!

— Якби міг, подарував би найяскравішу зірку з неба. Адже ти подарувала мені життя! Своє і моє.

— Ні. Любов!

— Це рівнозначно.

*

Міськрада обіцяє до Нового року виділити кімнату. А чим до того часу опалювати оцю халупу? Ночами стає холоднувати. Цвіркун у кутку нагадує дитинство. У батька в селянській хатині отакий самий співун заливається цілісніньку ніч. Мільйони років минуло відтоді. Часом здається, якась хвиля викинула нас на іншу планету — планету болю і невтішного відчаю.

— Не перебільшуй, Сергійку.

— Радий би... Та куди сховавсья від сонця, людського сміху? Адже я теж людина...

*

«Комсомольская правда» надрукувала лист якогось хлопця. Працювати він не хоче, до всіх, хто працює, ставиться з презирством, любить красиво одягатися, танцюльки, ресторани... Ну, і, як у нас заведено, поряд друкують відповіді йому! Виховують, соромлять! Хай йому чорт, не вже те, що праця і життя поняття незвіддільні, однаково необхідні людині, як мозок і серце, треба ще комусь доводити! Мавпи знали про це!.. Та такого виродка треба взяти за барки й добре трусонуги.

Кажуть, що той, хто довго живе далеко від батьківщини, починає хворіти ностальгією. Що то за хвороба — не

знаю. Але, мабуть, щось подібне до нестерпної туги за роботою. Знав би отой шмаркач, яка це неймовірна мука!

*

— Таню, не намагайся вгадати моїх думок.

— Я не вгадую, я знаю.

— Ну і що ж?

— Не сприймай невдачу з листом як поразку. І я впевнена, що, коли б нога була здорова, ти б навчився писати. Проте нічого не вдієш... А хіба я поганий секретар?!

— Чудовий... Та де мені взяти впевненість, що я ще на щось здатний?

*

Вчора якийсь чоловік поспішав до автобуса. Захекався, мокрий весь, запізнювався на роботу. Підбіг, а двері зачинилися, машина поїхала. Як він, бідолаха, лаявся! Я стояв поруч і від задрозів мало не плакав. Я ж бо вже нікуди не спізнююсь, на мене ніхто й куде не чекає.

5

Місто краляли громовиці. Пізні, завзяті... Стовпами здіймався пісок у провулках і острівцями осідав на асфальт, важкий, нерухомий, прибитий скісним дощем.

Таня боялася грози. Перекати грому наганяли на неї панічний страх. Вона, мов дитина, забивалася в куток, накривала голову, затикала вуха і тремтячим голосом питала: «Сергійку, скінчилося?» Сергій не розумів її страху. Більше того — він несподівано відчув, що під час грози йому важко всидіти на місці, його невимовно тягне надвір. Щось співзвучне своїй душі, своїм думкам і почуттям знаходив він у дикому шаленстві природи. Але що? Сергій не міг зрозуміти. Можливо, йому хотілося так само буйно, вільно й широко вилити свою душу, висловити щось заповітне, що глибоко сиділо в ньому і настійно просилося назовні.

Згадав Сергій свою давнішню розмову з Єгоровичем: «Важко тримати в собі все пережите, — говорив старий. — І навіть настане такий момент, коли не висловитися, не поділитися з великим колом людей своїми думками стане

не під силу. Людину потягне до паперу. Ти не виключай цієї можливості, Сергію».

«Соломинку підкидає Єгорович,— думав тоді Сергій.— Помиляється від доброти душевної своєї. Окрім усього іншого, щоб вилити свою душу, потрібні ще й здібності. А їх не придбаєш, вони від народження».

Після смерті Ларіна Сергій кілька разів повертався думкою до тієї розмови. Проте далі висновку, що з цієї витівки нічого не вийде, не йшов.

Одного разу він пригадав, як у школі, в пориві гніву за несправедливо (на його думку) поставлену двійку він тут-таки, на уроці, ковтаючи сльози, написав вірш. Він був довгий, злий і незграбний. На загальношкільних зборах секретар комсомольського бюро, дівчисько з кучими косенятами, прилюдно оцінила Сергієве творіння і як перший гонорар зажадала оголосити поетові сувору догану з занесенням до особової справи.

«У російських поетів завжди були лихі долі!» — втішив себе Сергій.

«Декабрист!» — знущалися з «поета», що згорав від сорому, реготухи із сусіднього класу.

Шпильки були дуже в'їдливі, і школяр Сергій Петроз, вирішивши, що він народився не в той вік, обірвав свій шлях до вершин Парнасу.

Згодом, в армії, Сергій спробував написати оповідання. У творчих муках днювальний по підрозділу не помітив, як до казарми закрався світанок, а разом із ним суворий старшина. Солдати поспали дві хвилини понад норму, а рядовий Петров з усіма армійськими почестями спіймав два наряди за грубе порушення статуту внутрішньої служби.

У газеті «Советский воин» незабаром з'явився коротенький допис про воїнів, які після демобілізації поїхали освоювати цілинні та перелогові землі.

Із завмерлим від хвилювання серцем солдат прочитав своє прізвисьце. «С. Петров, авіамеханік Н-ської частини».

— Та я ж ціле оповідання написав! — здивувався Сергій.— Що вони з нього зробили! Тут же п'ята частина написаного!

Але в душі був радий і цій частині, пишався нею, а газету довго зберігав у солдатському речовому мішку.

Подальші Сергієві спроби надрукувати свої творіння на сторінках газет не мали успіху. Всі його оповідання і нариси редакції повертали назад з лаконічними, образливими відповідями. «Надрукувати не можемо, радимо більше читати сучасних авторів, працювати над мовою...»

І солдат читав, працював, проте за перо більше не брався, твердо вирішив: здібностей у нього нема.

Ці думки, мов хмаринки, боязкі, невпевнені, повільно збиралися у велику хмару. Хмара не хотіла бути полонянкою, їй ставало тісно, вона рвалася у простір на волю. Їй не вистачало блискавиць. Єгорович не помилився в прогнозі. Поступово Сергій збирав сили і жадібно чекав на грозу. Не осмисливши, не вихлюпнувши всього пережитого на світ божий — жити стало не під силу.

Із сімейного щоденника Петрових

«...У глибокому розумінні горя, душевного страждання, скорботи криється величезна моральна сила, яка допомагає людям мужньо зносити тяжкі удари долі».

*

Вирішено! Починаю вивчати англійську мову. Стане в пригоді!

*

Сергійку, читати ночами шкідливо. Чи ж тобі дня не вистачає?

*

Життя людини мізерно коротке для пізнання того, що її цікавить. Замолоду ми злочинно витрачали свій час. Що ми читали? Чим цікавилися? Та й чи читали з належною увагою? Зараз перечитую багато що заново і в кожному рядку — відкриття.

*

Мені всі кажуть, що я не змінилася, лише в очах якась заклопотаність і втома. Правда, Сергійку? Ти про це мовчиш.

*

Нам'ятаєш пісню:

*І очі твої стомлені
Ще кращими здавалися.*

Давай забудемо і більше ніколи не згадуватимемо про вчорашнє. Без закидів, дорікань, без виправдань... Нічого не сталося. Була горілка. Її більше не буде. І спасибі тому таксистові.

*

Прийшов виклик з Харківського протезного заводу. Бути чи не бути?

*

Х а р к і в.

Я взяла наш зошит. Не ображайся, що без тебе записую далі. Ще в Луганську я знала: коли тебе покладуть до лікарні, я сама додому не повернуся. Не можу. І даремно ти вмовляєш.

*

Знаєш, Сергію, у своїй любові до тебе я відкрила щось нове. Що це, не збагну. Та, мабуть, подібне переживав мати, яка вистраждала свою любов до дитини. Не знаю, може, це не так, але я люблю тебе дедалі більше й більше.

*

Ч е т в е р.

Хвилювання і біль минулих операцій ми ділили порівну, так що ж сталося — ти не хотів поділитися зі мною цими, останніми? Невже усвідомлення того, що разом із тобою, за дверима операційної, переживав, хвилюється близька тобі людина, не надає сил?

Як побачила тебе в бинтах, злякалася. Здалося, що ми в Донецьку, а попереду вічність операцій.

Ти вже спиш, Сергійку? Зараз двадцять третя, а у вас о двадцять другій відбій. Що тобі сниться? Друзі? Шахта? Відгадала? Послухай, я прочитаю тобі віри Марини Цвєтаєвої:

Ятаган? Вогонь?

Скромніше,— нащо так картинно?

Біль, знайомий, як мережка долонь,

Як губам —

Ім'я свої дитини...

На добраніч, рідний.

*

«Знову почала крутити кучері в джгутики?» — спитав ти у мене.

Півроку не крутила, думала, забуду, так ні ж, бач, згадала. А чому, не знаю.

*

В і в т о р о к.

Не сподівалася, що протез буде такий примітивний. Тобі ж він також не подобається. У наш вік і... отака сошка...

Чому це так? Де ж високий технічний рівень, кібернетика, електроніка?

Крикунів і хвальків у нас чимало. Зроблять електронну кузьку — галасу... на весь світ. А от залишився б без рук отакий кузько-винахідник, утелючили б йому допотопний костур... Тоді, мабуть, трохи задумався б над тим, що людина — звучить гордо.

*

Л у г а н с ь к.

Протези — це не масове виробництво, прибутку вони не дають, витрати на них великі. Так кому ж вони потрібні! Інваліди як-небудь переб'ються з первісними костурами.

Потерпілий при загибелі корабля побачив рятувнє судно, та воно пройшло мимо.

Що він відчував у цей момент?

Мабуть, йому хочеться стати чайкою!

Чому не буває на світі чудес! Невже нема надії на протез?

*

— Сергійку, не вірю. Я розумію тебе. Нам важко зараз. Але тим міцнішими повинні бути наші нерви, тим наплегливішими повинні ми бути. Треба шукати. І без па-ніки.

Пам'ятаєш у Горького? Одні впали на дно човна, злякалися і загинули. Інші наперекір усьому боролися і перемогли.

— Твоя правда. Вище голову, хай йому біс! Коли задихався у маренні, було не легше. Проте ж вижив...

*

Тобі знову до крові розтерли спину проклятуці ремені протеза. Мені страшно дивитися на протез, він увесь у крові. Скільки ж це триватиме?

— Поки не навчуся писати.

— А якщо це фізично неможливо?

*

Лікар заборонив користуватися протезом. Лікують зранену спину й плечі. Здається, його й ні до чого більше одягати. Хіба тільки щоб не метлявся порожній рукав.

Кому потрібні були оті поїздки, хвилювання, операція, чекання, сподівання? Нікому.

6

Сніг випав уночі. Спершу він ішов упереміж із дощем. Та на ранок зима пододала осінь. Великий лапатий сніг посипався, мов пух з розпореної перини, і за кілька хвилин вкрив усе місто з краю в край білою габою. Ударив мороз, подув північний вітер, і затужила зима сніговою хурделицею.

Так уже ведеться на світі — зі змінами в природі людина завжди чекає якихось змін і в своєму житті.

Чекав на них і Сергій.

Та... як і досі довго й одноманітно тяглися дні, сірі, нудні, з ранку до ночі заповнені марними спробами освоїти протез, вирватися з осоружної безпорадності.

З першим завданням — зжитися з протезом — Сергій упорався досить швидко. Перемагаючи біль і незручність, він три доби не знімав його з плечей. Змучений за день, примушував себе й на ніч лягати в постіль з протезом. Сон скидався на тортури. Металеві частини тиснули в бік, ремені впивалися в тіло, плечі нестерпно пекло, протез обернувся на жахливу пастку.

Лише на четвертий день Сергій відчув полегкість.

«Зжився! — переможно слянула думка, і враз на душі полегшало. — Тепер за олівець! Писати! Якщо навчуся, буду готуватися до інституту!»

Та минали дні, тижні, спина й плечі Сергієві перетворилися в суцільну рану, яка весь час кривавила, і все марно. І що більше докладав він зусиль, щоб навчитися писати, то менше лишалося на це надій. У короткі хвилини

перепочинку, тулячи до щік холодні, мертві пальці, Сергій, мов живі, благав їх: «Ну, чому ж ви такі вперті?.. Чому не хочете допомогти мені? Ви ж тепер мої, мої, мої... Я привчив себе до вас, мені це дорого коштувало! Так невже все даремно?!

Підсоблюючи ротом, ногами, затискував чорними негнучкими пальцями олівець і марно намагався написати бодай одну аршинну літеру. Але ніяк не щастило. І коли підступав відчай, Сергій кидав протез на підлогу і бив його, до знемоги, до кривавих саден на ногах. І знову здавалося, що життя кінчилося.

Із сімейного щоденника Петрових

У щоденнику пропущено кілька чистих аркушів. Подальші записи зроблено олівцем, великими друкованими літерами, що незграбно розбігаються навсібіч.

17 березня.

Ура, Таню! Пишу! Сам! Сам! Сам! Пишу!

*

Друга година ночі. Вранці ти перевіриш мою писанину. Не став, будь ласка, двійки. Ти й так сипала ними щедро за ті мої палички та карлючки, що їх я так терпляче виводив, як справжній першокласник. Постав мені п'ятірку, мій суворий учителю! Я дуже хочу одержати її. Ти ніяк не хочеш зрозуміти, що навіть найгірший першокласник виводить свої палички рукою, а я зубами.

*

Я плачу з радості. Ті двійки, що я ставила за палички й карлючки, написані тобою за програмою першого класу, які ти писав, згрізаючи олівці, варті чотирьох п'ятірок, разом узятих. Адже не можна виміряти звичайними оцінками твою титанічну працю, твою впертість і наполегливість.

Літери Ж, Щ, Ф потренуйся писати ще. Завдання: по двісті рядочків кожної.

20 березня.

Місяців за два писатиму цілком задовільно. От тільки б не боліли очі й щелепи. Цікаво, яким буде почерк?

Зустрів учора в місті Борю Кулакова. Армійський друг! Одружений. Росте донька. А він анітрохи не змінився. Згадували солдатське життя-буття. Ніколи б не подумав, що Борис такий тактовний хлопець. Мабуть, щоб не ятрити мені душу, так і не запитав, як усе сталося. Дав адресу й сказав: «Коли потрібна буде моя допомога, не соромся, клич». А живе Боря в Казані. До нас попав випадково, у відрядження. Клич... Ні, Борю, не покличу.

Не той я вже, твій колишній комсорг. Людей почав соромитися. Надломилося щось у мене. А що, й сам не збагну.

*

Найважче — це усвідомлення власної непотрібності. Втратити руки, витримати всі жахи операцій — це ще не найстрашніше. Лишитися за бортом життя у розквіті сил, відчувати, що нічим не можеш бути корисним суспільству — оце найжорстокіше випробування, яке тільки може випасти на долю людини.

*

Із листа друзів.

...а ще сповіщаємо тебе, що наша бригада комуністичної праці кожну зміну дає одну норму понад план. Нас дев'ять, а в наших серцях ти десятий. Отже, не згасла твоя шахтарська лампочка! Всі ми тут дуже жалкуємо, що ти не повернувся жити в селище. Його тепер не впізнати. Влітку потопав в зелені. Дуже придалася твоя порада про саджанці. Шість тисяч дерев пересадили з тієї балки. Ще раз просимо: тільки забажай — і ми вмиг перевеземо вас сюди. Квартира буде — яку схочеш.

*

Чи не помилка то була? Може, мали рацію Микола, Рафік? Ні, ні, ні... Поранений завжди справляє гнітюче враження на тих, хто йде у бій.

*

27 березня.

Що змусило мене побігти вимикати трансформатор? Я ж знав — це небезпечно.

Дурниці... І ні про що я не думаю, коли біг. Просто миготіли перед очима обличчя хлопців, які були там, у лаві...

*

У чому сенс життя? Скільки списів поламано на цьому питанні! Смішно, як згадаю зараз ті дискусії! Про який сенс може йти мова, якщо не брати за основу працю. Звичайну, повсякденну, чесну працю. Відбери у людини можливість працювати — і всі життєві блага втрачають сенс.

*

30 березня.

Московський журнал «В мире книг» пропонує своїм читачам поділитися думками про особисті бібліотеки. Може, спробувати? Досвід у мене малий та й бібліотека невелика, але ж є люди, у яких і цього нема.

*

Я ніколи не бачу себе уві сні без рук. Завжди сниться, що у мені чогось бракує, а чого — не зрозуміти. Сьогодні грав у волейбол і такі м'ячі «гасив», ахали всі. Прокинувся, на чолі холодний піт, а в голові одне і те ж питання: ох і колоче ти, життя, з усіх боків колешся...

*

Дуже ловко, зручно, просто й мудро влаштовані речі для користування руками. Так мудро й так просто, що, маючи руки, і на думку не спаде замислюватись над цим. А людина таки сильніша від одвічних навиків.

Ось лист. Хоч і коштував він чималих зусиль, проте врешті зціплені зуби, затиснувши олівець замінили руки. Ще дивніший і незрозуміліший механізм почерку. Порівнюю рукописи, зроблені в технікумі руками, і оці, зубами, — ніякої різниці.

*

Що було б, коли б я помер? Так само світило б сонце, гомоніли листям дерева, по радіо співали б тих самих пісень, і кімната була б такою ж... А Таня?.. Страшно? Так. А найстрашніше — це те, що не лишиться на землі мого сліду.

*

Для життя смерті немає. Життя безсмертне. Лише тоді людина помирає, коли за все своє життя вона не зробила нічого, жодного доброго діла. Помирає найсправжнісінькою, найстрашнішою смертю.

Людина, яка не прикрасила землю своєю працею, на завжди йде в небуття, бо після неї не лишається такого, що жило б у справах і пам'яті нащадків.

*

Відзначали день народження Таниної подруги.

На вечорі здебільшого була молодь. Випили, танцювали, співали, і ось якийсь піжон з галстучком метеликом надумав анекдоти розповідати. По колу, всі. І почав він про жінку брудний, непристойний анекдотик... Сидять усі, наче помиями обліті, дехто натужно хихика. Я не витримав, встав і... замахнувся по пиці дати... Зажадав вибачення. Молодик вирішив відбутися жартом:

— А, не захищай їх, усі вони такі!

Ми з Танею вибачились і пішли. Ох і понереував я тоді. Якийсь молокосос і, бач, підводить базу під свої сльняві думки: «Всі...» Отже, і твоя мати, і мільйони інших?

Сьогодні прийшов до нас отой невдаха-хотмач. Мало не на колінах вибачався за ту «п'яну витівку». Він, мовляв, не знав нічого про нас і таке інше. І що цікаво — щиро. Розговорилися ми з ним. Загалом-то він хлопчина непоганий. А от наслухався всякої погані й надумав похизуватися дотепністю.

*

13 квітня.

Весна!.. А чому так сумно? Так. Річниця...

Чи побіг би я, якби знав, що назавжди лишу там свої руки?

Але тоді я мусив би знати і те, що станеться з робітниками у лаві після вибуху трансформатора. Якби знав, що нічого не станеться,— не побіг би, а так — побіг би.

*

Попереду — порожнеча, позаду — прірва... Можна оступитися і впасти. Душевний біль — то важчий камінь, аніж біль од ран. Невже не подолаю?

Так, Серього, коли повісиш носа — зламаєшся. І ніяке «багаття на снігу» тоді тобі не допоможе.

*

17 квітня.

Перечитав «Тихий Дон». Ніколи не бачив я Дону та й козаків справжніх. Проте вірю — саме так усе й було. А чорне сонце!

Так, воно може бути не лише сліпучо-яскравим!

*

Боже мій, як мало я знаю! Треба перебудувати, ущільнити свій розпорядок дня. Цікаво, скільки як мінімум необхідно спати людині?

*

Сергію, так не годиться. Відгоди, як ти навчився писати, я не беру участі у веденні щоденника. Ти препогано пишеш літеру «ж». Не соромно?

*

Приїхав Микола Гончаров. Зайшов у квартиру і за звичкою простягнув руку привітатися. Схаменувся, зніяковів і пригорнув мене до грудей, мов дитину. Ех, Колю, Колю... Перейшов працювати на іншу шахту. Рафік вступив у інститут, Ігнатова взяли в армію, начальство шахти змінилось,— одне слово, не впізнати пенатів. Скільки добрих справ згадали ми, друже мій! А на вокзалі поспіхом поцілував і побіг у вагон. Таня сказала, що ти заплакав. Колю, невже тобі стало шкода мене? Я не вірю. Просто прикро бачити друга отаким...

*

23 квітня.

Ура! Одержав відповідь з редакції журналу «В мире книг». Мою статтю про бібліотеку буде використано в огляді листів. Виходить, можу! Можу ще чимось бути корисний!

*

Зустрів одного тупа. Він мені сказав:

— Я б на твоєму місті пив та спав. Гроші платять, чого тобі ще треба!

Огідно! Від горя у нього одні ліки — горілка.

*

1 травня.

Сьогодні рік отій операції... Рік... Як це багато! Коли цю дату не відзначати якимись успіхами, то вона справді може перетворитися на поминальну. Тоді кінець...

*

Закінчив нову статтю. Вийшла надто довга. Як подумую, що її має хтось прочитати, — страх проймає. А що коли це нікому не потрібне. А я забираю в людей час...

Ятрить душу велика тема. Її до болю важко переварювати. А не думати про неї ще важче. Чи зможу? Треба постаратися. Зціплюй, Серього, зуби, як на операційному столі, і — давай. Не бийся так, серце. Тоді доведеться повторити все спочатку. Буде важко, не легше, ніж першого разу. Але так треба, треба...

*

Першу весну ми зустрічаємо з Танею разом. Скільки мріяли про це! Були на нашому шляху і армія, і навчання, і лікарня... Щороку приходила весна, а ми були нарізно.

Здрастуй, весно!

Усі вмремо, не можна вічно жити,

Це все відоме і не нове.

Та ми живем, щоб слід лишити:

Дім чи стежину, дерево чи слово.

Р. Г а м з а т о в

*

Сергійку, у нас буде дитина...

*

*Таню, Танечко, Тетяно! Рідна моя! Кохана! Сонечко
моє любе!..*

*

*Зараз мені особливо близький вірш Костянтина Симо
нова:*

*Жди мене, і я вернусь
Усім смертям на зло...*

І найдорожчі його заключні рядки:

*Як я вижив, будем знать
Тільки ти і я...*

*

*Усі ці дні ходжу сп'янілий від щастя. Забуваю, що в
мене немає рук. Виросли крила, і я лечу кудись над кві
тучою, радісною землею. Інколи напливає хмаринка неспо
кою: а чи все буде гаразд?*

*Якою ти будеш, рідна, незнайома людино? Скільки пе
режито, навіть не віриться, що і в наш дім стукає просте
й таке бажане людське щастя.*

ЖИТТЯ ПРОЖИТИ...

НІБИ СПОВІДЬ ?

Друкується за виданням:
В. Титов. Усім смертям на зло...—
К.: Молодь, 1978.— 299 с.

По шахтарському двору, між іржавими, покрученими стояками кружляло жовте осіннє листя. Віяв східний вітер, різкий, але ще не холодний, хоча встиг уже добряче вичахнути від мало не тропічної спеки минулого літа. Терикон курився, і, коли на його верхівці перекидалася вагонетка, дим разом з хмарою куряви шлив просто на копер і зникав серед його ферм, канатів, коловерті шківів.

— Де відбудуться збори? — якимсь не своїм голосом спитав я в чоловіка, що зустрів мене на прохідній і, відрекомендувавшись парторгом цієї шахти, тепер супроводив.

— У нарядній, — відповів він і глянув на мене. — Ми мусимо встигнути за двадцять п'ять — тридцять хвилин. Самі розумієте... — І він постукав себе по шиї ребром долоні.

«Надасть слово, привітаюсь, передам привіт від письменників... Ні, вітатись не варто. Відразу привіт і розповідь-біографію. Народився, вчився, працював... А може, не треба «народився, вчився»? Якщо ж не вийде, то прочитаю уривок з повісті. А хто сторінку перегорне? Ні, «народився, вчився» треба.

З бічних дверей ми ввійшли до нарядної і всілися за довгий стіл, укритий червоною матерією. Шахтарі сиділи зовсім близенько. Після тривалої розлуки я знову бачив їхні обличчя, дихав з ними одним повітрям. Їх було чоловік із сто, а може, й більше. «Один, два, три, чотири...» — поспіхом почав я навіть лічити тих, що сиділи спереду. В нарядній стало тихо. Так тихо, що було чути, як на копрі із свистом і хрускотом туться канати об шківів. В останньому ряду хтось підвівся, пильно глянув на мене і сів.

«Розповім біографію», — вирішив я.

Вилицюватий хлопець з густою рудою чуприною в першому ряду обережно каплянув у кулак і зручніше вмовстився на стільці. «Прохідник, — подумалось мені. — На Ігоря схожий... А може, уривок прочитати? Про те, як Сергій Петров вперше у вибій потрапив». Знову хтось трохи підвівся і відразу сів.

— Товариші! — підвівся парторг.— У нас в гостях письменник Титов...— Він затнувся.

— Владислав,— підказав я.

— Владислав,— повторив він.— Автор повісті «Усім смертям на зло...», донедавна теж шахтар, гірничий майстер, але під час аварії...

Я підвівся. Парторг здивовано глянув на мене і, не показавши, сів.

— Дорогі товариші! — нерівним голосом промовив я і твердо вирішив: «Прочитаю уривок».— Хлопці! — Голос мій здригнувся і зазвучав незнаною досі дзвінкістю.— Я народився...

Ще й досі з внутрішнім тремтінням згадую я мій перший письменницький виступ перед своїми щирими і незмінними друзями — шахтарями. Потім таких зустрічей і виступів було чимало, перед найрізноманітнішими слухачами, в різних містах і селищах, у цехах, нарядних, на польових станах, у шкільних класах і студентських аудиторіях. Але той, перший, залишиться в моїй пам'яті назавжди.

Десь у середині виступу, вже після моєї розповіді про те, де народився і зростає, як став шахтарем, коли вже я розповідав, як, затиснувши зубами олівець, вчився писати (рудий вилицюватий хлопець все частіше кашляв у кулак), я раптом ясно зрозумів: усі чи майже всі присутні тут у нарядній читали мою повість і знають долю Сергія Петрова. Мені стало легко. Виходить, недаремно гриз ночами олівець, впадав у відчай, жив надією, рвав нерви з видавцями і редакторами, виходить, книжка потрібна людям, коли її прочитали оці хлопці, зовсім не схильні до сентиментів, коли вони перед тим, як спуститись у вибій, прийшли сюди, на зустріч зі мною, і прийшли не тільки задля цікавості — привела їх пильна увага до людської долі, долі їхнього товариша. Вони сидять притихлі, уважні. Так, варто заради цього жити, страждати, писати. Я відчував себе щасливим. Мені здалося, що я стою не за офіційним столом, зіпершись чорним протезом на його червоний краєчок, а перебуваю серед хлопців, яких давно і добре знаю і з якими ділюся тим найпотаємнішим, що наболіло на душі за тривалу розлуку, що вже виплеснулось у книжці, але все не вмістилось. І ось те, що не довів паперові, тепер довіряю їм, цим хлопцям.

Парторг промовисто поглядав на годинник, а я ніяк не міг зупинитися. Рудий у першому ряду кашляв і ховав від мене очі. Ще кілька чоловік сиділи, опустивши голови, неначе були в чомусь винні переді мною. В паузах було

чути, як порищує канат і десь важко і лунко бухкає, ма-
буть, скіп, перекидаючись і висипаючи вугілля в бун-
кер...

Закінчив я свій виступ зовсім не так, як передбачав.

— А взагалі, хлопці,— несподівано вирвалось у мене,—
покинув би я цю писанину і поліз із вами вугіллячко дов-
бати. Це я вмію! — і сів.

Вузьколиций і чорний, мов циган, шахтар у другому
ряду витяг довгу з великим вугластим борлаком шию і роз-
крив рота. Парторг забарабанив пальцями по столу і, не-
паче злякавшись цього, сховав руки під стіл. «Боже мій!
Як погано я говорив! — промайнуло в голові.— Треба було
все-таки уривок прочитати. Але ж вони добре слухали і розу-
міли мене. І я їх розумів...»

Важкі оплески, мов глухі вибухи, гримнули за хвили-
ну. Рудий відчайдушно бив величезними долонями, тягнув
руки вперед, до столу і швидко кліпав короткими, з чорним
обідком від вугілля, віями.

— Дозвольте запитання?..— підвівся вузьколиций шах-
тар.

— Час, товариші, час!..— пальцем постукав по годинни-
ку парторг.

— Та чого ти, Якимовичу, завів?! — пробасив хтось із
задніх рядів.— За нами не заіржавіє, план буде.

— Кагай! — відчайдушно махнув рукою парторг, глянув
на мене і стеновав плечима: що, мовляв, із ними вдієш.

— Владиславе Андрійовичу...— несміливо, майже хлоп-
чачим голосом промовив вузьколиций («По батькові звід-
кись знає!» — здивувався я),— скажіть, будь ласка, як ось
ви, шахтарський хлопець, взагалі наш — і...— Він затнувся,
а я подумки продовжив за нього: «...і докотився до такого
життя, що в письменники попхався?» — Ну... ось, книжку
написали? — Він замовк і раптом так білозубо усміхнувся,
що всі навколо теж почали усміхатись. А вузьколиций хло-
пець випалив: — Може, такі таланти в кожному шахтареві
закладені? І є сенс кинути свої молотки і свердла та взяти-
ся романи писати?!

Аудиторія стримано гикнула.

— Ти по суті питаєш, Яременко! — прикрикнув на ньо-
го парторг.

— Запитання по суті і досить каверзне,— підвівся я.—
Я й сам, хлопці, не знаю, як дійшов до такого життя.—
У залі схвально реготнули.— Виписались ми з Ритою з лі-
карні, приїхали у Ворошиловград і стали жити... новим
життям. На двадцятий рік їй повернуло, мені — на два-
дцять п'ятий. Другий рік як одружені... Ну, в неї клопоти

домашні: прибрати, попрати, поїсти зварити, одягнути мене, погодувати. А я сиджу і тільки у вікно на людей дивлюсь. Думки різні, звичайно, в голові рояться. Неначе й уві сні я і не зі мною все це. Адже до роботи з дитинства звик. У сорок першому батька на фронт провели, а нас четверо з матір'ю залишилось. Я — найстарший. Одним словом, у дев'ять років умів орати землю, сіяти, хліб збирати, тобто все те, що вміли дорослі. А тут така халепа — вибило мене з сідла. Геть вибило. І все про дружину свою думаю. Де вона взяла сили? Адже, на жаль, у житті інколи як трапляється? Живе чоловік, жінка, діти, все наче добре, мирно, в злагоді. Та ось вдирається біда — а вона завжди вдирається несподівано, в таку мить, коли на неї не чекають, — нехай не така страшна, як у нас, і що ж іноді виходить?! Дороги людей, які ще вчора кохали одне одного, розходяться в різні боки. Чому? Що сталося з коханням? У нас, на щастя, такого не було. І основою, на якій утрималась наша сім'я, була моя дружина, її любов, її мужність. Скажу чесно — їй було важче. Адже здорова людина... в задусі палат, поряд з людиною, що вмирає, серед стогону, болю, крові... Повезли на операцію, вона до дверей: а чи вивезуть? Чи побачу живим? Так, їй було важче. На вулиці вирувало життя, цвіли квіти, люди йшли в кіно, десь кружляли в танку... А їй дев'ятнадцять років, і попереду невідомість, і за життя чоловіка ніхто й калічної копійки не дасть. Та що там! Адже якби в ту критичну мить не було поруч зі мною такого вірного друга, то всі зусилля лікарів могли б і не дати того наслідку, який вони дали. Це я, хлопці, вам відверто кажу, не задля гучного слівця, а для того, щоб кожен з вас ставився уважніше до своєї подруги життя. Не цінуємо ми їх іноді, не розуміємо.

І ось сиджу я вдома, і все про життя роздумую, і згадую колишні суперечки з літніми людьми. Деякі з них любляють твердити: які нині люди? Яке нині кохання? Все перевелось! От колись було, наче й цукор був солодкий, і сніг холодніший, і, вважай, вода мокріша. Як же так, думаю? Ось же вона поруч, дружина моя, мій найближчий, незрадливий друг. І присмоктався до мого серця черв'ячок: написати б про це так, як у різних романах-повістях пишуть! Та хіба я зумію? Ну в школі віршики пописував, дописи в газети черкав! Але ж то забавки, а тут про кохання написати треба. Ні, не зумію!

А життя йшло своїм звичаєм, день змінював ніч, минали тижні. А черв'ячок знову гризе: описати б, довести всім — є і в наш час справжнє кохання! Не може воно

здібнати чи перевестись, поки живе людина! А тут і інше підстьобнуло. Ходять під вікнами вдень і вночі якісь молоді шалапути, бринькають на гітарі,— глянути гидко! Здорові хлопці, з руками, з ногами, невже діла собі не знайдуть! Так і промайне життя в цьому напівхмільному, блатному гітарному бриньканні. А візьмуться за розум, схаменуться — пізно буде. Адже нічого позаду не залишиться, ніякого сліду. Соромно їм стане. Боляче стане. Тоскно стане. У кожної людини настає час, коли вона запитує сама себе: «Навіщо я з'явилася на цю землю? Що залишу після себе? Добро? Зло? Любов? Ненависть?» Ніхто з нас не вірить у потойбічне життя. Але ж на Землі безсмертні тільки Добро, тільки Любов. Зло теж живе, проте воно вмирає, тільки-но помирає той, хто його породив. І цим шалапутам мені теж хотілося щось довести, хоча тоді ще не знав що. А черв'як чимраз дужче гризе: напиши... «Та не вмію я писати!» — злюся на нього. «А ти спробуй», — благає.

Рудий у першому ряду стис кулаки і не зводить з мене очей. Парторг прибрав зі столу годинник і, підперши рукою щоку, уважно слухає.

— І почав я вчитися писати. Пробував писати ногами, протезом — не виходило. Кидав, знову брався, розчаровувався, знову кидав і так безліч разів. А черв'як ну просто сказився. Жити не дає. Знахобнів зовсім. Пиши, і край! Тепер уже наказує. Прокинувся уночі, а в голові тільки одне: як би точніше все описати про дружину свою, про кохання, про життя. І вже люди наче живі перед очима стоять, розмови заводять, тільки бери і записуй усе підряд. А як записувати? Чим? Спробував диктувати — не виходить. Відразу й люди кудись зникають, і розмови припиняються, і фрази розвалюються. Читав я тоді дуже багато. І знаєте, хлопці, читаєш книгу, яку вже раніше читав, і мовби по-новому її розумієш. Наче все і складніше, і простіше. І якось, читаючи книгу, взяв я в зуби олівець, щоб перегорнути сторінку, та й завмер. Писати ж так можна! Ну й закрутилось усе. Почав учитися писати, тримаючи олівець у зубах. Дістав буквар, зошити в косу лінію і, як належить першокласникові, почав виводити палички, гачечки, літери... Майже рік тренувався. Зараз пишу досить вправно і почерк непоганий, розібрати можна. А черв'як уже з розуму зводить мене. Їм, сплю, йду вулицею — а всі думки навколо дружини крутяться. Спочатку я не збирався повість писати, а просто став розповідати. Тут і ринули на мене спогади та люди, з якими звела доля, які залишили добру пам'ять, і я відчув себе зобов'язаним написа-

ти про них. Так виникла повість «Усім смертям на зло...». Переписував я її дванадцять разів, і тільки тринадцятий варіант побачив світ. Так я почав писати.

— В кінці повісті сказано, що Таня чекає дитину. Скажіть, хто у вас народився? — запитав хтось з рядів.

— У нас з Ритою народилась дівчинка. А хто народився у Тані і Сергія — не знаю. Не думав про це.

— А як назвали дівчинку?

— Танею.

— На честь тієї, з повісті?

— Так.

— А ви хотіли б, щоб у вашої Тані була доля, схожа на Танину з повісті?

— Який батько побажає таких випробувань своїй дочці?! Я хочу, щоб вона була такою ж, як її мати. В усьому, без винятку.

— Що таке, на вашу думку, мужність? — знову почувся запитання.

— Чесне виконання свого обов'язку...

Потім ми йшли з парторгом по двору шахти, він мовчав і не підводив похиленої голови. Накрапував дощ, поривчастий і дрібний. Терикон курів ще дужче, на копрі шалено кружляли шківі. «Хлопці поїхали, — подумалось мені, і я уявив їх усіх, як вони мовчки натягнуть на себе роби, візьмуть саморятувальники, лампи, підійдуть до ствола шахти, пересміюючись чи висловлюючи якесь невдоволення, увійдуть у кліть, перекинуться жартом з дівчиною, що стоїть біля кнопок, і відразу пірнуть у ствол і на мить відчують невагомість, мов у вільному польоті. Рудий прийде у вибій, лайне попередню зміну за те, що не наростили рейки чи не прибрали вибій, і візьметься давати лад. Той, вузьколиций, чорний, через піч протиснеться в лаву і, мабуть, вже звідти спитас у вагоняра про те, скільки вагонів під лавою, лихим словом згадає ВШТ, якщо мало, або промовчить, коли досить, і на колінах та ліктях поповзе по лаві до комбайна.

— Вибачте, — повернувся я до парторга, — якось так вийшло... не розрахував час... Вперше виступаю... зміну затримав.

Парторг махнув рукою.

— Я ось про що зараз думаю. Копиленко у другому ряду крайнім сидів. А він же, негідник, п'є і на дружину руку здійсмає. Двоє дітей у них. Я весь час стежив за ним. Він ховав очі, соромно йому було. Невже й після цього за колишнє візьметься? — парторг помовчав, ступаючи з похиленою головою, і, ніби міркуючи сам із собою, про-

мовив: — А від Ломакіна, рудий такий, здоровий, що попереду сидів, дружина пішла. Тихий, лагідний хлопець, чудовий працівник, а вона так собі, вітер у голові... І ось маєш... спурхнула й полетіла. Переживає Ломакін. А що вдієш?! — Він знову помовчав і задумливо кинув: — А план вони зроблять. Це мене не турбує. Хлопці правильні!

— Він прохідник?

— Хто?

— Ломакін.

— Прохідник. Бригадир.

— Надзвичайні події бувають?

— Майже ні. Минулого тижня на третьому західному корж «капнув», і комбайнера по спині. Ходити, мабуть, не буде. Хребет пошкоджено. Учора в лікарні були...— Він зітхнув і помовчав.— У вас це правильно в книжці написано: «...трапляються і сліпі кулі».

На вершині терикона перекинулась вагонетка, бухнула порцією породи, і каміння лавиною, навперегінці, підстрибуючи, покотилось униз. Від лавини відстав великий вугластий шматок, незграбно перевернувся з боку на бік з лунким гуркотом і повільно поповз донизу, залишаючи після себе густий сірий хвіст куряви. Хмари густішали, опускалися нижче і, чіпляючись за териконник, верхівку копра, стрімко летіли далі, за шахту, розбризкуючи холодні краплі.

Я кепсько спав цієї ночі. У вікно стукотів дощ, то дрібно, то м'яко, сердито завивав вітер, в голові тіснились якісь думки, а я боявся їх і відганяв од себе... Треба з головою поринути в роботу. Тема є, сюжет готовий, тільки б часу вистачило. Щось його обмаль стає.

Вранці прийшов поштар і приніс відразу шість листів. Ось вони, найперші, несподівані й бажані, які лякають і радують.

«Здрастуйте, дядю Славо, тьотю Рито!

Три дні підряд мій тато читав мені Вашу повість. Я й сама вмю читати, але ще не дуже, не всі букви знаю. Повість мені дуже сподобалась. Мені вже йде сьомий рік. Тепер я знаю, що таке любов. З привітом до Вас Наталка».

Любий ти мій найперший кореспонденте і читачу! Ти забула написати свою зворотну адресу. Швидко перевіртаю конверт — пусто. На штемпелі — Новомосковськ, і все.

Я такий вдячний тобі. Звичайно ж, ти по-своєму зрозуміла любов, зрозуміла, що це світле й добре почуття, яке здатне творити чудеса. Йди життям з цією вірою.

«Здрастуйте, Владиславе!

Вибачте, що не знаємо, як Вас по батькові. В першому номері журналу «Юність» ми прочитали Вашу повість «Усім смертям на зло...». Ми вчимося у восьмому класі, і більшість з нас комсомольці. Всі ми вражені мужністю і наполегливістю Сергія Петрова та його дружини Тані. Не подумайте, що це загальні слова, якими ми хочемо передати своє захоплення.

Ось уже три роки ми дружимо з Героєм Радянського Союзу О. П. Маресьєвим, часто одержуємо від нього теплі, дружні листи. А почалося все так: до нас у п'ятий клас прийшов новий учень Коля Хрячков. У хлопчика були хворі обидві ноги, і ми всім класом вирішили допомогти йому. Щодня ходили до нього готувати уроки, посвячували в усі справи класу. Для нас було величезною радістю, коли він отримував п'ятірки. Коля мріяв бути конструктором, чудово малював. Олексій Петрович надіслав йому книгу Б. Полевого «Повість про справжню людину» і свої фотографії. Ось тоді ми всі зрозуміли, що означає бути справжньою, радянською людиною. Всі ми того року намагалися зробити якнайбільше доброго. На могилах полеглих воїнів поставили пам'ятники, дізналися, що в нашому місті жив Герой Радянського Союзу Петро Липовенко, який загинув, захищаючи Севастополь. Тепер одна із шкіл нашого міста носить його ім'я. За хорошу роботу нашому класу було присвоєно перше місце в обласному піонерському змаганні. Усіх справ і не перелічити. Та в лютому 1965 року Коля помер. Відтоді минуло багато часу, ми стали майже дорослими, і колишні почуття притупилися. І ось Ваша повість змусила нас багато над чим замислитися. Чи все ми робимо для того, щоб стати справжніми комсомольцями? В нас спалахнула гаряча суперечка про Ваше життя, і ми вирішили написати Вам листа. Одні вірять, що Ви відгукнетесь і що ми станемо справжніми друзями, тому що людина з такою дивовижною долею має чуйне серце, а інші, навпаки, запевняють, що ми не одержимо відповіді. Ми не знаємо Вашої точної адреси, але чомусь упевнені, що наш лист знайде Вас. Мабуть, Ви одержуєте тисячі листів, і кожен з них несе частку людського тепла. Дуже просимо відповісти нам.

З комсомольським привітом учні 8-А класу середньої школи № 22 м. Комунарська».

«Дорогі Владиславе Андрійовичу і Маргарито Петрівно!

Пишуть вам відразу тридцять дві дівчини. Всі ми навчаємось в одній групі Донецького політехнікуму. Ми прочитали Вашу повість, довго обговорювали її. Те, про що Ви розповідаєте, вразило нас, схвилювало, змусило замислитись над багатьма питаннями життя. Для чого живе людина? В чому її цінність? Що таке кохання? Дружба? Що означає бути справжньою людиною?

Які ви все-таки чудові люди! Як ми раділи Вашому одужанню і тому, що поруч з Вами у важку хвилину Ваша дружина. Ми ще занадто молоді, щоб добре розумітися в усіх питаннях життя, але кожна з нас може зустрітись із труднощами, і тоді ми візьмемо як приклад ваше велике і прекрасне кохання.

Люба Маргарито Петрівно! Ми хочемо від усього серця подякувати Вам за Вашу мужність і терпіння. Хоч би як? горе спіткало нас, нам³ буде легше, бо ми пам'ятатимемо Вас.

Дорогі наші люди! Ми зичимо вам величезного щастя. Ми хотіли б, щоб кожна людина навчилася бути такою, як ви. Чекаємо нових творів Владислава Андрійовича!

За дорученням дівчат групи ПП-66 — 1—8 Ш а т о - х і н а Л ю д а.

«Дорогий товаришу Титов!

Щойно прочитала Вашу повість і весь вечір була під враженням відкритої людям істини про мужність і героїзм звичайного радянського хлопця. Ви багато вистраждали, втратили руки — це страшенно тяжка втрата, та в боротьбі за дійове життя, яке приносить користь людям, Ви здобули величезної поваги людей. Ваш Сергій не викликає почуття жалю. Ця вольова, сильна духом, мужня людина, яка перемагає фізичні й моральні страждання, викликає почуття захоплення, бажання знайти в собі самій сили для подолання своїх душевних, фізичних, сімейних розладів.

Низький уклін і Вам, Рито, за Ваше велике, чисте, віддане кохання, що допомогло Вашому чоловікові вистояти. Мабуть, такими, як Ви, були дружини декабристів, що допомагали своїм чоловікам на засланні залишатися вірними своїм прекрасним ідеалам.

Пишіть ще. Пишіть багато-багато. Нехай Вам щастить у Вашій творчості. Зичу Вам міцного здоров'я і нев'янучої душевної молодості.

З щирою повагою А. Г у т м а н , і н ж е н е р «К и ї в - п р о е к т у».

«Шановний товаришу Титов!

Цей лист пишуть з м. Караганди, Першої міської клінічної лікарні, в якій функціонує спинальне відділення, де лікують хворих з ушкодженнями спинного мозку — людей, які самостійно не можуть пересуватися. Медичний персонал і громадськість лікарні вживають ряд заходів до професійного навчання хворих окремих ремесел. Провадимо виховну роботу, щоб наші хворі знайшли своє місце в житті, були корисними суспільству.

Ми просимо Вас як письменника виконати громадянський обов'язок. На Вашу думку зважають, до Вас прислухаються, і це дає Вам моральне право з широкої трибуни радянської преси звернути увагу громадськості на необхідність відповідним органам взятися за питання забезпечення інвалідів пристосуваннями для праці. Органи соціального забезпечення цьому питанню не приділяють належної уваги.

Від усього серця запрошуємо Вас до нас в гості, в Караганду. Поговоріть з хворими, це надихне їх у важких буднях життя.

За дорученням хворих і лікарського персоналу Л. І. К р о ч и к».

«Не знаю, як почати, як звернутися до Вас, наша дорога людино, щоб висловити ту силу почуттів, яку викликала повість. Я пишу одна, але чомусь впевнена, що зі мною погодиться багато хто. Останні сторінки, і... сльози радості затуманюють очі, сльози радості за людей, що живуть поруч з нами. Що ми знаємо про них? Якою ціною заплатити за те, що вони роблять для нас, іноді навіть ризикуючи життям? Що таке подвиг? Чи є кохання? У чому сенс життя? Яке воно, сонце? Кого не хвилюють ці питання в юності! І Ви, Ви зуміли донести їх зміст, розкрити в усій глибині, зворушити, на мій погляд, найчерствіші душі.

Чудове життя чудових людей! Хіба це не взірець звичайного і такого красивого життя, ширості почуттів, благородства душі, чистоти стосунків?

Читаю і плачу. Відчуваю Сергіїв біль і Таніні переживання. Знаєте, я заздрю Вам. Я радію разом з Вами. Ви потрібні нам, розумієте, потрібні нам, молодому поколінню, як друг, як сучасник. Вдячна Вам.

Студентка ХПІ Воловик Н., м. Харків».

Рита тремтячими руками відкрила один лист за другим і клала їх переді мною на стіл.

— Читай уголос,— попрохала вона.

— Не можу. Ти читай.

Вона дивилась на мене зляканими очима і заперечливо хитала головою.

— Спочатку ти, а потім...

Перечитавши листи, я одягнувся і вийшов на вулицю. Яскраво світило сонце. В голубій бездонній височині безладною купою летіли граки. На дереві в сусідньому дворі воркував шпак, і звуки були якимись м'якими, теплими, неначе народжували їх близька весна та ласкаве тепле сонечко. «Невже вийшла повість? Боже мій! Невже вийшла? Невже подобається людям?» В голові все переплуталось і змішалось. Я кудись ішов чи майже біг, перетинав вулиці, звертав у провулки, часом хотілося, щоб мене всі бачили, потім лякався цього і знову звертав у безлюдний провулок. У центрі міста мене зупинив Вітька. Точніше, я сам побачив його і підбіг до нього.

— Вітю, ти знаєш, я листи одержав!

— Якись неприємності?

— Ти знаєш, усі хвалять.

— Ну-у-у, старий, ти налякав мене! У тебе такий вигляд, наче за тобою банда женеться!

— Та ні ж, Вітько, я правду кажу. Їм усім подобається. Вони вже письменником мене величають.

Він засміявся і поплескав мене по плечу.

— Як Рита з Тетянкою?..

— Читають.

— Що читають?

— Та листи. Адже їх шість!

— Ввечері забіжу. Вибач, старий, поспішаю до клініки.— Він відійшов, зупинився метрів за п'ять, обернувся до мене, підніс догори кулак: — Ще не те буде, старий!

По дорозі додому я згадав інший лист. Було це три роки тому, восени. Вдень і вночі лили сірі холодні дощі. В кімнаті стояли сутінки, а на душі було тоскно і неспокоїно. Вже минуло три місяці відтоді, як я послав рукопис до одного з московських видавництв, а звідти ні слуху ні духу.

(Сподіваюсь, читач зрозуміє і вибачить мені за те, що не називаю видавництва. Роблю це не тому, що чогось побоююсь, вбачаю в цьому якусь небезпеку. Ні! Адже ту відповідь, яку я отримав, писала одна людина, писала зовсім незнайомому авторові. Я не виправдовую ту людину. Але ж видавництво — це величезний і складний організм.

І... ну, слово честі, просто язик не повертається назвати відомий усій країні колектив).

Листоноша, ще здалеку побачивши мене, опускала голову і мовчки прошмигувала мимо. Я розумів: їй шкода мене. Тендітна чорноока Зойка, яка цього року не вступила до педагогічного, мабуть, здогадувалась, що я чекаю не просто звістки звідкись, а й пов'язую з цим дуже багато в своєму житті, вирішую питання — бути чи не бути. Зойка не помилялась...

Того дня вона прибігла до нас равно-вранці. Без звичайної поштової сумки, тільки з бандероллю в руках. Очі їй радісно горіли, і вся вона світилася, неначе щойно після тривалої розлуки зустріла найдорожчу, кохану людину або ж принаймні чекає на неминучу зустріч із нею.

— Ось! — видихнула вона, обома руками протягуючи бандероль.

— Читай, — кивнув я Риті, коли Зоя вийшла.

— «Шановний Владиславе Андрійовичу! — прочитала Рита і глянула на мене.— Повертаємо Вам повість «Усім смертям на зло...». Тема, за яку Ви взялися, не нова в літературі, хоча й дуже цікава. Взяти тему — ще не означає розв'язати її. Ми вітаємо Вашу творчу сміливість. І в цьому напрямку Вам дещо вдалося. Та в основному, нам здається, Ви взялися за надмірну ношу. Очевидно, Вам не знайомі навіть елементарні закони побудови літературного твору, та й з матеріалом Ви явно не впорались. Те, про що Ви пишете, точніше, намагаєтесь писати, схоже на сентиментальну і не дуже цікаву історію з якимись африканськими пристрастями, деталі яких знаєте з чуток. Радянську ж літературу характеризує глибоке проникнення в життя, всебічне знання його. Літературної цінності Ваш твір не являє...»

То був важкий час. Друзів у літературному світі я не мав, близьким я соромився показати свій витвір, і цього листа, на якому вгорі і внизу стояли офіційні печатки і штампи, я сприйняв як суворий, але чесний і справедливий присуд. Знову потьмарилося сонце, і життя більше, ніж будь-коли, здавалося непотрібним. П'ять чи шість перших варіантів повісті я нишком від Рити спалив. Мені дуже шкода їх. Здається, там були цікаві моменти, які потім не вдалося відновити. Але тоді питання бути чи не бути вирішилось на користь останнього. Соломинка, за яку вхопився потопаючий, виявилась тим, чим вона насправді є. Ще кілька варіантів повісті, які загубилися в столах і на полицях, на моє щастя, вціліли.

В житті все минає. Минула криза і в мене. Менше ніж

за рік мене знову з непереборною силою потягло до письменового столу...

Я повернувся від спогадів до дійсності і поспішив додому. Біля будинку мене зустріла Рита з Тавею на руках.

— Славко...— тицьнулась лобом до моїх грудей.— Ти дай їм відповідь. Усім, усім... Що дуже радий, вдячний, що ми щасливі... І таке інше...

— А що «інше»?

— Та ну тебе! А пам'ятавш?

Ми все пам'ятали. Навіть і те, що дуже хотіли б забути.

— Тату,— по-змовницькому потягла мене вбік Тетянка.— А мама плакала, коли тебе не було.

— Це вона від радощів.

— А хіба від радощів плачуть?

— Плачуть, дочко, плачуть...

Спокійної роботи над пог'стю не виходило. Потік листів збільшувався щодня. Тепер Тимофіївна (Зоя вступила до педагогічного і навчалася вже на другому курсі) приносила щодня по десять-двадцять листів. Вони входили в дім як добрі друзі, і їх аж ніяк неможливо було відкласти вбік, змусити зачекати.

«Здрастуй, синку!

Пробач мені, старій самотній жінці, за те, що вриваюся до тебе своїм листом. Мені дуже важко нині. В лікарні мій син, мій Валерик. Два місяці тому йому ампутували праву ногу. Дикий, неймовірний випадок. Пустували біля трамвая, що проходить мимо, і Валерика хтось ненароком, а може, навмисне, штовхнув під колеса. Здавалося, найстрашніше вже позаду. Всі операції пройшли успішно, Валерик почав одужувати. А два тижні тому, саме в неділю, зайшла я до нього, а поруч з ним Ігор, дружок його, і на тумбочці пляшка горілки. «Валера,— кажу йому,— навіщо тобі це?» Він глянуv на мене і як крикне: «А що мені ще залишилось!» Відтоді й пішло. Вивезуть його на колясці у двір, а навколо нього всі п'яниці збираються. Скільки говорила з ним, змучилася геть, нічого не хоче розуміти. Нап'ється, а потім плаче. Адже загине Валерик, єдина моя радість у житті, і не через те, що інвалідом став, а від неї, клятої, від горілки загине. Бачу і чую я все, а вдіяти з ним нічого не можу. Синку, дорогий, я прошу тебе, на колінах благаю, допоможі моєму синові. Ти пройшов уже крізь цей вогонь, допоможі Валерикові, напиши йому

листа, на розум настав його. Тільки ти зможеш врятувати мого сина від прірви. Благаю тебе.

В. З. Дюжева, м. Дніпропетровськ.

Рита. Може, з'їздити до нього в лікарню?

Я. А Таню на кого залишимо? Дорога туди й назад карбованців п'ятдесят! Де їх узяти? Скільки до пенсії залишилось?

Рита. Тиждень.

Я. А Грошей?..

Рита. Карбованців сімнадцять.

Я. Пошлю йому повість з надписом.

І я написав на книзі:

«Дорогий Валеро! Все, що ти тут прочитаєш,— не пуста вигадка. Порівняй своє життя з життям Сергія Петрова, може, ти зробиш для себе деякі висновки. І взагалі, сильний не той, хто не боїться труднощів; сильний той, хто знайде в собі мужність подолати їх».

«Дорогий Владиславе!

Прочитала Вашу повість. Поздоровляю Вас. Я науковий працівник, філолог, викладач вузу. Багато років присвятила літературі. Можете мені повірити. Ви маєте літературні здібності. І шлях, який Ви обрали, нелегкий, тернистий шлях, все-таки правильний. У Вас буде багато читачів. Мої студенти читають Вас і на екзамені з радянської літератури ведуть розмови про Вашу повість. Ви муsite вчитись. Ви сильна і горда людина. Вам можна позаздрити. Подайте документи до Літературного інституту. Ви менше, ніж будь-хто, потребуєте поблажливості. Я б не писала про це. Але в мене є на це деякі права. Адже я втратила зір зовсім, ще з дитинства, з двох років. Мені і легше і важче, ніж Вам. Легше тому, що я нічого не пам'ятаю, не знаю ні світла, ні кольору, важче тому, що мені важко ходити. Я не можу піти сама в ліс, до річки, не можу зазирнути в очі маленькому синові, не можу знайти книжку, яка випала з рук, хоча й маю руки. Але найстрашніше те, що я не можу читати. Я ось університет і аспірантуру закінчила і дисертацію захистила, і все з допомогою сторонніх людей. Хтось допомагав, а хтось нехтував. Було й тяжко, й гірко. Та що вдієш? Треба жити! Я ненавиджу страждання і смерть. І в число самогубців ніколи не втраплю. Доберуся все-таки як-небудь до лісу, а квіти можна

розрізняти за запахом. Мій маленький син грає на піаніно, а я так люблю музику!

Приїздіть до мене з сім'єю влітку, якщо забажаєте і якщо матимете час. В нашому місті багато сонця.

Вибачте, я погано пишу. Мабуть, розладналися нерви. Я ж не в змозі перечитати і виправити те, що пишу. На машинці я друкую сама. Бачите, все не так уже й похмуро. Світ цвіте, незважаючи на біль і втрати. І Маяковського я не люблю саме за його останній крок. Не личить революційному поету й просто мужчини.

Ще раз зичу щастя. Добре, що Ви обоє все-таки живете на землі.

З щирою повагою Л. М. Процанова, м. Тираспіль».

Лист був у одній пачці, поряд з листом Валеріної матері. Ще раз перечитавши обидва, я замислився. А що ж усе-таки людська мужність? Продукт громадського виховання, риса характеру чи світогляд людини? Я думав про це й коли читав ще одного, незвичайного листа.

«Шановний громадянине Титов!

Ми, засуджені 5-го загону, перечитавши Вашу повість, були глибоко зворушені патріотизмом її змісту. Громадськість нашого загону з великим задоволенням зустріла введення до програми читацьких конференцій обговорення Вашої повісті.

Ваша повість викликала у нас почуття некучого сорому за наші злочини перед Батьківщиною і радянським народом. Ми з іще більшою ясністю усвідомили, що, вчинивши злочини, самі втоптали себе в багно, втратили право носити горде слово, яким називають радянських людей — «товариші». І тепер проводимо нашу молодість і життя за колючим дротом. Гірко усвідомлювати, що ми зійшли з шляху, яким іде весь радянський народ, вчинили злочини, принесли людям горе, завдали матеріальних збитків державі. І тепер, коли весь радянський народ працює з величезним ентузіазмом, ми прагнемо своєю працею і бездоганною поведінкою внести свій посильний вклад у загальну справу торжества ідей соціалізму й комунізму. Ми хочемо вернутися в дружну сім'ю радянських трудівників оновленими людьми, гідними громадянами країни Велико-го Жовтня.

Запевняємо Вас і у Вашій особі весь радянський народ, що до ганебного і брудного минулого повернення не буде, що чесна праця і користь нашій Вітчизні стануть відтепер для нас провідною зорею в житті.

За дорученням загальних зборів засуджених: член ради вихователів О. Ромашковська, голова ради Жовтяк, культорг Борщ, старший культорг колонії М. Шпак».

Мій батько, Андрій Антонович Титов, повернувся з фронту наприкінці літа 1945 року. Мама птахом спурхнула з лавки, і не встиг я зрозуміти, що сталося, як вона із стоном повисла на шиї в міцного, плечистого сержанта з дюжиною блискучих медалей на грудях.

— Андрієчку, рідний мій!..

Ми всі четверо заплакали в один голос і вцепились у материну спідницю. Батькові губи були тугі, солоні, борода й щоки колючі, від вигорілої гімнастерки густо пахло тютюном і потом. Війна для нашої сім'ї закінчилася.

А у важкому, голодному 1947 році я вперше бачив: батько плакав. Солдат Великої Вітчизняної, тричі поранений, який не раз дивився смерті у вічі, плакав не тому, що шкодував за тими семистами карбованцями, які злодій витяг у нього з кишені, і навіть не тому, що його четверо голодних від того дітей знову залишаються без крихти хліба, а від пекучої, незрозумілої образи. Він ніяк не міг зрозуміти, як це так можна — залізи до чужої кишені й украсти.

— Андрійку, годі! Андрійку, перестась, діти бачать, — вмовляла його мама. А він тільки здригався всім тілом, хитав головою і зривистим голосом скрикував:

— Та як же це! Як же це!

«Фашист — це зрозуміло, — думав я. — На те він і фашист. Фашисти — нелюди, їх усіх на війні перестріляли. Ну, а як же це свій, росіянин? Хто ж він?»

«Здрастуй, дорогий Славо!

Щойно закінчила зі своїм класом колективне читання твоєї повісті і зараз разом з учнями пишу листа. Я хочу розповісти тобі про те враження, яке справила на мене і на учнів твоя повість.

Після того як я її прочитала, в класі запанувала незвичайна тиша. (А мій 8-Б зовсім не ангели!) Вони сиділи затамувавши подих, а потім, перебуваючи одне одного, почали висловлювати свої думки.

Ніна Жиганова. Спасибі за таку книгу. Після того, як її прочитала, мені хочеться оглянутися назад і спитати в себе: чи правильно я чиню? А чи змогла б я бути такою, як Таня, Сергій? Я мушу бути такою. Хіба можуть інакше чинити наші радянські юнаки й дівчата!

Петя Дуганов. Мені запам'ятався Бгорович. Це чудова людина. З таким другом не пропадеш. Вдячний йому за те, що у важку хвилину він підтримав Сергія, не дав занепасти духом.

Ліда Буданцева. До повісті можна поставити епіграф: «Я люблю тебе, життя!» Сергій Петров — це ще один Островський. Він дуже близький нам і зрозумілий. Повість вчить нас любити життя, ніколи не втрачати бадьорості, весь час прагнути вперед, шукати краще, не зупинятися на досягнутому, до кінця боротися з будь-якими труднощами. Незважаючи на нелюдські муки й страждання Сергія і Тані, в кожному рядку звучить переможна музика життя.

А ось що говорить Саша Федоров: «Прочитав я книгу, і в мене виникло дуже багато бажань. Яких, я навіть не міг до пуття зрозуміти. Єдине, що я відчув виразно — буду лікарем, і саме таким, як Григорій Васильович Кузнецов. Я б удень і вночі чаклував біля постелі хворого».

А я особисто хочу сказати багато теплих слів на адресу Тані. Я сподіваюсь, що коли-небудь побачу її. Таню, люба, дорога, яка ж ти молодчина!

Дорогий Славо! Я забула представитись тобі. Галина Дмитрівна Лебедеєва. Ти знавш мене під прізвищем Ярикова. Працювала я бібліотекарем у Добринській бібліотеці й дуже добре пам'ятаю тебе.

Дуже просимо прислати нам свої фотографії. Ми оформляємо альбом, але у нас нічого немає. І ще просимо приїхати до нас в гості, зустрітися з моїми хлопчиками й дівчатками».

Батьківщина... Запаморочливими пахощами буркуну війнуло від рядків зворотної адреси, степовим різнотрав'ям плеснуло в очі, й не підвести голови від листа, і серце гупає десь аж біля горла. Ось вона, наче жива, стоїть перед очима Галина Дмитрівна: і дерев'яна будівля районної бібліотеки, і двоповерхова школа, і шум і гамір класу, і голоси друзів, й безмежне блакитне небо над безкрайніми лапами хлібів...

— Ну чого ти, дурнецький...— каже Рита і куйовдить мені чуба.— Влітку поїдемо в Добринку, прожени ти свою ностальгію. Ну хочеш, завтра зберемося й поїдемо?

— Треба працювати. Бачиш, який завал листів. На кожен хочеться відповісти. А час — наче шагренева шкіра. І нова повість стоїть на місці. Думав, що після першої покотиться все гладенько, а воно навпаки. Наче ніколи й не писав.

«Дорогі мої земляки! Дорога Галино Дмитрівно!

Дуже вдячний вам за листа, за добрі, теплі слова, які ви знайшли для мене. Мало сказати — я радий. Я щасливий, що моя повість і її герої сподобались вам. Туди, звідки понад чотирнадцять років тому пішов я, тепер прийшов герой моєї книжки Сергійко Петров. По-моєму, він непоганий хлопець. Я б дуже хотів, щоб ви взяли його собі в друзі. І якщо комусь з вас коли-небудь на далеких чи близьких життєвих стежках стане важко, покличте його, згадайте його, він допоможе. Коли повість вийде окремою книжкою, я обов'язково надішлю її вам, а поки що прийміть журнал з моїм автографом. Як поживає наша старенька школа? Сад, мабуть, уже вбрался в листя й ось-ось зацвіте. Як здоров'я Клавдії Олексіївни Чеботарьової? Зої Миколаївни Париної?

Від усього серця зичу вам успіхів у навчанні, веселих ігор, доброго настрою, міцного здоров'я і найбільшого, справжнього щастя боротьби та перемог».

«Дорогий Владиславе Титов!

Ми мешкаємо в маленькому містечку Ігрень Дніпропетровської області. Зараз нам по 15—16 років. Це чудесна й важка пора, це час, коли особливо багато роздумуєш про те, як жити, що значить правильно жити, як бути справжньою людиною. Всі ці питання хвилюють нас, і ми шукаємо на них відповіді в житті, в друзів, у книгах.

Нещодавно ми прочитали Вашу повість «Усім смертям на зло...». Її читали всі учні нашого 8-А класу, і кожен з нас не тільки висловлював своє ставлення до героїв твору, але й написав відгук про цю повість. Ось про що в основному написали учні в своїх творах:

«Повість змусила багато про що замислитись. Ми ставимо самі собі запитання: «А чи змогли б ми пережити все те, що пережили ці люди? Вистачило б у нас мужності? Як би вчинив кожен з нас, коли б опинився на місці

Сергія Петрова?» Не всі однаково відповіли на ці запитання.

Усім без винятку сподобались прекрасні образи Сергія і Тані. Їхня воля, стійкість, мужність, вірність гідні наслідування. Вони назавжди залишаться в наших серцях, тому що вчать нас чесності, стійкості, наполегливості в досягненні наміченої мети.

Ми звертаємося до Вас з великим проханням. Розуміємо, що тепер у Вас дуже багато роботи, чимало турбот, що кожна Ваша хвилина на обліку, та все-таки просимо відповісти нам. Розкажіть про свої мрії, подальші творчі плани. Ви навіть не уявляєте, як це потрібно нам!»

«Здрастуйте, Славо!

Я розумію, що у Вас багато роботи, багато таких листів, але, можливо, знайдете час прочитати й мій. Дістати журнал «Юність» дуже важко, ще важче було читати Вашу повість. На очі навертаються сльози, та це не сльози жалю, ні-ні, це сльози гордості за людину, за її силу духу, за те, що є на землі всепереможна сила любові.

Мої хлопчики й дівчатка сиділи якось незвичайно тихо. І в спальній кімнаті перед відбоєм панувала незвична тиша. Тільки зрідка: «Оце любов!»; «Здорово! Виходить, є такі люди в житті!» — це наш скептик Саша. Замислились мої шибеники. І хто знає, може, Ви прийдете їм на допомогу у важку хвилину їхнього життя (а попереду в них чимало випробувань).

Прочитала повість і ось уже котрий день ходжу під її враженням. Дякую вам, Славо і Рито, за те, що ви є, Взнаєш про таких, як ви, і стає соромно за свої хвилинні слабості, легкодухість, замислюючись над своїм життям, переосмислюючись його. Так, нема сенсу жити, якщо на землі після тебе не залишиться доброго сліду. Так хочеться бути потрібною людям. Ви щаслива людина, Славо. Ви потрібні не тільки Риті, Тетянці. Ваша повість і майбутні книги (а вони будуть, я впевнена в цьому) потрібні людям. Адже коли Ви зуміли допомогти одній людині стати людиною — це чимало. Ваша повість змусила замислитись про життя багатьох. Нових Вам творчих успіхів, Славо!

Л ю д м и л а К р у г л е й, МРСР, м. Б е л ь ц і».

Що таке людська доброта? Рита перекладає пачку листів, один лист за одним, я дивлюсь, як мелькають адреси, і ловлю себе на думці, що всі вони, по суті, наслідок схви-

льованої доброти. Жодного з них могло й не бути. Будь-який з них чи й усі могли б і не втрапити до мене. Всі листи надсилались за дуже неточною адресою: «м. Ворошиловград. Титову». Або: «УРСР, автору повісті «Усім смертям на зло...». Листи лежать на моєму столі. Вони відшукали мене за законами людської доброти і не просто людської, а радянської. Дуже вдячний вам, ворошиловградські поштові працівники, за те, що в багатотисячному місті ви не дали заблукати жодному листу.

«Владиславе Андрійовичу, здрастуйте!

Пишуть Вам учні 7-В класу школи № 4 м. Світлогорська. Наш піонерський загін носить ім'я М. Островського. Нас сорок чоловік. Всі ми хороші, сумлінні. Та є в нас недолік: немає дружби між хлопчиками й дівчатками.

Нещодавно ми прочитали Вашу повість. Вона нам дуже сподобалась. Ми щиро полюбили Сергія, Таню, Єгоровича».

«Щойно Ви прочитали листа моїх вихованців. Ми живемо зовсім недалеко від Вас. Ви на Україні — ми в Білорусії. А після того, як усім класом прочитали Вашу повість, Ви стали ще ближчі нам. Велику й потрібну справу зробили Ви, опублікувавши свою повість. З яким співчуттям і увагою слухали її мої учні! З яким задоволенням писали вони твір за повістю! Коли б я мала змогу передати Вам, скільки добрих, щирих слів було висловлено на адресу Сергія, Тані, Єгоровича, Кузнецова! Нам, педагогам, дуже потрібні такі твори. Вони допомагають виховувати дітей не на абстрактних поняттях мужності, доброти, а на конкретному життєвому матеріалі. Вчити їх прекрасного й піднесеного.

Учні мої — розумні, чесні діти, але дуже рухливі й енергійні. Працювати з ними важко, але й цікаво. Їх треба постійно чимось захоплювати, доручати нові й нові завдання. Організували шкільний музей М. Островського. Гарний вийшов музей. Потоваришували з ветеранами війни, і ця дружба дуже допомагає мені в роботі. Тепер, прочитавши Вашу повість, вирішили будь-що зав'язати дружбу з Вами.

Ми розуміємо, що Вам доводиться нелегко, Вам багато пишуть, але, будь ласка, дайте відповідь нам. Це дуже важливо, дуже потрібно. Діти мають повірити, що в нас багато чудових людей, що їх не вигадали письменники, вони не з книжки, а є в житті, живуть поруч з нами, що кожен з

дітей зобов'язаний і повинен стати справжнім громадянином нашої великої Батьківщини.

Ваш новий друг Боровик Н. М. та її 40 учнів».

«Дорогий наш письменнику!

Нас, десятикласників середньої школи № 10 м. Чимкента, що в Південному Казахстані, вразила Ваша повість, опублікована в першому номері журналу «Юність». Такого ще не було: написати повість затиснутим у зубах олівцем! Це могла зробити тільки людина незвичайної сили волі, незвичайної витримки. Нас полонив образ найсвітлішої жінки на землі, образ Тані Петрової. Повість настільки нас схвилювала, стривожила, що ми не в силах були мовчати. Вона змусила нас замислитись. Як жити, коли в житті не все виходить? Чим наповнити своє життя нам, випускникам? Що робити, коли після закінчення школи не вступиш до інституту? Та хоч би що сталося — впадати у відчай не варто! Це тепер ми твердо знаємо. В житті немає безвихідних становищ! Найближчими днями ми проведемо диспут за Вашою повістю. Напишіть нам кілька рядків. Ми хочемо знати Вашу біографію. Адже в пресі про вас ще нічого не написано.

З комсомольським привітом десятикласники. Разом 90 чоловік».

«Дорогі друзі!

Хочеться сказати вам усім — вибачте, будь ласка, за те, що затримався з відповіддю. Листів надходить багато, і відповіді на всі вчасно — річ непроста. Дуже радий, що моя повість сподобалась вам. Мабуть, немає більшого щастя, ніж щастя отримувати вдячні читацькі листи. З'являється гостре відчуття нашого часу, неспокійного, творчого, часу шукань. Гордо усвідомлювати себе не бездіяльним спостерігачем його, а учасником. Я щасливий ще й тому, що герої моєї повісті не залишили вас байдужими, збудили бажання, можливо, потребу, сперечатись про їхнє призначення, колективно обговорити їхнє життя. Зараз мені найбільше хочеться, щоб у вас відбулася гостра, цікава дискусія не тільки про Сергія і Таню та інших героїв повісті, а й серйозна розмова про себе, про своє місце в житті, про мету свого життя. Ви тільки вступаєте в життя, вчитесь долати труднощі. Нині у вас чудесний, світлий період. Але й від цього залежить, якими ви підете у велике життя — мужніми борцями чи жалюгідними пікчсмами,

працелюбними, цілеспрямованими людьми чи безвільними, жалюгідними пристосуванцями. Якщо в тебе сьогодні не вистачило терпіння вивчити важкий урок, не вистачило наполегливості розв'язати складну задачу, то завтра ти можеш злякатись у небезпечній ситуації (бо це важко), ти можеш пройти мимо людського страждання (бо допомогти — це теж важко), а потім ти можеш зрадити (тому, що не зробити щось легше, ніж зробити). Людське життя складається з крупинок, як море з краплинок. Не все приходить відразу, однієї миті, ні твердість характеру, ні наполегливість, ні цілеспрямованість, ні мужність. Олександр Матросов мав лише лічені секунди перед кидком у безсмертя. І в нього були два шляхи: один вперед, на амбразуру, інший назад, в окоп, в укриття. Він обрав перший. Вибрав не за ті лічені секунди, а усім своїм свідомим життям. А в ту фатальну мить він просто забув, що є той, інший шлях, більш легкий і безпечний, він і не підозрював про його існування. Боягуз би вчинив усе навпаки. Інстинктивно, без роздумів. Тому що назад — це легше, простіше.

Вірю, ви виростете справжніми радянськими людьми. Гордими, сміливими, працьовитими. Від усього серця бажаю вам цього!»

«Здрастуйте, Владиславе Андрійовичу!

Я прочитала Вашу повість. Мені дуже сподобався Сергій. Але я не можу поставити поряд з ним Таню. Це мені добре відомо по собі.

Я дуже кохаю одну людину — Федора Вампірова. Ви не можете його знати. Та коли я вже наважилася розповісти все, то нехай будуть відомі й наші імена. Він теж кохає мене. Я сподівалась, що він одружиться зі мною. Мені здавалося, що він ось-ось запропонує це. Я б погодилась без зайвих слів. Та він мовчав і мовчав. Він боявся мене поцілувати. Мені нелегко про це писати, але, я сподіваюсь, Ви все зрозумієте. Я була змушена перша заговорити про одруження. Він відмовився. Плакала, страждала, не знаходила собі місця, уникала зустрічей з ним, а він цих зустрічей і не прагнув. Потім прийшла його мати. Посиділи ми мовчки, раптом мати вдарилась в сльози і каже мені, що Федя ці два тижні ходить мов не свій, змарнів, аж жовтий став. Вечорами сидить сам, без світла, і мовчить. Довелось мені про все розповісти матері. Вона дуже гарна людина. І краще б я цього не робила. Мати заплакала ще дужче і каже мені, що, мовляв, Федя

дуже кохав мене, але одружитися зі мною не може, бо хворіє на туберкульоз легенів і що жити залишилось йому недовго. Боже мій! Що зі мною скоїлося! Я не знала, що мені вдіяти, плакати чи радіти. Я довго-довго плакала. Вечері пішла зустрічати Федю на завод. Його очі спалахнули, ми були щасливі того вечора. Потім я все розповіла йому й те, про що дізналась від матері. Федір спохмурнів, навіть став злим. «Між нами все скінчено! — сказав він. — Одружуйся з іншим. Я наказую тобі це зробити!» — «Ти підла людина! — сказала я йому. — Я ненавиджу тебе!» Хотіла заплакати й не змогла. Не пам'ятаю, як прийшла додому, лягла.

Я кохаю його, жити без нього не можу. Хіба ж я вина, що він хворіє? Та й хіба в цьому справа? Адже вилікують туберкульоз. Вилікують! Вилікують і його. Він довго житиме. Нам вистачить. А що за життя в мене без нього? Я не можу без нього.

Дівчата кажуть, що це дурощі в мене, що, мовляв, боюся вчинити підло — забути його і одружитися з іншим. Не можу без Федора. Хіба це не зрозуміло? У світі нема жодної найближчої людини, ріднішої, кращої, ніж він. Без нього не матиму щастя. Тут уже не до героїства. Як довести йому це? До кого звернутися по допомогу? Навіщо він так мучить мене й сам страждає? Кому це потрібно? Я все одно його дружина й тільки його. Тільки його! Краще вмерти! Якби він вбив мене — ні, це не марення, повірте, — з радістю б погодилась. Вибачте за мою плутану писанину, в мене тремтять руки і в голові паморочиться. Тільки Ви в змозі зрозуміти мене й порадити, що діяти. Благаю Вас, допоможіть мені.

Т. К. м. Ю. Сахалінськ».

Тимофіївна вивертає повну сумку листів на стіл і лукаво зиркає на мене:

— На всі відповідатимеш?

— Бажано.

— Тільки на конвертах розоритися можна. За кожен п'ятак. А листів же, мов з прірви, за два рази не принесеш. Так тобі й пенсії твоєї шахтарської не вистачить...

— Вистачить. Часу б тільки вистачило. А якщо люди самі, добровільно пишуть, виходить, не марно. Це дуже добре, Тимофіївно, коли люди мають такі чуйні серця. Та й хіба в п'ятакові справа!

— Правду кажеш, — підперла пальцем щоку, зажури-

лась Тимофіївна і, хоч я аж ніяк від неї такого не сподівався, голосно схлипнула.

— Женька мій третій місяць не пише. Іншим ношу листи, а собі...

Я дивлюся на неї й не вірю власним вухам. Такий приятний, лагідний, по-дівчачому симпатичний Женька, який півтора року тому пішов у армію, не пише матері листів! Що сталося? Ну, кирпатий, вуха тобі треба нам'яти, та ще й добряче!

— Та що ви, Тимофіївно...— втішає Рита.— У Женьки все гаразд. Коли, борони боже, що станеться, відразу повідомлять. Хлопець молодий, служба важка... Може, й ніколи.

— Звичайно,— докинув я.— Можливо, на навчання відіслали. Рито, пам'ятаєш, як від мене з армії два місяці листів не було?

— Я вже хотіла собі іншого нареченого шукати!— сміється Рита.

— А нас на Північ кинули. Сніг на п'ять метрів, і ніч суцільна. Сонце над видноколом краєчком з'явиться на хвилину й знову сховається. Я їй щодня листи писав, а відіслати... куди ж відішлеш? Літаки не літають, пароплави не ходять. Відчуваю, і мама хвилюється, і Рита чекає, а вдіяти нічого не можу. Може, й у Женьки така ситуація склалася.

Тимофіївна потроху заспокоюється і знову лукаво всміхається. Лукавість не з характеру її виходить, то очі в неї такі, та й увесь склад лица з усміхом і наче лукавий. А вдачу має добру, приятну.

— Про що ж тобі, Андрійовичу, люди пишуть?

— Та про різне, Тимофіївно. Хвалять мене. Молодець, мовляв, я. А який же я молодець? Сів ось другу книжку писати, а в мене нічого не виходить, хоч сядь та й плач.

— Вийде, Андрійовичу,— відразу береться втішати Тимофіївна.— Таж тепер тебе всі знають, то мусить вийти. Вийде, Андрійовичу, вийде. Ти сміливіш тільки. Ти пропиши все, як у житті є насправді. Найцікавіша книжка вийде. Хочеш, я тобі про своє життя розповім? Або про Трохима свого... Від першого дня війни на фронті був, сім нагород має, Паулюса в полон брав. Та тобі на сто книжок вистачить! Тільки сиди й пиши...

— Дякую, Тимофіївно. Ось прочитайте листа. Ради не дам собі, що відповісти людині. Кохають вони одне одного. А він серйозно хворий. Не хоче їй життя псувати. Ви читайте, там про все написано.

Тимофіївна уважно і довго читає, зітхає, щось тихо шепоче сама до себе, поки ми з дочкою відкриваємо інші листи, обережно кладе листа на стіл, мовчить, а потім, мовби відігнавши заціпеніння, схвильовано каже:

— Ти напиши йому, Андрійовичу! Нехай він дурущам не мордується! Одружитися їм потрібно — та й край! Що ж тут гадати, коли кохання отаке-от? Та це щастя, а не нещастя! «Як?» — питає вона. Тут немає чого питати! Ти так і пропиши йому — одружуйтесь, і край. До твоїх слів він дослухається, ось побачиш, дослухається. Мені б із матір'ю його поговорити! Ти не зволікай, пропиши йому. Ох, засиділася я у вас! — Вона підводиться, підймає сумку і поспіхом виходить.

«Вельмишановні Владиславе Андрійовичу, Маргарито Петрівно, Тетяно! Пишуть вам читачі і працівники Дагестанської республіканської бібліотеки для сліпих. Ми прочитали Вашу чудову повість і нещодавно влаштували читачьку конференцію, де обговорили її. Ми захоплюємося вашим героїзмом, ви справжні радянські люди, і ми пишаємося тим, що є вашими сучасниками.

Ваша повість має особливу цінність і користь для нас. Багато хто з нас втратив зір, воюючи на фронтах Великої Вітчизняної війни, інші — внаслідок тяжких хвороб і нещасних випадків. Та ми не занепали духом, а знайшли в собі сили, щоб стати в ряди активних будівників нашої прекрасної дійсності. Майже всі ми продовжуємо в міру своїх сил і можливостей трудитися, вносити свій посильний вклад у побудову комунізму.

Ще задовго до дня проведення конференції Вашу повість чимало наших читачів прочитали в журналі для сліпих «Літературні читання», де її надруковано за системою Брайля. Для товаришів, які не вміють читати за Брайлем, ми влаштували читання вголос, розповідали зміст.

І ось настав день конференції. В цьому листі неможливо переповісти зміст усіх виступів, але всі промовці без винятку говорили про те, що повість їм дуже сподобалась і її герої Сергій і Таня служитимуть прикладом, гідним наслідування. Багато хто наводить приклади з життя, в яких йшлося про благородні вчинки, що їх здійснили їхні товариші. Особливо багато теплих слів говорилося про Таню, про Вашу дружину Маргариту Петрівну, про всіх жінок, матерів, дружин, подруг.

Звертаємося до Вас з великим проханням. Дуже про-

симо Вас, напишіть нам відповідь. Чекатимемо з великим нетерпінням.

Від імені і за дорученням всіх учасників конференції за відуюча бібліотекою М. Супрун, м. Махачкала».

Десь за містом хльостками перекатами гуркотів грім, темну весняну ніч люто розтинали блискавки. По вікню барабанили великі краплі дощу і, шурхочучи, стікали на підвіконня. На кухні співав цвіркун, і було незрозуміло, як він опинився в міській квартирі і з ким перемовляється на своїй незрозумілій мові цієї непогожої ночі. Можливо, скаржитись комусь, кличе на допомогу чи радіє з того, що живий і може видавати ось ці звуки?

Учора ввечері побував Вітька. Прочитав листа, потер лоба і помовчав. І весь вечір сидів, мовчав, сопів, про щось розмірковував. Коли ж уже йшов, зупинився в дверях і промовив:

— Ти, старий, бережи цього листа,— і, мабуть, щоб пом'якшити сумний вечір, усміхаючись, додав: — Ти кирпу вгору не дери, що тебе друкують за системою Брайля. Ти хоч знаєш, що це таке?

— Ні.

— Ну взагалі... літери випуклими крапками, а їх на дотик... пальцями... Ось так, старий...

За вікном шаленіла гроза, спалахувала білим полум'ям, і тоді видно було, як пригинаються до землі молоденькі деревця і вода суцільною блискучою стіною лле з аспідного неба.

Що ж усе-таки — людська мужність? Як вона виявляється, з чого складається? З чого виникає, як народжується, на чому ґрунтується? Що це таке? Потрібне людині воно завжди чи тільки в особливих випадках? Яка сила зриває людину з місця і кидає в палаючий дім, у вогонь, щоб врятувати життя іншій, незнайомій людині. Абсурдно? Неприродно? А своє ж життя... Чому він забуває про своє життя? Це мужність? Мужність. А знятися з насидженого місця і поїхати хтозна-куди у невлаштовану невідомість? Мужність? Заради якої мети... А заради якої мети людина кидається у вогонь? А якщо ось так, все життя у суцільній пітьмі, без сонця, без облич, без квітів? День і ніч, ніч і день, рік у рік, знаючи, що так буде завтра, післязавтра, завжди, так заснеш, так прокинешся, і ніхто не в змозі допомогти? І потрібно жити, не скиглити, не занепадати духом, йти вперед і «в міру своїх сил»... Що це? Чи сумісні мужність і щастя? Чи сприяє одне другому?

Від приголомшливого удару грому здригнувся будинок, сліпуче зблиснуло скло вікон на протилежному боці вулиці, потім усе знову занурилось у непроглядну пітьму, і тільки цвіркуни спокійно і незворушно тенькав у темному далекому кутку. В своєму ліжечку заплакала Таня.

— Тату, я до тебе... можна?..— Не чекаючи відповіді, вона шмигнула до мене під ковдру. Теплі рученята обняли шию, тільки впритул притислось до грудей.— Я боюсь, тату...

— Та що ти, дурненька! Це гроза, вона мине. Весна завжди з грозами.

— А чому вона така страхітлива?

— Тобі так видається. Гроза пробуджує землю. Земля прокидається, і на ній розквітають квіти, розпукуються листочки дерев, вруняться хліба на полях, і від радощів починають співати птахи.

— А без грози можна обійтися?

— Взагалі можна, але в природі вже так влаштовано, що наче й не можна.

Я відчуваю, як часто-часто кліпає вона оченятами, вілоскочуть мені шию, і від цього теплий спокій розливається по всьому тілу. Дочка розмірковує. Вона починає осягати світ й істину.

Бранці я написав відповідь на лист з Махачкали.

«Здрастуйте, шановна Рито Петрівно!

Пише Вам учениця дев'ятого класу Надя Сергуніна. Коли я прочитала повість «Усім смертям на зло...», я довго не могла заснути. Та хіба можна порівняти безсоння однієї ночі з тими ночами, які ви провели біля постелі чоловіка, що вмирає?! Переді мною промайнуло все те, що сталося. Я мимоволі уявила себе на Вашому місці. Чи вистачило б у мене сил бути такою ж мужньою, як Ви? Це питання не давало мені спокою. В мене бракує слів висловити своє захоплення. Я щаслива, що в моїй країні живуть такі жінки. Мимоволі згадуються слова О. Толстого: «Людина наче й проста, а спіткає сувора біда, велика чи мала — і підіймається в ній могутня сила — людська краса». Ми вирішили на основі повісті Вашого чоловіка провести диспут «Про красу людську». Потім ми складемо альбом і подаруємо його школі. Якщо маєте змогу, то напишіть нам кілька рядків. Ми вмістимо їх в альбом.

Хай вам завжди щастить! Я прагнутиму бути такою, як Ви.

Рязанська обл., м. Сасове».

«Дорога Маргарито Петрівно, Владиславе Андрійовичу!

Я не дуже люблю писати листи, та ще й людям незнайомим, але сьогодні аж ніяк не можу не написати. В мені щось перевернулось, зрушило з якоїсь мертвої точки. Я по-новому глянула на навколишній світ і людей. Все ж таки дивно, що люди до пори до часу можуть видаватися сіренькими, непримітними, і раптом наче якимсь променем осяває їх. Незрозуміло.

Ви мені вибачте, можливо, це й жорстоко з мого боку так говорити, але мені спало на думку зовсім інше. Можливо, вас спіткало зовсім не горе, а щастя осяяло. Адже ви зуміли дізнатись, на що здатен кожен з вас. Вибачте, але я хочу бачити вас не нещасними людьми, а найщасливішими. Віднині для мене ви мірило людської гідності, благородства, мужності. Я знаю: часто дрібниці життя заважають людині. Та заради всього найкращого, що є на землі, не будьте дріб'язковими. Адже кожна людина му- сить мати маяк, щоб не заблукати в океані життя.

Ой, вибачте мені! Я повинна зовсім не так вам писати. Не ображайтесь на мене.

Любі мої! Якщо вам колись буде потрібна допомога друга — знайте, що я завжди з вами, завжди, тільки по- кличте. Пишіть, Владиславе Андрійовичу, багато пишіть, Ви маєте талант.

Тетяно! Тобі в житті так поталанило! В тебе такі чудові батьки. А я зовсім нічого не відаю про своїх тата й маму. Обидва загинули в Ленінграді. Нині мені весь час здається, що вони були такі ж, як і твої тато й мама. Я трішечки заздрю тобі. Дбай про них! Щастя тобі, мала!

Тамара Богданова, Тульська обл., м. Ново- московськ».

«Дорога Рито!

Тяжке горе, яке лягло на Ваші плечі, не зломило Вас. Ви вистояли у двобої зі смертю. Тільки Ваше вірне кохання, воля, мужність повернули чоловіка до життя. Ваша любов служитиме взірцем багатьом поколінням людей. Втратити руки — це жахливо, непоправно. Але ж, рідні мої, у вас є кохання. А це ж дуже й дуже багато!

Подружжя Шестопалови Зінаїда і Юрій, м. Новосибірськ, 25».

Рита сунить брови, схилившись над чистою сторінкою паперу, і кидає на мене благальні погляди. «Допоможи, невже тобі важко це зробити. Не вмію я писати листи». — «А я, гадаєш, умію?»

— Слав, ну що їм відповісти?

— Що кохання — це святе почуття, його треба берегти. Розкажи, як його треба берегти.

— То ти ще й знуцаєшся? Глузуєш із мене, еге ж?

Рита підводиться з-за столу і, розкинувши руки, насувається на мене.

— Тату, ховайся! — верещить від захвату Тетянка і, наслідуючи маму, клишоного дріботить до мене. В очах її втіха, їй кортить швидше добігти до мене і затіяти метушню. Більшого задоволення для неї нема. А втім, є. Видертися верхи татові на шию, вчепитися рученятами у волосся, змусити його стрибати по кімнаті. Кажуть, що вереск її чути тоді на третьому поверсі, у тьоті Галі.

Зовсім «зарегочені» (за висловом Тані), ми влягаємось на диван і важко дихаємо.

— Слав, а якби не твоя повість, то про наше кохання дізналися б люди?

— А навіщо їм про це знати?

— Мабуть, усе ж таки легше, коли знаєш, що є на світі справжнє кохання. Скільком дівчатам перше почуття приносить лише зневіру? А це ж так боляче. Пам'ятаєш, я тобі розповідала про Нінку? Коли її розлюбив Олег, вона хотіла кинутись під поїзд. Нікого не слухала і в усьому зневірилась. Сидить, було, на роботі, в одне місце втупиться поглядом і нічого не бачить, не чує, і бажань у неї ніяких нема. Ти знаєш, можливо, таке трапляється тому, що дехто чекає від кохання тільки приємного, тільки радості і не готує себе до подолання труднощів, до боротьби, до втрат? А хіба без цього буває кохання? Кохання — це коли все єдине. Коли і радість і біль одна.

— А кажеш, що не в змозі написати листа. Ось про це і пиши.

— Ти гадаєш?

Чимраз частіше зустрічались листи, в яких читачі зверталися з проханням, вимагали, іноді навіть наказували, щоб я писав, запевняючи, переконуючи, що в мене повинно вийти.

В журнал «Юність» я надіслав оповідання «Поранена чайка». І трапляється ж таке в житті! Дуже дивно: коли ще я навчався у Ворошиловградському гірничому технікумі, я приїхав до себе додому в село на канікули і випадково із малокаліберної гвинтівки підстрелив чайку. Рана була

незначна, і птах упав на землю швидше з переляку, ніж від болю. Я приніс чайку в село і віддав її хлопчику, який першим трапився мені. Це був мій сусід Василь. Через кілька хвилин ватаги хлопців з гейканням гасала по дорозі й тягла за собою на довгій шворці чайку, яка прочумалась від переляку. Вона то злітала, то падала донизу, перекидалася, знову злітала якимось боком, незграбно махала крилами й тихо кричала. Мені стало соромно. Розгніваний, я вибіг на дорогу, надавав потиличників хлопчикам, відібрав птаха і приніс додому. Чайка широко відкривала дзьоба, неначе їй бракувало повітря, часто кліпала чорними намістинками очей, ледь чутно попискувала і дрібно тремтіла усім тільцем. Надвечір вона померла.

Мене вразив цей випадок. Щось неприродне було в тому, що хлопчак замучили птаха. Потім, коли минуло чимало років, нашу велику сім'ю (нас семеро братів і три сестри) спіткало лихо, жахливіше, ніж моє: втопився чотирнадцятирічний брат Олександр. Він був глухонімий. Кмітливий, дуже добрий, дуже привабливий хлопчина. Передчасно пішов із життя, безглуздо і випадково, а можливо, провина в цьому людей, яким було доручено його навчання і виховання.

Любий Саша... Ми ніжно любили один одного. Я не міг спілкуватися з ним його мовою за допомогою пальців (на протезі вони не ворушаться), але, мабуть, існує все-таки телепатія. Він розумів мене по ледь помітних рухах очей, губів, повороту голови. «Сашо, запалити». І він уже мчить до кімнати, дістає цигарку, чиркає сірником, подає цигарку мені до вуст і, побачивши, з якою насолодою я затягуюсь, широко всміхається. Колись я ввійшов до кімнати і зупинився. На великій кований дерев'яній скрині сидів Саша і у злому відчаї бив своїми маленькими кулачками мій незграбний, з чорними негнучкими пальцями, протез. Із його очей струмками лилися сльози. Я мовчки підійшов до нього, і він рвучко тицьнувся мені в груди.

Жарким липневим днем стояв я біля його труни і ніяк не міг усвідомити, що Саша загинув. Весь час здавалося, що ось зараз він підведеться, очі його заблищать, примружаться, і пустотлива усмішка осяє обличчя. Здавалося, мені приснився страхітливий сон... Я й досі не вірю, що його немає.

Про чайку я брався писати кілька разів, і щоразу не виходило. Неначе все й правда, все з життя — і разом з тим не так. Не міг я змиритися з жорстокістю хлопчаків. Не мала права ця жорстокість існувати. Потім мені саянуло — Саша мусить врятувати чайку!

Оповідання я написав за дві доби. І в журналі «Юність» його надрукували без редакторської правки.

В листах мене просять писати, я й сам хочу писати, вже не можу не писати, але ті листи — моя радість, моє щастя і серйозна завада в подальшій роботі водночас. Вони відволікають, забирають час, повертають до тих подій, про які хотілося б забути; вони не дають заспокоїтися і зосередитися на інших проблемах. Якось у розмові зі мною Борис Миколайович Полевой сказав дуже глибоку фразу, над якою я довго міркував: «У першій своїй повісті ти йшов за подіями. Настане в твоїй творчості момент, коли ти повинен будеш сам вести подію». Мабуть, цей момент настав. Повість «Ковила — трава степова», яку я пишу, майже не зв'язана з моєю біографією. Чи не тому вона туго посувається вперед? Або я не в змозі вести подію? Але ж в оповіданні вів. Так, але там був Саша. Я уявляв його собі, і дія розвивалася вільно й логічно... Тож легко сказати — пиши...

— Дівчаткам ти дай відповідь, — раджу я Риті. — Почни з того, як я смикнув тебе за кіску і мало не заробив ляпаса (вчасно вивернувся, все ж таки боксер-розрядник); потім розкажи, як ти проводжала мене в армію, три роки чекала, щотижня писала листи (якщо маєш бажання, то можеш процитувати, всі листи збереглися); як уже після армії ми посварились, через місяць помирились, а через рік, коли я захистив диплом, одружилися...

— Тепер я знаю, що писати!

До кімнати, сяючи, влітає Тимофіївна.

— Листа Женя прислав! Ти, Андрійовичу, як чаклун. Тільки хотіла похвалитися, а тобі вже все відомо. Все так, як ти казав. Пише, на навчанні був.

— На навчаннях...

— Я й кажу... У відпустку його можуть відпустити! Він у мене молодець! Хлопець ого-го! Командир подяку йому виніс. А нагороди зараз солдатам видають? Як на війні — ордени, медалі?..

— Якщо заслужить — видадуть.

— Невже й у мирний час орден можуть дати? А тобі сьогодні п'ятдесят три листи.

— Справді?

— Вся пошта підраховувала. Завідуюча сказала, що тебе варто оподаткувати. Мої сумки для цього замало.

— Ви вже вибачайте мені, Тимофіївно...

— Це я жартома. Йду, сумка важка, на плечі тисне, а я радію. Неначе мій Женя мені стільки листів написав.

«Сказати тільки, що Ваша повість сподобалась нам,— то взагалі нічого не сказати. Вона схвилювала, вразила нас, нікого не залишила байдужим. Нам здавалося досі, що в наш час уже не може бути Корчагіних і Матросових, що все те з історії, з іншої пори, далекої від нас. Зараз віримо — можуть бути. Ми захоплюємося мужністю, стійкістю, широтою душі Ваших героїв. Кожен з них має право сказати словами М. Свєтлова:

*Стань в пригоді, моя сило,
Для слабких людей,
Стань в пригоді, моє серце,
Для світлих ідей...*

Ми пишаємось тим, що в наш час люди здатні на самопожертву.

З комсомольським привітом учні 10-А класу середньої школи № 6 м. Мискова Кемеровської обл.

«Дорогий Владиславе!

Усім нам дорога книга М. Островського «Як загартувалася сталь». Тепер поряд з нею ми ставимо Вашу повість. Вона також кличе нас до мужності, стійкості, кличе: «Тільки вперед!» Нам хочеться написати про свої плани і мрії на майбутнє, але ми не знаємо, як Ви поставитесь до нашого листа. Ви, мабуть, дуже завантажені, і Вам важко писати. І все ж дуже просимо відповісти нам, ми хочемо переконатись, що ВИ Є. Від імені 650 учнів дозвольте подякувати Вам за книгу, яка нам дуже потрібна. Щастя Вам!

Ваші друзі, учні ПТУ № 28 м. Березняки».

«Нещодавно ми колективно прочитали Вашу повість «Усім смертям на зло...». Вона глибоко схвилювала нас і змусила замислитись: «Чи вистачило б у нас сил витримати все? Ми порівнювали Сергія Петрова і Сашу Матросова. Годі, в 1943 році, Матросов загинув, рятуючи товаришів, затуливши амбразуру своїм тілом. Але це було в роки війни, а нині мирна пора. Читаючи повість, ми пережили те, що пережили Ви. Ми ніколи не замислювались над тим, як живемо, що робимо. Не підготуви урок — і незабаром забудеш про це, отримаєш двійку, є виправдання — ніколи, не в змозі, не розумію. Але ж це тільки краплинка у порівнянні з тим, що довелося подолати Вам. І якщо лю-

дина не в силах зробити найпростіше, виправити двійку, то це вже не справжня людина. Дякуємо Вам за Вашу книгу. Ми прагнутимемо бути такими ж, як Ви,— стійкими, правдивими, мужніми.

На раді загону ми вирішили прийняти Вас у почесні піонери загону імені Олександра Матросова. У нашому загоні 24 піонери, відтепер буде 25. Прийміть цей галстук.

З піонерським привітом піонери 7-го класу Бри-лаєвська, Кухарєва, Амерханова, Цаплін, Єрмолаєва, Рибакєва, Прищєпов, Богданов, Краснов, Кухарєнко, Ласький, Ніколаєв та ін., всього 28 підписів. Вітебська обл., Паль-минка».

«Здрастуйте, Владиславе Андрійовичу!

Ми, учні 7-х класів, щойно провели читацьку конференцію за Вашою книгою. Ми сприйняли її як гімн мужності. Коли б Ви знали, з яким захопленням читали Вашу повість. Спочатку в нас був лише один примірник журналу «Юність», і ми всім класом залишалися після уроків і читали. А коли дістали ще кілька примірників, то взялися перечитувати вдома. Читали Вашу книгу саме тоді, коли на уроках літератури вивчали роман М. Островського «Як гартувалася сталь». Ми порівнювали Павку Корчагіна і Сергія Петрова. Вони мають багато спільного, хоча вони і люди різних поколінь. Ми пишаємося тим, що Сергій наш сучасник!

За дорученням семикласників Жирихіна Тоня, Омельченко Галя, Сидорін Юра, Іонова Люся, Харькіна Надя, Кузнєцова Люба, Васюшкіна Ліда, Слепов Саша. Рязанська обл., Путятіно».

«Ми провели піонерський збір, присвячений В. І. Леніну. На урочистій лінійці ми прийняли в піонери учнів, які гідні цього. На зборі в урочистій обстановці ми прийняли і Вас в почесні піонери нашої дружини імені Героя Радянського Союзу Олексія Лук'яновича Приказчикова. На лінійці також приймали піонерів у комсомол. Днями ми отримали листа з автографами космонавтів.

Ваші піонери. Калузька обл., санат. «Восход».

«Нас, піонерів 3-го загону, дуже зацікавила Ваша доля. Ми читали про Павку Корчагіна, про молодогвардійців, про Сашу Чекаліна, Павлика Морозова і гадали, що в наш час нема місця героїчному. Ми помилились. Нас у загоні 16 учнів, з них 13 хлопчиків. Ми не знаємо, як складеться доля кожного з нас, та ми усі прагнемо бути такими, як Ви.

Нехай Ваша дочка зав'яже Вам цей галстук.

Миколаївська обл., р-п ім. XXII з'їзду К П Р С».

«Дорогий Владиславе Андрійовичу!

Вибачте, будь ласка, що без Вашої згоди прийняли Вас у почесні піонери нашого загону, але учні так щиро обіцяли, що не підведуть Вас і старанно вчитимуться, що я була змушена дозволити їм провести збір і зарахувати Вас до списків почесних піонерів. Я впевнена, що піонери вчитимуться ще краще.

В. М. Забажан, м. Осиповичі Могилівської обл.».

Яскравої весняної пори сорок четвертого року нас приймали в піонери. Я ніколи не забуду того дня. До кінця війни наші батьки мали ще подолати дорогу в цілий рік завдовжки, і багатьом з нас судилося осиротіти, і ще не раз почути крик чиєїсь матері, від якого холоне кров у жилах, і за кілька годин подорослішати, не роками, а за напрямом думок, за тягарем чоловічих обов'язків, які лягали на плечі.

В шерензі обірваних, виснажених сільських школярів поруч зі мною стояв Іванко Жаворонков, з іншого боку — Вітя Дорофєєв, і всі ми, завмерши від хвилювання та радості, зривистими голосами повторювали за своєю старенькою вчителькою, Мотроною Пилипівною, чарівні слова присяги. Ми хотіли бути гідними своїх батьків, солдатів Великої Вітчизняної війни. Кожен з нас мріяв про те, щоб узяти до рук гвинтівку і захищати свою Батьківщину. Ми давали піонерську присягу, як солдати, що отримують зброю і йдуть у свій перший бій. Не знаю, про що думала тоді наша вчителька, які думки хвилювали її серце, але раптом ми помітили: на очах у неї забриніли сльози, коли, поздоровляючи нас, вона кожного по черзі обняла і поцілувала в чоло. Іванко Жаворонков супив брови і підносив руку догори.

— Галстуки нам коли видаватимуть?

— Дітки, галстуків поки що немає. Їх немає в усьому районі. Та я гадаю — ви й без галстуків будете справжніми радянськими піонерами.

— Який же він, галстук? — підтягуючи штаненята, що спадали, спитав Вітя Дорофєєв.

— Галстук, діти, має форму трикутника; він — того ж кольору, що й знамено нашої великої Батьківщини. Це колір крові робітників та селян, які полягли за наше з вами щастя, за свободу і незалежність.

— Його всім можна носити? — знову спитав Іванко.

— Коли ми розгромимо фашистського звіра в його ліві і війна закінчиться, на наших ткацьких фабриках пачуть багато червоного полотна; тоді кожному з вас буде урочисто пов'язано піонерський галстук. Вже недовго залишилось чекати...

Потім ми гордо крокували селом, босі, з полотняними сумками через плече, в яких теліпалися пошарпані зошити із жовтого газетного паперу, списані між друкованими рядками зведень Радінформбюро рідким саморобним чорнилом. Того ж дня я написав листа батькові на фронт. Повідомляв, що я вже зовсім дорослий, піонер, що нехай батько не турбується про сім'ю, бо його син — уже вірна й міцна підмога в господарстві, а наприкінці, там, де йшли поклони і вітання від численної рідні, несміливо дописав: єдиний є в мене клопіт — немає піонерського галстука; може статися, що там, на фронті, відшукається випадково хоч малесенький червоний клаптик, — і тоді моему щастю не буде меж.

Радошам справді не було меж. У невеликій бандеролі, між двох зовсім чистих, з сліпучо-білими аркушиками блокнотів, маковим цвітом полум'янів рівний, блискучий клаптик ситцю. Днів зо два чи й більше від мене не відходили натовпи цікавих хлопчаків і дівчаток. Усім хотілося роздивитись справжній піонерський галстук, а якщо поталанить, то й доторкнутися до нього рукою. Не було більшої знаменитості, ніж я в ті дні на селі. Від слави в мене запаморочилася голова, і оцінки з арифметики різко знизилися. Матерів у ту пору ми не запрошували в школу для розмов, ніколи їм було займатися справами виховання, та й ми самі добре все розуміли без зайвих повчань. А філософську істину — що добре і що погано — пізнавали в ті воєнні роки вже в п'ять-сім років.

Після уроків мене запросила до себе в кімнату Мотрона Пилипівна і сумно сказала:

— Відбувається якась несправедливість, Славо Титов.

З арифметики у тебе посередні оцінки, а ти хизуєшся в піонерському галстуку. Я розумію, тобі його прислав твій тато, але хіба інші діти гірші? Ось Коля Крутських або Федя Бредихін навіть кращі. Вони відмінники. Можливо, ми дамо комусь із них поносити галстука, хоч би на тиждень? Як нагороду. А потім інший...

Я відвернувся і заплакав. Соромно було за те, що відбулася ця розмова, і за те, що плачу, і що, звичайно, Мотрона Пилипівна має рацію і я відчуваю це, але зрозуміти ніяк не можу... І як я тепер писатиму наступного листа батькові, як дивитимуся в очі мамі і, взагалі, як з'явлюся на селі без галстука?

Вперше в житті я так гірко, невтішно плакав. Вчителька гладила мій рудий чуб і вмовляла:

— Заспокойся, Славо. Якщо тобі так шкода галстука для своїх друзів, можеш не давати. Силоміць його ніхто не знімає. Обіцяю про нашу розмову нікому не розповідати. Заспокойся, хлопчику.

— А якщо тато дізнається?

— Звичайно, йому буде неприємно, що його син перестав учити арифметику. Але ж ти мушиш бути мужчиною, врешті, мати мужність відповідати за свої вчинки.

Галстук тиждень носив Федір, потім Коля, а далі Валя Титова, яка мала однакове зі мною прізвище, і вже п'ятим чи шостим за чергою він на тиждень повернувся до мене. Слово честі, галстук був тепер незрівнянно дорожчий...

— ...Тату, тату, ці галстуки будуть моїми, коли стану дорослою? — торсає мене Тетянка.

— Ні, донечко, це мої галстуки. Я ще ніколи в житті не мав таких красивих, шовкових галстуків. Тобі ми купимо інші.

«Дорогі Славо, Рито!

Вибачте, не можу офіційно: «Владиславе Андрійовичу, Маргарито Петрівно». Я ваш ровесник, хоч і не шахтар, а робітник, і у нас, як і у вас, це не заведено.

Нарешті дістав Вашу повість! Ніколи не плакав, а тут... Дружина, не розуміючи, дивиться як на божевільного, півторарічна дочка зазирає знизу в очі... Дружина дізналась про все і прохає читати вголос, а я не маю сил. «Я не маю часу сама читати!» — каже. О першій годині ночі закінчив, о четвертій прокинувся покурити, — дивлюсь — сидить на ліжку з Вашою повістю дружина і плаче.

Славо! Тебе порівнюють з Островським, Маресьєвим. Ну, а з ким же ще тебе порівняти! З ким порівняти дру-

жину твою! Все це так, але ви самі по собі зі своєю біографією і в своєму часі. Все ж таки яку силу духу має російська людина! Яка прекрасна і в біді і в радості!

Рито! Дорога ти наша сучаснице. Багато про тебе сказано добрих слів. Та якби ти знала, скільки людей заздрять тобі. Заздрять мужності, вірності, краси кохання, усьому життю.

Знаю, що ви дуже заклопотані, у вас немає часу. По-боююсь, що і лист мій надійде невчасно. Та хоч би що там було, вибачайте мені, я не міг не висловити вам свої подяки і свого захоплення. Вдячний вам за ваше життя, за те, що живете поряд з нами і своїм життям стверджуєте велику людську красу. Подяка вам від робітників нашої бригади, від усього цеху.

Дорогі друзі мої! Якщо доведеться побувати в Ленінграді, заїжджайте до нас. Наша кімната — ваша кімната. Приїжджайте мовби додому.

Стаф'єєви, м. Ленінград».

Я відразу ж написав їм відповідь.

«Дорогий Колю!

Шахтарська тобі подяка за добре, чуйне серце. Мені ще не доводилось бувати у вашому чудовому місті. Я багато знаю про Ленінград, і побачити його своїми очима — моя заповітна мрія. Зараз нам пишуть багато листів з усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини. Листи ленінградців вирізняються серед інших своєю теплотою, сердечністю, готовністю прийти на допомогу. Мабуть, це тому, що саме місто пізнало тягар втрат, пізнало велику силу людського братерства, вистояло і перемогло. Навіть за листами мені стає зрозуміло, що ленінградці — це люди особливого складу. І твій лист ще одне цьому свідчення. Дякую, дорогий, якщо випадє, то я з радістю познайомлюсь з тобою і твоїми друзями. Мій дім у Ворошиловграді вважаю своїм домом, моїх друзів — своїми друзями».

Телефон голосно і протяжно дзвонить. Підводжуся з-за столу, натискую важіль, прикладаю вухо до трубки, яка стоїть на елегантній нікельованій підставці.

— Слухаю.

— П'ять — двадцять два — вісімдесят сім?

— Так.

— Титова можна запросити?

— Слухаю вас.

— Відповідайте Москві.

Трубка замовкла і зашурхотіла: «Москва, Москва... Ворошиловград...» На іншому кінці проводу щось не виходило.

Телефон з ножним управлінням винайшли і виготовили комсомольці заводу імені Леніна під керівництвом свого бойового комсорга Льоні Колосова.

— Хто біля телефону? — прорізався голос у трубці.

— Титов.

— Здрастуйте, Владиславе Андрійовичу!

— Здрастуйте!

— З вами розмовляє співробітник «Літературной газети» Мар Наум Йосипович. Яка погода в місті?

— Що?

— Погода яка, питаю?

— Нічого собі погода. Гарна погода.

— Тепло?

— Що?

— Тепло... Без сорочки... тобто в сорочці ходити можна.

— Та що ви кажете?

— Слово честі, можна...

— Справа ось у чому, Владиславе Андрійовичу... Мені доручено взяти у вас інтерв'ю.

— Навіщо?

— Та бачите... Читач виявляє інтерес до вашої творчості і до вас як до письменника.

— Я ще не письменник.

— Це справа часу. І газета мусить відгукнутися, так би мовити. Ви нікуди не збираєтесь від'їжджати?

— Ні.

— От і добре. Тоді я з вашого дозволу приїду до вас і про дещо запитаю.

— Будь ласка.

— Дякую. Всього вам найкращого.

Трубка клацнула і замовкла. «Про що ж він мене питатиме? Інтерес... Який інтерес? Борис Миколайович у післямові вже так розмалював... Далі нікуди! Всім усе зрозуміло. А кореспондент же на квартиру, мабуть, прийде. Боже мій! А у нас же немає ні меблів, ні килимів. От ніяково буде перед столичною людиною. Килим доведеться у тітки Галі позичити. Той, що з оленями. Тоді хоч вигляд буде більш культурний».

...До кімнати швидко ввійшов невисокий на зріст чоловік з білою, як лунь, головою і, широко всміхнувшись, ледь хриплуватим голосом промовив:

— Та й спека у вас у Ворошиловграді! Неначе в тропіках! А в Москві ще сніг лежить.

— Хіба? — здивувався я так, мовби почув про те, що Земля обертається у зворотний бік.

— Що за пекельна машина? — спитав кореспондент, підійшовши до електричної запальнички.

— Льоня Колосов... тобто його комсомольці зробили, щоб припалювати. Ногою на кнопку, ось так, натискую, спіраль розжарюється — і припалюй...

— Оце-то вигадка! — здивувався кореспондент і знову привітно усміхнувся.— А без цієї штуки як припалював?

— Ось як...— Я взяв губами коробку, витрусив з неї на стіл кілька сірників, затис одного зубами і тернув коробку. Запаленого сірника поклав на краєчок столу, взяв сигарету і припалив. При сторонніх людях я ніколи не користуюсь цим способом, а тут наче хтось підштовхнув, і вийшло все швидко, навіть трохи хвацько.

— Оце так! — здивовано промовив кореспондент і дістав записник.

Ми провели разом кілька днів. Розмовляли про життя, про літературу, про книги, поезію і прозу, про зустрічі і друзів, про моє минуле і плани на майбутнє. Спочатку я відчував ніяковість, дивлячись, як він щось швидко-швидко черкає в записнику, а потім уже не помічав того записника, і бесіда текла легко, вільно, як розмова двох давно знайомих людей. Наприкінці нашої зустрічі я вже із невдоволенням дивився на рогатих оленів, які супились із стіни, із килима тьоті Галі, неначе запросив їх для того, щоб вони підчепили гіллястими рогами цього милого, привітного чоловіка. Даремно я позичав килим!

Потім кореспондент поїхав до Москви, і через кілька днів у «Літературной газете» з'явилась велика стаття «Слід на землі», заголовок якої збентежив мене. На початку статті була надрукована моя докладна домашня адреса і навіть більше — номер квартирного телефону, того самого, що мав ножне управління. Наступного дня мій тихий, ненабридливий апарат перетворився на справжнього слов'я-розбійника. Він дзвонив без упину. Люди цікавились моїм самопочуттям і здоров'ям, моїми планами і проблемами, запитували, скільки років мені, дружині й дочці, де мої батьки і чи далеко від мене мешкає теща, запрошували виступити і просилися, щоб я їх прийняв, скаржилися, що не можуть отримати квартири, і ділились зі мною радістю, що квартиру одержали в центрі із ліфтом і сміттєпровідом, запрошували на весілля, дні народження, розповідали сповнені драматизму історії (можливо, роман напишеш!)

і пропонували свої щоденники, прохали написати клопотання про помилування і вимагали дописати повість «Усім смертям на зло...» до логічного завершення. Пропонували допомогу, любов, дружбу і навіть руку й серце. Другого дня після того, як густий трагічний бас запропонував мені написати у співавторстві з ним трилогію про змужнілих юнаків, я завив.

— Можливо, відключимо? — обережно запропонувала Рита.

— А якщо у справі... Москва або ще щось...

І апарат продовжував заливатися, наче церковний дзвін, що скликає до обідні. Прощавай, спокійна робота! Він не давав сісти за стіл, зосередитися і писати, він не давав відпочити, пообідати. В мене назрівало щось незрозуміле. Треба було шукати вихід із становища, що склалося. Шахтарі — народ винахідливий. Мені теж хочеться відвести себе до цієї категорії, і я зрештою знайшов вихід.

— Тетяню, виручай! — покликав я до себе дочку. — Дзвонитиме ось цей розбійник, ти підіймай трубку і кажи, що тата немає вдома.

Вона підвела на мене свої голубі оченята і навіть перхнула від здивування.

— Мабуть, у тебе дуже поганий тато, бо змушує тебе казати неправду, але зрозумій, донечко, я мушу працювати, писати, а телефон не дає.

— Але ж ти вдома!

— Так, Тетяню, я сидітиму ось за цим столом, писатиму або читатиму, а ти кажи, що мене нема, я начебто поїхав, пішов.

— Куди поїхав?

— Я нікуди не поїхав, я вдома, але ти, будь ласка, кажи, що мене нема.

— Тату, ти шпигун, так?! — Вона вся засяяла і заплескала в долоньки. — Мій тато шпигун! Мій тато шпигун!

Різко задзвонив телефон. Таня зупинилась і кинулась до трубки.

— Ось зараз скажи, — заспішив я, — скажи, що мене немає вдома.

— Так, так... — серйозно відповідала в трубку дочка, — добре-добре...

— Мене нема, мене нема, — шепотів я.

— Так, так... — незворушно твердила Таня. — Він сказав, що його нема. Він поїхав. — І поклала трубку.

— Тетяню, донечко, навіщо ти підвела мене? Що ти наробила? Хто дзвонив?

— Дядя з Москви.

— Звідки?

— З Москви.

— Ой боже! Що він казав?

— Питав тебе. Але ж ти показував — тебе немає. Я вилучила тебе, так? Я в тебе лозумниця?! Ну, тату! Чого ти наспулений?

Наступного дня ми винесли телефон у передпокій і встановили поряд з ним щось на зразок чергового поста для Тетяни.

— Тата нема вдома, і взагалі його сьогодні не буде! — відразу ж за дзвінком бадьоро лунало по квартири.

Боже мій! Як спритно навчив я її говорити неправду! Було і смішно, і ніяково. Зовсім непедагогічно чиню я з тобою, Тетяно!..

Та все ж хоч і в боротьбі з докорами сумління, але робота потихеньку рухалась вперед.

Якось Рита пішла до тьоті Галі, та по секрету їй сказала, що в універмазі продають дуже гарний креслешин, і Рита, щоб не сходити з третього поверху на перший, вирішила скористатись телефонним зв'язком і порадитись зі мною, брати чи не брати цей дефіцитний креслешин і чи вистачить на це наших фінансів. Вона набрала номер свого телефону і, не встигнувши сказати й слова, почула дзвінку, хвацьку скоромовку: «Тата немає вдома!»

— Таню...

Але в трубці клацнуло — розмова закінчена. Яку маму не розгніває така поведінка дочки? Вона ж знає, що я сиджу за столом над своїм рукописом. Рита знову набирає номер і чує вже роздратовану скоромовку: «Тата немає вдома, його взагалі не буде!»

Кімната наша була замала, гостей щодня бувало більше й більше, і міськрада вирішила збільшити нам житлову площу. Квартиру ми отримали в новому будинку, де ще пахло свіжою фарбою, але без телефону. До будинку ще не встигли підвести телефонний кабель. З телефонами в місті, як і в будь-якому населеному пункті, що росте, важко, і мій номер вирішили віддати іншому абонентові. І віддали...

Зустрічають мене в місті друзі і з похмурим виглядом починають таку розмову:

— Що ж це ти зарозумілим став! Кирпу вгору дереш! Від народу, який виховав тебе, відвертаєшся! Негаразд так! Не чекали ми від тебе таких вибриків!

— Та хоч пояснить до пуття, в чому справа? — А в самого недобре на душі стає.

— Мову втратив ти, чи що! Боря з Генкою намагались

тебе до тьми привести, а ти гарчиш у трубку, наче озвірів!
Нечленороздільне щось верзеш!

Я засміявся. Мабуть, нового власника мого телефону довели до такого стану, що йому відібрало мову. Хоча Сашкові Лебединському він заявив, мовляв, покажи мені цього Титова — я не відаю, що з ним вчиню! Він мені все життя зіпсував своїм клятим телефоном. Я три роки на черзі стояв. І що ж виходить?! Психом став. Таблетки від безсоння ковтаю, заїкатися почав, ось ч-ч-ч-ч-чує-є-є-є-те-є-є-є! Через тиждень він одірвав телефон від розетки, загорнув його в чорну ганчірку і здав на АТС. Ось до чого доводить те, що біля цього порушника спокою вчасно не встановили черговий пост! А можливо, не було кого поставити?

До нашого будинку проклали кабель; елегантний, стрункий чоловік сам приніс нам телефонний апарат і широким жестом запросив:

- Користуйтеся на здоров'я!
- А номер?
- Ваш колишній.
- О-о-о-о...

Телефон відразу ж задзвонив.

— Тату, тебе нема дома, так?! — кинулась до телефону Таня.

— Ні, ні, дочко! Я вдома.

— Як нудно... — промовила Тетянка і пішла до своїх ляльок.

«Шановний товаришу Титове! (Хоча мені й не дуже хочеться Вас шанувати). Де Ви бачили таке кохання, про яке написали в своїй повісті? Перш ніж братися за перо, не завадило б уважніше придивитися до життя і до часу. А коли Ви придивились і нічого не зрозуміли у сучасному житті, то, погортавши макулатуру, яка виходить останніми роками з-під пера шановних письменників і поетів, мусили б зрозуміти, що нісенітниця, такі самі, як Ваші, вже переповнили ринок і давно нікого не хвилюють. Вам треба було б народитися років сто тому, тоді, можливо, Вас зрозуміли б сучасники. Ті, хто через святе почуття любові, коли воно ще було, ставали до бар'єра і стріляли в лоб один одному... як справжні чоловіки. Ваша біда навіть не в тому, що Ви не знаєте про те, що все здригнуло, а в тому, що свято вірите в чесність, порядність, чистоту й інші гасла моральних банкрутів. Та бог з Вами, нині кожен по своєму здобуває свій хліб. Я не боягуз, але мені набридли

всілякі збіговиська святенників, любителів обмірковувати і попащекувати. Тільки тому не даю точної адреси.

Київ, Н. Ф.».

«Шановні Титови!

Сталося так, що повість «Усім смертям на зло...» я щойно прочитала. З перших же рядків я відчула, що йдеться про долю цікаву, трагічну і незламну.

Сергія і Таню не можна не зрозуміти, не сприйняти усім серцем їхню долю, не захопитися їхньою внутрішньою силою, красою. Доля тяжка, та нехай вас не образить, якщо скажу вам, що заздрю. Особливо Тані. Вибачте, Таню (Маргарито), але мій лист насамперед адресовано Вам. Я ставлю Вас на своє місце, як би Ви зараз жили, чинили. Ви щодня одержуєте десятки листів, але, можливо, не всі ті, хто пише, потребують моральної підтримки, поради. Ще не минуло й п'яти місяців після смерті мого чоловіка, Ємельянова Віктора Германовича. Йому ледве минуло тридцять років. Разом прожили дев'ять років. Кохали одне одного. Щоб довго не доводити цього, наведу уривок із статті «Щедрість серця», яку було опубліковано п'ятого грудня 1966 року М. Новиковим в газеті «Молодий ленинець». «В англійського письменника Барстоу є така фраза: «Ми шукаємо мовби другу половину самих себе, когось, хто дав би нам цілісність». Про те, яка чудова у них сім'я, як вони несуть через роки кохання, відданість, злагоду, можна б писати окремо. Те, як вони допомагають одне одному у важку хвилину, як разом, не шкодуючи сил, здоров'я, таланту, щедрості, допомагають іншим людям, треба побачити».

Ми були дуже щасливі. Потім він захворів. Лікувався в багатьох лікарнях, але хвороби серця ще так погано лікують. Не знаю, чого б тільки я не зробила, щоб його вилікували. Та... не вийшло «усім смертям на зло...». Я не можу отямитись. Нашій дочці чотири роки. Вона схожа на Вітю. Я розумію, що потрібна їй. Хоча б для того, щоб навчити любити батька, стати схожою на нього. Він був незвичайною людиною. Я не хочу жити. Від мене залишилась половина, вона кровоточить, і я не відаю, чи зможу почати нове життя. Тепер Ви, Рито, розумієте, чому я заздрю Вам. Я пізнала, як тяжко довгими місяцями доглядати людину, яка прикута до ліжка. Але ж хворий — коханий, і є надія. А тепер мені сняться сни. У них завжди є вихід із безвиході. А наяву знову пуста. Я дуже любила свою роботу, але нині щось зламалось у мені, і я не знаходжу в ній втіхи, тільки втому. Мене навідують друзі,

а я чекаю, коли вони підуть, щоб думати про Віктора. Він не помер. Його голос, його присутність відчутні, якщо думати про нього. Він мені сниться щодня. Живий. А почнеться день, і мені самотньо й холодно серед людей. Не знаю, навіщо пишу Вам. Адже ніхто не дасть мені сил і бажання жити далі.

м. Новосокольники».

Я не добирав навмисне ці два листи, як може здатися. Вони справді лежали поряд у тій пачці з 76 листів, що їх принесла Тимофіївна. Коли буває сумно, я перечитую ці листи. Не знаю навіщо, але перечитую.

«Ми одержали від Вас листа і фотографію. Дуже Вам вдячні. Нам усі заздять і не тільки в нашій школі, а й в інших школах. Тепер дозвольте звітувати перед Вами.

У нашому загоні 42 учні, всі піонери. За першу чверть три відмінники. Це Люба Михайлицька, Шура Коваленко і Неля Лученко. Вісім учнів навчаються на «4» і «5». Ми взяли участь у виставці «Тобі, Великий Жовтню!» і одержали грамоту. Дисципліна у нас в основному хороша, загін наш дружний, і ми обіцяємо не підвести Вас. Нам дуже соромно, але в нашому класі є п'ять хлопчиків, які не мають бажання вчитися. Ми і додатково з ними залишаємося, і переконуємо, що потрібно добре вчитися, та вони нікого не слухають і ганьблять наш загін. Що нам робити?

Вам передають велике вітання випускники нашої школи, які почали з Вами листуватися, а потім передали нам усі свої справи. Їхній клас був хорошим і дружним. У них було чотири медалісти. Багато хто з їхнього класу вступив до інститутів і технікумів. Вони часто навідують нас. Всі роздивлялися Ваші фотографії і читали листи. Нам написала листа Наташа Крючкова, яка закінчила школу із золотою медаллю, а нині навчається в м. Дніпропетровську в медичному інституті. Ось що вона пише: «Я дізналась, що ваш піонерський загін носить ім'я Владислава Титова. Палко поздоровляю вас з цією подією. Ви повинні бути гідними цього імені. Добре вчіться, займайтеся цікавими справами. Нехай у ваших серцях палає полум'яний піонерський вогник!» Наташа була нашою вожакою.

Наші баб'ки читають Вашу книгу.

З піонерським привітом, піонери загону ім. В. Титова, м. Глухів Сумської обл., школа № 1».

В актовому залі школи № 37 міста Ворошиловграда ніде впасти яблуку. За столом, установленим на сцені, поруч зі мною сидять директор школи і мої друзі: Гена Коваленко, з яким я познайомився на засіданні літературного гуртка при Ворошиловградському відділенні Спілки письменників СРСР, та Іван Ігнатов (з Іваном мене зв'язує міцна багаторічна дружба). Ми разом вступали до гірничого технікуму, в одному полку і в одній ескадрильї служили в армії, в один день демобілізувалися, в одній групі закінчували технікум, і наші ліжка в студентському гуртожитку стояли поряд. Потім доля розкидала нас по різних шахтах, і ось через кілька років звела в одному місті. Іван одружений, ростить дочку, сам працює на шахті. Я бачу, як ніяково відчуває він себе в цій незвичній обстановці і ролі, але вдіяти нічого не може. Піти на зустріч із школярами запросив його я. А хіба міг Іван відмовитися! І ось сидить, пітніє і не знає, куди сховати свої великі, в тонких синіх шахтарських шпрамах, руки. Пітню і я. Іван дістає хустинку і тремтячою рукою витирає мені чоло.

— Ти чого тремтиш? — шепочу йому на вухо.

— Спекотно дуже.

— Виступатимеш?

— Та ти що! — Від переляку очі в нього стають круглі, він підозріло дивиться на мене і трішки відсовується.

Читацька конференція в самому розпалі. Обертаючись до столу президії, жваве чорнооке дівчатко років чотирнадцяти захоплено переказує мені зміст повісті. Я роблю вигляд, що вперше чую це все, і непомітно для самого себе починаю підтакувати їй, киваючи головою. Пам'ять у школярки добра, і, відчуваючи мою активну участь, вона переповіла майже всю основну сюжетну лінію, зібралася була йти зі сцени, але на краю зупинилася і сплеснула руками.

— Ой, а про Єгоровича я й забула!

— Про Єгоровича хтось інший розкаже. Сідай, Світлано, — промовив директор.

Про Єгоровича мені розповів рудий хлопчина з вихором, великими і блакитними очима. Обличчя у нього було поцятковане ластовинням. Про лікаря Кузнецова оповіла висока, повновида дівчинка з ясним кучерявим волоссям. Потім попросили виступити Івана. Він спробував відмовитися, але в залі гримнули такі оплески, що він як ужалений підскочив зі стільця і завмер по стойці «струнко». Я глянув на свого друга. В нього було нещасне обличчя.

— Ну, що я можу вам розповісти? — сумним, тужливим голосом спитав він і почервонів, наче варений рак.

Затинаючись і збиваючись, Іван розповів про труднощі армійського життя, про солдатську дружбу і взаємовиручку.

— Ну, що я вам іще можу розповісти? — знову спитав він і спробував сісти.

— Ще, ще! — загаласували школярі і заплескали в долоні.

Іван підвівся, повторив своє запитання і розповів про веселе студентське життя і про те, як купували ковбасу не за вагою, а на сантиметри, тому, що так легше ділити (приклав лінійку: три сантиметри тобі, три мені!), як ходили на танці — і на закінчення про те, як працювали над дипломними проектами. Останнього дня, напередодні захисту, я ненароком залив чорнилом його найбільше і найголовніше креслення.

Іван потроху оговтався, він уже не червонів і не затинався; з обличчя зник страдницький вираз.

— Потім ми із Славком дві доби креслили те креслення, а щоб не заснути вночі, вживали якусь мікстуру, що її нам дали знайомі дівчата з аптеки. Креслення вийшло ще кращим, бо креслили його в чотири руки. Захистилися ми обидва на відмінно. Ну, що я можу іще вам розповісти?

Іван знову сів.

В залі ще раз гримнули оплески. Іван підвівся і ніяково вклонився.

Потім виступив Геннадій. Густим неквапливим басом він оповів школярам про те, що літературна студія працює плідно і справно. Результати цієї роботи відчутні. Наш студієць Слава Титов надрукувався в столичному журналі, в шанованій всіма «Юности», тираж якої, як відомо, перевищує два мільйони. Вражений до краю, я почув, що незабаром мене приймуть у члени Спільки письменників СРСР, бо ж інакше й бути не може, в чому всі студійці впевнені, і він, Генка, разом з усіма сподівається, що я з гідністю нестиму почесне звання «радянський письменник». Він так переконливо говорив про все це, аж можна було подумати: моє членство в Спільці письменників — справа остаточно вирішена або ж, у всякому разі, він, Коваленко, — повноважний представник чи навіть голова приймальної комісії.

— Тож побажаємо молодому талановитому прозаїку нових успіхів у творчості! — на підвищеній ноті закінчив Генка і, хвацько підморгнувши директорові, сів.

Бажаючих виступити більше не виявилось, і слово надали мені.

— Ну, що я можу вам розповісти? — яюсь само собою

вихопилось в мене, я здивувався з цього, глянув на Івана і замовк.

Зал теж мовчав, утупившись в мене безліччю цікавих, очікувальних очей. І в цій тиші перед моїм уявним зором раптом виникла наша стара, похила сільська школа, нерівний ряд обшарпаних парт і за ними ми, босі, напівголодні хлопчаки суворої воєнної пори. Намічений план виступу полетів під три чорти.

Я розповів про ту сувору пору, про те, як робили із сажі і буряків чорнило, як писали на сірому обгортковому папері або на газеті між рядками пір'ям, що його висмикували з півнячих хвостів, як носили по черзі один-єдиний на всю школу піонерський галстук; розповів про те, що першим нашим піонерським дорученням було переписати єдиний подертий буквар і подарувати переписані примірники першокласникам.

Я говорив про те, що незабутнім відчуттям, яке залишилося від дитинства, було відчуття голоду; ми завжди хотіли їсти. Здавалося навіть, що голод — це постійний і нормальний стан людини, що так було, так є і так буде завжди.

— І нині, через багато років, я з почуттям величезної вдячності згадую своїх перших учителів, які в тяжку пору війни, в тих холодних неопалюваних класах, зуміли виховати в нас, обірваних сільських шибеників, велике почуття — незгубну любов до життя, радість праці, стійкість у подоланні знегод. Багатьох з учителів уже немає серед живих. Та всім тим добрим і хорошим, що є в нас, ми зобов'язані їм. Якщо після нас на землі залишиться добрий слід, то це і їх слід, це продовження їх життя. В добрих справах вони завжди з нами, завжди живі...

Конференція тривала вже четверту годину, вже час було б закінчувати, та ліс учнівських рук не рідшав. Їх цікавило все: як я пишу, що люблю і що ненавиджу; що читаю і скільки відпочиваю; чи знаю напам'ять Єсеніна і що думаю про сучасну молодь, як розумію подвиг; що таке мужність і з чого починати, щоб стати сміливим і витривалим... Іван час від часу витирав мені чоло, супився, щось невдоволено бурчав собі під ніс, усім виглядом показував — час закінчувати.

— А як ви створювали образ Кузнецова? З кого ви його списували?

— В Донецькій клініці імені Калініна і понині працює чудова людина, хірург Григорій Васильович Бондар. І, як бачите, я змінив тільки прізвище. В основу образу Кузнецова я взяв його. Хоча, звичайно, деякі риси характеру

я запозичив і в інших лікарів, яких добре знаю. Торік Григорій Васильович перебував у нашому місті на симпозиумі хірургів. Разом з ним приїжджав лікар Стукало. Пам'ятаєте, в повісті? Григорій Васильович уже кандидат медичних наук, на симпозиумі зробив дуже цікаву доповідь. Під час перерви ми ввійшли до залу, і я відразу впізнав його. Він стояв біля вікна і палив. Глибоко затагувався, із задоволенням і навіть з якимсь полегшенням випускав з рота густу хмару диму. «Григорію Васильовичу!» — хотів вигукнути я, та щось стисло мені горло, і я не зміг вимовити слова. Ми з Ритою відійшли в куток, заспокоїлись, потім вручили Тетяні букет квітів, показали дядю, якому потрібно віддати їх. «Від кого?» — здивувався він. Підвів очі і побачив мене. Потім довго стискав нас з Ритою і Танею в обіймах, щось розпитував, а я стояв мовчки і дивився на нього широко відкритими очима. Нас оточили, підійшов Стукало і пояснив колегам, що тут, у Ворошиловграді, хірург Бондар зустрів свого колишнього пацієнта. Ми довго розмовляли з Григорієм Васильовичем, я признався йому, що пишу і що написано, можливо, побачить світ. Лікар був дуже радий за нас, захоплювався Тетянкою, розпитував про життя-буття, ми вмовляли його зайти до нас в гості, але жорсткий регламент симпозиуму не дозволив йому цього зробити. Я вірю, що ми ще матимемо можливість зустрітись з цією чудовою людиною.

— Чи є в житті прототип образу Єгоровича?

— На такі запитання легко і разом з тим важко відповісти. Література — це складне мистецтво. Мистецтво, покликане відображувати життя. Але це відображення не може бути дзеркальним або точним, як на фотографії. Все те, про що пише письменник, мусить пройти через усі його органи почуттів, перегоріти в серці, торкнутися всього життєвого досвіду. Інакше письменник ризикує багато чим. Він ризикує тим, що читач його не зрозуміє. Коли його самого не схвилював той образ чи та подія, про яку пише, навряд чи цей твір схвилює читача. Я дуже довго і важко працював над образом Єгоровича. В житті сталося так, що той, з кого я писав основні риси Єгоровича, тяжко хворим залишився в клініці після того, як я виписався додому. Він помер через два місяці. За сюжетом повісті мені дуже потрібно було, щоб Сергій бачив цю смерть, ще гостріше зрозумів би ціну життя, щоб утрата близької людини сколихнула його, змусила задуматись. В житті воно так і сталося. Та часу на це витрачено значно більше. В книзі я не міг затагувати дію і трохи погрішив проти істини. Змусив померти свого друга на кілька місяців ра-

ніше. Я тривалий час карався цим. Мені снилися сні, і в них був Єгорович; він докірливо хитав головою і говорив: «Що ж ти! А ще другом вважався. Я для тебе нічого не шкодував. А ти навіть вбив мене завчасно?» Я схоплювався з постелі мокрий від поту, зубами рвав чернетки, писав іншу ситуацію, де Єгорович залишається жити, ми виписуємося з лікарні, прощаємося з хворими, ідемо разом у поїзді. Та минав день, другий, я розумів, що ця ситуація неправдива за своєю суттю, затаєна і зовсім зайва. І знову Сергій крадькома пробирався вздовж стіни до палати Єгоровича, і знову зустрічав його неживе тіло, і знову вибухав розпачливим, сповненим туги і болю криком. А вночі знову приходив Єгорович і докоряв мені. Це тривало довго, і, скажу по щирості, було важко... Але, наприклад, обличчя Єгоровича я списав з іншого хворого, який теж лежав зі мною в одній палаті. Історію ж, яку Єгорович розповідає Сергієві, я запозичив у третього хворого, теж дуже розумного, мужнього і доброго чоловіка. Тепер вирішуйте самі, є прототип чи немає.

— А записка із згодою на пересадку?..

— Записка була.

З читачккої конференції ми повернулися додому о першій годині ночі. Таня спала в своєму ліжечку, широко розкинувши руки, і чомусь посміхалась уві сні. Незабаром настане й твоя пора задавати мені запитання. Скільки їх буде в тебе, твоїх «чому»? Простих і складних...

«Шановний товаришу Титов!

Останнім часом галасують про Вашу повість і долю. Ну, а коли галасують, то комусь це потрібно. Дозвольте не повірити ні Вам, ні пропаганді. В мене нема ноги і лівої кисті. Усі принади інвалідського життя пізнав, мене агітувати не потрібно. Я це сам умію. Хотів вступити до інституту... а мені — вибачай та голоблі завертай! Калік не приймаємо. А пенсії ж мов кіт наплакав. Думаю інколи, ліпше б я шлунка не мав, ніж рук і ніг, то їсти б не хотілось. Про гуманізм, людське співчуття, гадаю, писати не варто. Всього цього не було, немає й не буде. Тільки мерзота й безпросвітне свинство.

Все життя тече в непроглядній брехні. Всі так позагрозали в ній, що вже не помічають, навіть брешуть. Ошукуємо ближнього, ошукуємо дальнього, ошукуємо один одного, без докорів сумління. Жити бридко. Вгадив би собі кулю в лоба, та боягуз, мабуть. Та й приносити радість своєю смертю повзучим гадинам не бажано.

О л е г, м. К е р ч.

«Ваша повість дуже зворушила мене, тому, що в ній змальовано майже все моє життя. Я теж не маю обох рук. Вам було важче. Ви пізнали життя здорової людини. Мені грохи легше — я входив у життя вже без рук. Тяжко, звичайно. Я не скаржусь, а хочу поділитися з Вами своїми думками, адже Ви зрозумієте мене краще за інших.

Коли мені було вісім років (нині мені дев'ятнадцять), я потрапив у комбайн і став інвалідом. Можливо, мені й не довелося б ходити більше по землі, якби людська доброта не врятувала мене. А коли так, то мушу жити й добиватися своєї мети. Мені дуже багато допоміг Я. Є. Берлін. Може, Ви його знаєте? Він живе у Москві. Він має багато друзів. Чимало людей завдячують йому життям. Вже майже десять років зв'язує нас міцна дружба. Тільки завдяки йому я полюбив життя, зрозумів його цінну. Я вже кілька разів протезувався в Ленінграді, але на короткі кукси неможливо виготовити робочі протези. Мені зробили складну операцію — видовження. Після цього я можу вже децю робити. Торік мені в протез приладнали пристрій, це дуже допомагає. Писати протезом ще неможливо, та гадаю, що я все ж вивчуся. Торік я закінчив 11 класів (пишу, як і ви, зубами). Ще в школі писав у стіннівку, а нині цілком серйозно розмірковую над професією газетяра. У Читі два вузи, педагогічний і медичний. Я пішов у перший, навчався рік і зрозумів, що вчитель — професія не для мене. Після закінчення сесії переведусь в Іркутськ на факультет журналістики.

Сердечне вітання Вашій дружині. Я захоплююсь її справжнім люблячим серцем.

Ч и т а. О л е к с і й Л у к а н і н.

Де ти зараз, Олексію? Ми обмінялися кількома листами. Ти ділився своїми успіхами. Я щиро радів їм. Вірю, місце своє в житті ти знайдеш. Відгукнись, дорогий, я буду щиро радий.

«Пише Вам убиита горем дівчина Тамара Чумак. Я хочу поставити Вам кілька запитань, та спочатку напишу про себе. Мені незабаром мине двадцять років. Дев'ять років прикута до ліжка. До 11 років я ходила сама. Потім хвороба прогресувала, я не змогла ходити. Неодноразово лікувалась у лікарні, майже рік була в гіпсі, потім мені виготовили апарати, і почала вчитися ходити. Ходити я не навчилась, мабуть, забракло сили волі (а те, що пересу-

ваюсь ледь-ледь по кімнаті за допомогою апаратів і костюрів, ходінням не вважаю). Пам'ятаю, коли мені було років дванадцять, один лікар сказав: «Наша медицина йде вперед і вперед, і настане той час, коли і твою хворобу можна буде вилікувати». Скільки років минуло, а лікарі, як і раніше, твердять: хвороба моя невиліковна. Мені говорять: не впадай у відчай, борись із хворобою. Та як не впадатимеш у відчай, якщо хвороба прогресує. Іноді лежу і міркую: що чекає на мене попереду? Як жити? Бувають хвилини, коли взагалі жити не хочеться. Ну який від мене толк, яка користь людям? Чим я можу бути корисною? Ніяких талантів я не маю. Навколо вирує життя, кожна людина до чогось прагне, щось робить, адже у космос полетіли, а що мені на цій землі? Як мені жити, порадьте.

В о р о ш и л о в г р а д с ь к а о б л .

«Дорогі Славо і Рито!

І треба ж такому статися, що твоя доля, Славо, і моя дуже схожі. Важко відповісти, чи в різниця в наших долях. Та про себе пізніше. Перше слово мені хочеться сказати дорогій, незвичайній Риті Петрівні. Те, що зробила ти,— це справжній подвиг, подвиг великого кохання і відданості.

Славо, ти правильно зробив, що не занепавав духом. Знайшов своє місце в житті, роботу, мавш сім'ю. А що ще потрібно людині? Що вдієш, коли так сталося. Потрібно триматись? Я знаю: найцікавіше життя — важке. Я особисто не уявляю, що таке легко, і, мабуть, не уявлятиму. Лише від одної думки, що я живу,— я щаслива.

Дуже давно, на світанку своєї юності, в шістнадцять років, я залишилась без обох ніг вище колін і правої руки вище ліктя. Це теж жахливо. Але тобі було 25, а мені 16. Ти мав досвід життя за плечима, а я тільки шістнадцять літ, і все.

Півтора року лікарні. І майже ніхто не йняв віри, що я залишусь жити. Через кожні п'ять хвилин в перші дні дзвонили і запитували: чи жива? Та я дуже хотіла жити. І я вижила. Довелось починати все спочатку. Читати, писати, ходити, розмовляти. Нічого не вміла робити, життя змусило — навчилася всього. Вступила до Усманського фінансово-економічного технікуму, хоча мені й не дозволяли. Інвалід першої групи... Та я наполягала і довела, що зможу вчитися, зможу працювати. Слова дотримала. Технікум закінчила з відзнакою і тепер працюю, вже шість років, в своєму рідному колгоспі бухгалтером механізації. На

третьому курсі одружилася з однокурсником. Народилася дочка, Іринка. Потім свекруха заявила: моему синові не потрібна така дружина! Чоловік сказав мені: їдь додому, а я приїду потім, я одружувався не для того, щоб розлучатися. Та не приїхав. Злякався.

Живемо вдвох з дочкою. Вона щодня в садок, я на роботу. Ввечері разом. Удома я все роблю сама, без сторонньої допомоги. Перу, готую, шию, вишиваю, прасую. На роботі від інших не відстаю. Всі звикли і навіть не помічають, що я інвалід. Я дуже рада з цього.

Живемо ми з Іринкою у великій мальовничій станиці, де багато зелені, садів. Асфальтовані шляхи, тротуари, великий Палац культури, школа, дитячий садок на 140 місць, їдальня, будинки добротні, цегляні. Колгосп наш багатий. Та в цьому році нас спіткало лихо. Налетіла на нас пилова буря і вимела всі посіви пшениці. Довелося пересівати. Сумно нам від цього.

Мене ніколи не залишає бажання жити. Жити багато, працювати, радіти сонцю, зелені, хлібам. Життя складне й часом досить важке, але ж тому воно й життя. Я вітаю вас, дорогі мої люди! Живіть, завжди будьте здорові, життя чудове!

Н і н а К у в а р з і н а, І р и н к а. К р а с н о д а р с ь к и й к р а й».

«Вибачте мені, але мені так потрібна Ваша порада. Життя гартує людину, відкидає слабовільних, непридатних, непристосованих. Це я відчуваю по собі. І ким я стану, не відаю. Можливо, жальгідною, нікчемною істотою, брутальною і нервовою? Минулої осені я, як звичайно, поїхала до себе на батьківщину, в станицю до мами. Вона живе із своїми двома сестрами і працює вчителькою у сільській школі. Я не можу бути самотньою, люблю людей, товариство, цікавих приятелів. Познайомилася з Резо. Він багато розповідав мені про Тбілісі, про Грузію, співав грузинських пісень. Мама відразу ж заборонила мені зустрічатися з Резо. «Чому?» — запитала я. «Ти поїдеш, а що про мене говоритимуть люди! — відповіла вона.— А раптом він одружений?!» — «Та у мене з ним тільки товариські стосунки». Мама відмовилась зрозуміти мене. Мені 29 років, закінчила інститут, працюю інженером на заводі, невдало одружилася, не зрозуміли одне одного і розлучилися. Я хочу почати нове життя, чесно, відверте, щасливе. Чому рідна мати не хоче зрозуміти цього? Із станиці я поїхала, ні з ким не попрощавшись. Тьотя написала мені

з цього приводу гнівного листа і наказала негайно вибачитись перед мамою. Що Ви порадите вдіяти в цій ситуації? Правильно я вчинила чи ні?

Л. Шкарупова, м. Бахчисарай.

«Дорогий Владиславе Титов!

Не знаю, чи правильно я чиню, що пишу Вам, та інакше я не можу. Дякую Вам, дорогий Владиславе (вибачте, не знаю як Вас по батькові) за те, що завдяки Вашій книзі я пододала в собі меланхолію, сумне ставлення до навколишнього світу. Мені вісімнадцять років. Навчаюсь у десятому класі. Доля в мене тяжка. В три роки сталося нещастя, і відтоді лікарні, лікаряні... праву руку вдалося врятувати, а ліву... хлопчаки глузують: «Дивіться, у неї одна рука коротша за іншу! Вона не може підвести руку для піонерського салюту!» А як скаженіла я, коли в очак людей бачила жалість. Жити не хотілось. В мене не було друзів. Самотня день у день. Мабуть, це найжахливіше. Мені важко згадувати ті дні, важко тому, що все в минулому. Я починаю інше життя. Це Ви допомогли мені в цьому. Що моя недуга у порівнянні з Вашою? Мені соромно. Вам у сто, двісті разів було тяжче, і Ви витримали. Тепер я нічого не боюся, я знаю, що знайду своє місце в житті і не буду тязгарем своїй любій мамі. Вірю, що не пропаду. Вдячна Вам за цю віру.

Надя У., Калінін.

«Я не мала змоги написати Вам відразу, як тільки прочитала повість, хоча й дуже хотіла. Я не знаю, що мені робити. Закінчивши вісім класів, приїхала до м. Уфи продовжувати навчання. Батько мій помер, мама невиліковно хвора. Я зупинилась у тітки. Вона має трикімнатну квартиру на трьох. Спочатку все було гаразд. Потім я стала помічати, як тітка з дядьком сваряться між собою, зі мною не розмовляють. Їхня маленька донька почала дразнити мене «бездомною». Мені дуже важко жити, я ні з ким досі не ділилася цим, навіть з мамою. Не хотіла засмучувати її. Як чинити в такому випадку? Що мені робити? Піти від них чи змиритися з таким життям? Якщо піти, то куди? Мені дуже тяжко! Порадьте щось.

Надя А., м. Уфа.

Листи... Вони наче люди. Одні входять в дім без галасу, непомітно, скромно, інші вриваються з шумом, болем, запитаннями. Адже маленьких чи великих питань не буває. Все відносне. І сльози, що ллються від образи, від невлаштованості життя, від одержаної двійки, однаково солоні й гіркі.

«Дороге подружжя Титови!

Я не можу висловити те, що почувала, коли прочитала повість. Проквітнула її, не переживуючи, а коли отямилась, вже закінчила — і післямова Бориса Полевого як удар грому, як клубок у горлі, що перехопив дихання. Я схилилась перед Вами. Мені 24 роки, маю сина і вдруге одружена. Іноді здається, що минуло вже півжиття. І прикро те, що люди з недомислу чи з інших причин отруюють життя собі й близьким. Вперше я одружилася, коли мала двадцять років. Усе було в райдушних кольорах, і видавалося, що весь світ такий же щасливий. А потім, потім усе змінилось. Він почав приходити додому напідпитку, накидався з погрозами, ображав, принижував. З усіх сил намагалась я вмовити його схаменутись, та все марно. А тут дитина народилася. Син. Вадим. Чоловік пиячив і почав бити мене. Я пішла від нього. Зневірилась в коханні, чистоті стосунків, в усьому. І коли зустріла на своєму шляху іншу людину, поставилась до неї аж надто недовіжливо. Цим завдала чимало страждань і собі, і йому. Він молодший за мене. А мені потрібен був не лише чоловік, а й батько для дитини. Вирішила, що не маю на цю людину права і не зустрічатимусь. Я не бачила його кілька днів, а коли зустріла, зрозуміла, що кохаю, й не просто кохаю, а жити без нього не маю сил. Незабаром я стала його дружиною. І знову видавалося — весь світ щасливий. Та горе тулилось поруч. Ми не зжилися з його матір'ю і пішли на квартиру. Знову неначе б усе влаштувалось. Та в нашій сім'ї вже щось змінилось. А незабаром повторилось минуле. Чоловік почав приходити напідпитку, і знову образи, приниження. Я не пізнавала його. Приязна, ввічлива, твереза людина перетворювалась у звіра. Я не маю сил боротися з цим. Усе повторюється. Що мені робити? Порадьте, як врятувати людину, сім'ю?

Т у в. А Р С Р, м. К и з и л, Г а л и н а Т.»

«Здрастуй, дорогий Владиславе!

З почуттям глибокої поваги передаю тобі щире вітання від себе, березових гаїв і перелісків, блакитних озер і

сивого Дніпра, від героїчної землі смоленської. Вибач, що потурбував, але я давно збирався тобі написати, та все не наважувався. Сподівався, що матиму змогу обмінятися особистими автографами на книжках, але... І ось, почувши по радіо твій голос і уривок з нової роботи, ризикнув написати колезі по перу.

Сталося так, що коли я поставив останню крапку на чернетці першого рукопису, смоленське видавництво закрили. Природно, мій рукопис «Солов'ї Придніпров'я» обсягом п'ятнадцять друкарських аркушів повернувся назад. Це повість про життя села шістдесятих років. Наше смоленське відділення Спілки письменників її схвалило, але в Москві знайшли причини відмовити в публікації. Проте я не опустив рук і продовжував працювати над другою повістю про червоних слідопитів та людей, які полягли, захищаючи наш край у 1941 році. І цей рукопис схвалила наша СП, але мені його теж повернули з видавництва. Обидва рукописи лежать у столі, як і я сам ось уже лежу чотирнадцять років з тридцяти чотирьох.

Не лякайся, друже! Я не скаржусь на свою планиду. Тобі добре відомо, чого вартий один день такого життя, до того ж без надій на майбутнє — життя на 27 карбованців пенсії. Сім із них сплачую за квартиру, п'ять на куриво, решта на ліки і життя. Та це все дрібниці. Головне ж — це не марно прожити. Адже я для чогось народився на світ! Невже ці чотирнадцять років я зазнавав пекельних мук для того, щоб тепер померти?

Пам'ятаєш, твій Сергій біг до залізниці? Впевнений, що ти прочитав Амлинського «Життя Ернста Шаталова». Ернст підбирався до вікна. Було це й зі мною, але пістолет дав осічку. Другий раз я вже не наважився. А якщо по правді, то злякався. Після такого лоскотання в черешку, мабуть, звімкнулись якісь нові клітини, що змушують шукати вихід, аби не існувати, а жити. Коли можливо, то дозволь надіслати тобі свої рукописи. Я впевнений: ти не кривитимеш душею і скажеш те, чого вони заслуговують. Твій присуд буде найсправедливішим у цьому метушливому світі. Зрозумій мене правильно. Жити без надії й мети в моєму становищі не варто. Весь час лежу, іноді, коли хоч трішечки можна терпіти, сиджу. Тоді з вікна бачу клатик неба і краєчок вулиці.

м. Я р ц е в о, А н а т о л і й Ш.

«Не вистачає слів, щоб висловити Вам почуття щирої подяки й захоплення. Обіцяю, що прагнучому робити все, щоб знайти своє місце в житті й бути корисною людя.

Маю двадцять років, рівно стільки, скільки було Вашій Тані. Вже п'ять років я прикута до ліжка. Прикута завжди, довіку. Місце в житті... Нема потреби пояснювати Вам, що це означає для мене. Своєю повістю і життям Ви вселили надію.

Альбіна К., Івановська обл.»

Ні, ці листи не надійшли один за одним, в одній пачці. Я навмисне добрав їх і вмістив так. Це пошта одного тижня — 683 листи. Я не наводжу тут відповідей, що їх давав на всі ці листи. І не тому, що відповіді мають цілком особистий характер. Ні. Я запрошую вас поміркувати над цими людськими документами. Може статися, що вони відкріють вам досі невідоме життя. І ще:

«Чотирнадцятирічним я захворів і після тривалого перебування в лікарні на все життя залишився інвалідом. Пересуваюсь тільки з костурами. Дехто дивиться на мене як на заморське звірятко, а бабусі ажжають і хрестяться. Часом народжується таке почуття, що пішов би від людей, заховався б десь і ніколи не зустрічався б з ними. Але як же без людей? Мені двадцять років, початкову школу я закінчив у своєму селі, а далі мусив іти вчитись у сусіднє селище за сорок кілометрів. У гуртожиток мене не прийняли, до школи теж не приймали. Мовляв, інвалідом не місце в нормальній школі. Та після тривалої тяганини в райвно і облено до школи мене прийняли. Мешкати довелося на приватній квартирі, за кілометр від школи. З великими труднощами, але я закінчив десять класів. Чимало передумав за ці роки. Де ж він, гуманізм, про який у нас галасують на всіх перехрестях? Чи до таких, як я, він не пасує?

Вступив учитись до технікуму, але захворів і закінчити не зміг. Одужавши, вирішив влаштуватись на роботу, проте це виявилось не так просто. Скрізь я чує: «Не можемо, не маємо права брати інвалідів», «Йди в будинок інвалідів, там тобі знайдеться діло». І весь час наводили, як приклад, Корчагіна, Маресьєва.

Зрозумійте мене — я не хочу в будинок інвалідів! Я хочу працювати, мати свою сім'ю, жити вільною людиною. Лише після восьми місяців поневірянь, коли газета

«Новгородський комсомолец» опублікувала статтю «Бар'єр байдужості», мені запропонували роботу на півставки в бібліотеці. Нічого не вдієш, вибирати нема з чого, а жити ж мушу. Цілий рік дружив з дівчиною, а вона вийшла заміж за іншого. Я не маю друзів, не встиг завести їх, весь час у лікарнях, та й більшість людей цураються таких, як я.

Як мені жити, порадьте, будь ласка.

Володя Д., Новгородська обл.».

«Товаришу Тигов!

Дякую Вам. Я хочу це сказати так, як сказав би його Вам Єгорович чи хтось інший з Вашого твору. У Вашій повісті я знайшла те, що сама пережила і переживаю, той фізичний і моральний біль, який так добре пізнали Ви. В мене не все так добре виходить, як бажалось би. У порівнянні з Вашим мов нещастя невелике, але все життя довелося перебудовувати. Одинадцятирічною дівчинкою я пережила трагедію. Три роки не підводилася з ліжка, була закута в гіпс. Усі ці й наступні роки продовжувала навчання в школі, вчилася добре, незмінно обиралась комсоргом класу. Після закінчення десяти класів вирішила вступити до Благовещенського медичного інституту, тому що з медициною була знайома вже десять років і не побіжно, а на собі практику пізнавала. Та в приймальній комісії «помилувалися» моєю ногою і сказали, що прийняти мене не можуть. Це мене дуже морально надломило. Проте наступного року вступила до університету на біологічний факультет, думаю, що хоч так буду близька до медицини. Одружилася. Народила на свій страх і ризик. Хлопчиківі мовму вже п'ять років. Ось так і живу. Ще раз вдячна за повість, вірю, вона багатьом допоможе знайти себе.

Варя Є., м. Якутськ».

«У п'ятому класі мене посадили за одну парту з хлопчиком. Ми обое були відмінники, швидко знайшли спільну мову, після уроків поверталися разом додому, разом готували уроки, читали книги. Він захоплювався марками, я — листівками з артистами. Під час зимових канікул ми їздили до Одеси, Севастополя, в Москву і ще більше потоваришували. Адже ми вже дорослі, нині навчаємося у восьмому класі. Про нашу дружбу дізналися однокласники і почали глузувати з нас. Відтоді його неначе підмінили. Він уже зі мною не вітається, не помічає мене. Що сталося з

ним? Я бачу, що втрачаю вірного друга, та нічого не вдію. Мені зараз так тяжко. Дайте відповідь, що мені робити? Не вважайте мене дурненьким дівчиськом, адже це так серйозно, особливо в нашому віці.

О л я С., м. С а р а т о в».

«Здрастуйте, Владиславе Андрійовичу!

Це знову пишу Вам я, Галя Б. По-перше, хочу подякувати Вам за Ваш лист. Одержавши його, я була дуже рада і залишилась задоволена відповідями. Особливо запало в пам'ять: дивись у корінь! Зовнішнє часто оманливе. Не хотіла забирати у Вас час, та знову пишу. Ви писали, що людям треба вірити, що без цієї віри можна зачахнути. Я сама знаю, що людям треба вірити, інакше й тобі ніхто не повірить. Ось яка історія: дружила я з хлопцем, він говорив мені різні слова, я не вірила, він гнівався, переконував, запитував, чому не вірю. Колись давно в мене було невдале кохання. Тоді я теж чула такі ж слова. І все виявилось неправдою. Неправда очікувала на мене й цього разу. Він поїхав і навіть не відповів на жоден мій лист. Ми живемо з дівчатами в гуртожитку і часто сперечаємося з цих питань, і завжди кожна залишається при своїй думці. Той, хто не обнікся в житті — вірить, той, хто обнікся — не вірить. Важко нам розібратися в цьому. Порадьте, будь ласка.

П а в л о д а р с ь к а о б л., Ч и д е р т и».

«Щоб Вам було зрозуміліше, хто я, напишу відразу. Я Б о л ь ш а к о в а Г а н н а А. Працювала комірником в ЖКВ, маю двох синів, є чоловік, нині другий рік на пенсії, одержую 36 карбованців.

Не думайте; що я Вас жалію. Ні. Я навіть трохи розгнівалася, коли дочитувала повість. Що ж це таке — бігти під поїзд! Що це за безсилля!

Нещодавно мені зробили тяжку операцію на шлунку. Лікарі приховують від мене, але хіба можна так обманути, щоб зовсім нічого не знати. Жити мені залишилось недовго. Часто кажуть, що безвихідного становища немає, виявляється, є... Ніхто ніколи не бачив, щоб я плакала і не побачить, напевне. Я заздрю Вам, я радію Вашій мужності. Людина повинна бути завжди людиною. Дітей я виховала правильно, і вони не матимуть приводу сказати, коли мене не стане, що я була поганою матір'ю. Правда, вони ще малі і, можливо, образяться, що я рано пішла від них, та

це вже не моя провина. Старший мій син, Павлусь, навчається у сьомому класі, нині став комсомольцем, комсорг класу. І Сашко хороший хлопчик. Ви і Ваша повість потрібні їм, моїм хлопчикам. Дякую Вам за неї.

м. Єманжельнськ».

«Разом з героями Вашої повісті я страждав, боровся, перемагав. Я знову пережив те, що мені довелося пережити за чотири роки хвороби. І завжди, коли не мавш уже сил боротися, до тебе на виручку приходять люди. Чужі люди, яких не помічав, та які були поряд з тобою. Жити вдруге не кожному випадає, коли відчуваєш навіть смак повітря і якоесь по-особливому тепло сонячних променів, бачиш молоду зелень росяного ранку. Ми звідали з тобою це.

Твоя повість написана кров'ю серця. Так не напише той, хто не пізнав цього сам. Як хочеться мені змусити деяких байдужих, бездушних людей відчутти її так, щоб вони зрозуміли смак життя, здоров'я, щастя! Життя чудове! І те, що воно справді чудове, мене утримувало від всіляких нерозважливих кроків.

Коли я прочитав повість, перше, що спало мені на думку: Ваша повість — це книга про справжніх людей. Без гучних фраз і красивих слів. Усе просто й водночас складно, як саме життя. І справді, скільки хороших людей навколо нас! Їх шукати не потрібно, вони самі прийдуть до тебе, коли станеться лихо чи якоесь ускладнення в житті.

Віктор Уланкін, ЧІАРСР, м. Грозний».

«Здрастуйте, Сергію!

Ви дуже допомогли мені. Я з дитинства чомусь не люблю життя. Ніщо не приносило мені втіхи. Можливо, це здивує Вас, але так воно й було. Мені інколи навіть не хотілося жити. Сама не відаю, звідки в мене такий настрій. Може, тому, що в мене немає батька і було два вітчими. Найбільше моє бажання — мати батька. Я вже доросла, маю двадцять сім років, а от бажання це не зникає. Чимало кривди довелося побачити в житті. І негідників багато. Іноді міркуєш: навіщо живе цей негідник на світі, а мій тато загинув? Навіщо віддав він своє життя? Адже у нього була я. Багато розмірковувала, плакала, і різні думки сушили голову.

Я працюю. Робота пов'язана з вихованням дітей. Зовсім інакше глянула я тепер, коли прочитала Вашу повість,

і на свою працю, і на життя, і на дітей. Головне, я потрібна їм, розумієте, потрібна, я бачу це по їхніх оченятах. А раніше не помічала цього. Мені хочеться зробити для них щось хороше-хороше, і я знаю тепер: це хороше не зникне, воно житиме.

м. Тула, Галля О.

«Мені вісімнадцять років, торік без трійок закінчила самотужки вдома десять класів. Мені важко ходити, не досить вправно володію руками. Я пережила і переживаю все те, що пережили Ви в свій час. Чи йду я за ворота, чи йду до лікарні — скрізь бачу в очах людей жалість і страх або чую шепіт: «І чого плутається під ногами!» Або запитання: «Дівчинко! Чому ти так ходиш?» Або вигук: «І навіть на світ народжуються отакі!» Або: «Швидше б тебе бог прибрав» тощо. Дуже тяжко чути таке, і не один раз спадало мені на думку покінчити рахунки з життям і цим звільнити батьків від такого тягара. Але я не наважувалась це зробити, бо мене постійно оточувала турбота моїх викладачів та однокурсників. Після випускного балу я пішла до залізниці — і знову згадала близьких людей, рідних і...

Якщо Ви магімете хоч хвилину вільного часу, напишіть мені.

З комсомольським привітом В., Московська обл.

«Здрастуйте, Владиславе!

Вам пише лікар-хірург. Річ у тім, що моя професія несподівано звела мене з дуже цікавою і, я б сказав, героїчною людиною — Іриною Борисівною Триус. Вам, як багатом іншим, мабуть, незнайоме це ім'я. Ось про це я хочу написати і не тільки про це.

Ірині нині трохи більше сорока років. За фахом вона інженер-шляховик, після закінчення інституту працювала в одному з московських депо. Трагедія цієї чудової жінки полягає в тому, що тяжка, невиліковна хвороба кісток таза ось уже сімнадцять років міцно-преміцно тримає її в ліжку. Її, слабку жінку? Та зовсім ні! Подвиг цієї маленької і такої кволої на вигляд Ірини в тому, що вона Людина з великої літери. Сильна духом і, незважаючи на фізичні страждання, жадібно залюблена в життя й людей. Коли з нею сталося нещастя і вона не мала змоги більше працювати за фахом, Ірина, закута на довгі роки в гіпсове ліжко, через біль і муки знайшла в собі сили закінчити ще один

інститут, вивчити кілька іноземних мов, навчала хворих дітей і була улюбленицею великого дружнього колективу хворих та співробітників відділення, в якому лікувалася. Численні друзі допомогли підшукати їй роботу, яку вона полюбила усією душею і яка становить головний зміст її життя. На друзів Ірині поталанило, це вони прикрашають її життя, у важку хвилину допомагають їй старим батькам (про яких, до речі, можна написати цілу книгу), друзі є тим містком, який міцно зв'язує її з життям усієї країни. Для неї навіть було влаштовано спеціальну передачу по Центральному телебаченню, і вона мовби наяву побувала в своєму рідному депо. Піонери однієї з московських шкіл вивезли Ірину разом з ліжком у зимовий підмосковний ліс, і вона знову побачила дивну нашу природу, в яку так закохана.

Тепер про головне. Кілька років тому Ірина Триус почала писати. Спочатку це були невеликі дописи і нариси в газеті, а потім у 1965 році вийшла її перша книжка «Спасибі вам, люди». Я щойно закінчив читати її великий, новий рукопис «Жити варто», який уже прийняло видавництво.

Здавалося б, людина в нещасті одержала велику підтримку, і це вже щастя. Та Ірина має ще одну якість. Я маю на увазі активне служіння і допомогу людям, котрі, як і вона, потрапили в біду. На сторінках преси і в приватному листуванні з численними її кореспондентами Ірина та її друзі прагнуть звернути увагу громадської думки на необхідність залучення до громадсько корисної праці інвалідів, особливо молодого віку. В цьому плані проблема набуває соціального звучання. В своїх статтях і книгах Ірина наводить численні приклади долі молодих людей, які, зневірившись у житті, перебували на краю безодні, але знайшла в собі сили знову стати повноцінними людьми. Завдяки навчанню, залученню їх до праці, завдяки дружній турботі людей... Це надзвичайно важлива й важка справа.

Навіщо я все це Вам пишу? Я не виголошуватиму гучних фраз про Вас як про особистість і про Вашу повість. Мені подобається все. Тому я вирішив, якщо це можливо, допомогти Ірі набути такого співника, як Ви, в її благодіючому й дуже необхідному прагненні зробити всіх людей щасливими. Я пишу це Вам, бо ніхто краще за Вас цього не розуміє.

Всього Вам найкращого!

Москва. Дружанов Б.

«Коли є щось могутніше, ніж доля, це — мужність її непохитно перенести». Ці слова належать Гете.

Доля і мужність... Про їх вічний двобій написано й сказано чимало. Більше, мабуть, ніж про природу боягузтва. Та героїчний вчинок — це все ж не альтернатива легкодухої поведінки. Я вбачаю альтернативу в звичайній людській порядності, що виявляється в найскладніших обставинах. Діяти порядно, чинити так, як вимагають інтереси справи, інтереси колективу — в цій зовсім негероїчній, звичайній лінії поведінки й приховується, на мою думку, джерела тих учинків, які вражають нас своєю буденністю.

Іноді виникає бажання замість відповіді надіслати листа одного читача іншому. Та щось утримувало мене вчинити так. Швидше за все той перший лист з цієї добірки, дикий за своїм цинізмом, злий, образливий для людської гідності. Його написала людина, що зневірилась в усьому, опустила на самісіньке дно. Я побоювався: ану ж як на лист, що його я надішлю озлобленій людині, той, хто знайшов у собі мужність для боротьби, одержить таку ж цинічну відповідь! Чимало важких хвилин, гірких роздумів приніс мені той лист Олега Н. з Керчі. Як ітима далі по землі ця людина, душа якої почорніла від злоби, від тяжкої долі, цілковитого розчарування й зневіри? Маю на увазі не фізичну ваду, одержану в результаті якоїсь травми. Ви переконались, що є життєві ситуації й складніші, ніж у Олега. Який слід залишиться після нього? Чим утішить він себе біля того порога, за яким починається небуття? Адже ж не зможе він сказати, що чесно жив, борючись в міру сил, як належить людині, прагнув до добра, достойно ніс долю свою й не опускався до тваринного стану. Хто залишиться на землі, зігрітий його теплом, з доброю пам'яттю і вдячністю? Нікому не треба доводити, що будь-якому інвалідові жити значно складніше й важче, ніж здоровій людині. З цього випливає, що кожен мусить бути хоча б трохи мужнішим за будь-якого смертного, трохи наполегливішим у досягненні визначеної мети, навіть сильнішим, стійкішим щодо всіляких спокус.

На світанку Радянської влади наше законодавство, очевидно, не мало необхідних даних про життя інвалідів (та й звідки знати! В царській Росії вони були залишені напризволяще, старцювали і бродяжили), та й достатніх коштів молода республіка не мала в своєму розпорядженні, і вийшло так, що пенсія деякої категорії інвалідів не забезпечує прожиткового мінімуму. За Радянської влади з'явилася нова група інвалідів — інваліди Великої Вітчизняної війни. Не все вирішено і з ними, але інваліди праці й особ-

ливо дитинства живуть у несприятливіших умовах. Часткове розв'язання цієї проблеми пропонує І. Триус, про неї ж пише в своєму листі лікар Друянов. У нашій країні є широка мережа впорядкованих будинків інвалідів. Та як, скажіть, будь ласка, жити й працювати в ньому п'ятнадцяти-двадцятирічному хлопцеві, як, скажіть, будь ласка, відірвати його від сім'ї, близьких, друзів, від звичної обстановки (що має дуже важливе значення для будь-якого інваліда), від рідних місць? Чи не простіше зробити так, як пропонує Триус? Адже навіть людину, назавжди прикуту до ліжка, можна навчити якогось посильного ремесла і прилучити її в такий спосіб до тих завдань, що їх розв'язує весь наш народ. І річ навіть не в тім, що людина матиме додаткове джерело існування (що саме по собі теж важливо), — в неї з'явиться мета життя, вона не почуватиме себе зайвою, тягарем для рідних і суспільства; інвалід матиме змогу жити повнокровним трудовим життям.

Важливість цього питання, термінова необхідність його розв'язання, я гадаю, не вимагають додаткових доказів, хоча Міністерству соціального забезпечення вони, очевидно, потрібні.

Наприкінці 1966 року мене познайомили з Леонідом Колосковим — високим життєрадісним хлопцем, комсоргом заводу імені Леніна (нині Льоня працює партторгом). Одного разу він побачив, як я, затиснувши в зубах олівець, пишу. Льоня довго ходив по кімнаті, чіпляючись головою за люстру, гмикав у кулак і, нічого не промовивши, пішов.

Місяців через три його комсомольці, обливаючись потом, затягли до моєї кімнати величезний ящик.

— Що це? — здивувався я.

— Зараз побачиш, — загадково усміхнувся Толя Колбєнєв.

Відкрили кришку — і я ахнув. У ящику, виблискуючи білими клавішами, стояла новенька електрична друкарська машинка. «Владиславу Титову від комсомольців і молоді заводу ім. Леніна. м. Ворошиловград. 1966 рік», — прочитав я на нікельованій табличці, яку було прикріплено до корпусу машинки.

Через кілька годин за моїми кресленнями з старого зіпсованого протеза було виготовлено пристрій для друкування.

— Сідай! — скомандував Толя. — Оця кнопка повертає каретку у вихідне положення, коли рядок уже закінчено. Таким чином... — Він швидко б'є по клавішах, друкує якийсь текст, натискує на кнопку, каретка перевертає ря-

док і повертається у вихідне положення.— Друкуй інший рядок. Якщо треба буде щось підкреслити, то ось...— Він натискує на іншу кнопку, і машинка кулеметною чергою вибиває жирну чорну лінію.— Папір у каретку закладається ось так...— Він бере чистий аркуш, одним краєм укладає в каретку, натискує на клавішу, і папір плавно повзе на валик.

— Це я зумію! — я відштовхую Толю. Беру зубами папір, краєчком вкладаю в каретку і натискую клавішу. Аркуш повільно повзе під валик, і ось він уже з'являється з іншого боку.

— Стий! — командує Толя.— Друкуй!

Боязко натискую на літеру «Х», і відразу ж на аркушику залишається жирний, чіткий відбиток. «А» — вийшло! Де ж я бачив «Й»? Ага, ось вона! Тепер «Ж», ледь доторкнувся до «И», потім «В», «Е». «Хай живе» — на чолі краплі поту, Толя усміхається, а я ще як на літері «Х» відкрив рота, так до самої «Е» забув його закрити.

— Що «Хай живе»? — запитує Толя.

«Дружба!» — друкую я.

— Гаслами не відбудешся! — сміється Толя.

— А чого ж!..— підтримує його Рита.— Картопля є, сало теж, і гастроном поряд. Зараз приготуємо в мундирах, зателефонуємо Олені...

— Ні, хлопці,— каже Колбенєв.— Мушу на другу зміну йти.

— Ну, старий, не по-нашому якимось виходить...— ображаюсь я, та більше від надміру почуттів, що переповнили мене.

Та дозвольте довести попередню думку до закінчення. Будь-який інвалід, що не має обох рук, навіть при дуже високій ампутації, в змозі теж освоїти друкарську машинку. А яка організація не відчуває потреби, й до того ж постійно, у передруку найрізноманітніших документів? Звичайно, це тільки один випадок з багатьох варіантів працевлаштування інвалідів. Соціалістичне суспільство — гуманне суспільство, і воно вміє підраховувати витрати на організацію праці й користь, яку дає ця праця. Користь очевидна. А в поєднанні з гуманістичними ідеями подвійна.

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

В номері 7 журналу «Советская литература» за 1967 рік ми плануємо в перекладах на англійську, німецьку, іспанську, польську мови друкувати Вашу повість «Усім

смертям на зло...» (за текстом, опублікованим у журналі «Юність»).

Якщо Ви маєте якісь міркування, сповістіть нас, будь ласка. Коли журнали вийдуть, а це станеться в середині червня, ми, безумовно, надішлемо Вам примірники.

Бажаємо Вам усього найкращого».

«Дорогий Владиславе Андрійовичу!

Сердечно вітаємо вас з прийняттям у члени Спілки письменників СРСР крп зичимо нових творчих успіхів на цьому важкому почесному шляху крп здоров'я Вам творчого натхнення радості крп

Гончар Збанацький Загребельний Зарудний Козаченко Коротич Новиченко Панч Павличко Хорунжий».

«...Насамперед читач цінує в творах людяність і життєву правду, а не мішуру (данину часові). Я давно працюю в школі, і як би ми, педагоги, не втлумачували дітям смисл книг, що не доходять до них, з читацьких конференцій нічого не виходило. Було сухо, нудотно, читались підготовлені заздалегідь виступи. А от коли заходить мова про Гайдара, Островського, Фурманова,— уроки перетворюються на свято і для вчителя, і для учнів. По-перше, біографії цих письменників вже самі по собі — виховний стимул, по-друге, в їхніх книгах щедро розсипана людська краса. Діти — чутливі до правди і книгу з обманом не читатимуть.

Я хочу написати, що відбувається з моїм класом після знайомства з Вами. Дам коротку характеристику класу, щоб не вийшла безлика маса. В першому класі у мене було п'ятдесят учнів. Школа була стара, переповнена, просто каша кипіла, коли я заходила до класу. Діти були різні: і вундеркінди, і такі, яким ще б пару років до ясел ходити, і такі, що знали всі таємниці життя дорослих. Чимало було клопоту з батьками. Їх часто-густо важче виховувати, ніж дітей.

Я взяла на озброєння такий метод, звичайно, потайки від навчальної частини,— коли в класі назрівало якесь питання морального характеру, на будь-якому уроці я припиняла пояснення матеріалу і давала можливість дітям висловитися (важливо не пропустити моменту, коли щось хвилює учня, перенести розмову на інший час — ефект втрачається). Учитель зближується з учнями. Потім класи

розформували, залишилось у мене сорок чоловік. Цього року заняття проходять в новому приміщенні, школа-восьмирічка, експериментальна. Приміщення споруджено за чехословацьким проектом і до наших умов не зовсім пристосоване. Негаразд те, що у нас майже не ведеться піонерська робота. Старша піонервожата — дівчисько, працювати з дітьми не вміє, а точніше, не має бажання. Просто перебуває в штаті. Стискається серце, коли бачиш, як ми самі дітей розбецуюмо. Вони ж бачать, що все робиться за шаблоном і що їх поспіхом шикують на піонерську лінійку, і домагаються від них обіцянок, а потім забувають про них. А через тиждень бачиш, біжить який-небудь піонер і ховає галстук у кишеню. Повірте, я не скаржусь на недолік багатьох шкіл — брак добре поставленої, цікавої піонерської роботи. Весь тягар виховання несе вчитель. І щасливі ті дітлахи, коли він не приховує від них ні труднощів, ні складностей життя.

Був такий випадок. Є в нас одна вчителька похилого віку, шістьдесят років, чудова, душевна людина. Прикро було дивитись, коли вона, стара жінка, розучувала з дітьми урочисту обіцянку, навчала їх віддавати салют, готувала танок. А де ж старші піонери, комсомольці?

Так ось мій клас, 4-Б. Є прекрасні дітки, великі розумники, серйозні. Женя Половцев (його батько слюсар МЗМА) перечитав уже Дитячу енциклопедію, марить книгою Каверіна «Два капітани», мріє стати льотчиком. Віра Платонова — скромна, працююча, дуже акуратна, наша художниця. Саша Кузнецов — винятково розвинутий хлопчик, але трохи задерикуватий. А ось Вітя Кузін — він один з перших написав Вам свою думку про повість. Йому вже п'ятнадцятий рік. У четвертому класі навчається третій рік. Коли його посадили в мій клас, я плакала на педрадї. Хлопчик мав кілька приводів до міліції, куриє, пиячить. Таким прийшов він до нашого класу. Хлопчаки гасують й вигукують: «Кузя прийшов! Кузя прийшов!» А він, брудний, розкуйовджений, озирається навсїбіч... Прийшов, тиждень повчився і зник. Батько його залишив сім'ю і пиячить. Я вдарила на сполох. Зробила спробу влаштувати його в інтернат — не погодився. Виглядається, він любить свою матір і жаліє її. Мої учні дивилися скося, а він ходить, неначе зацьковане звірятко. Почала я з ним наодинці розмовляти, як з дорослим. І все розуміє і, уявляєте — плаче. Потім залишила без нього клас, дітям розповіла про нього, його сім'ю. Дразнити перестали, а все ж цураються його. Почала залучати його в самодіяльність, фізоргом обрали (спорт він любить). Він і кріплення до

лиж змайструє, допоможе на козли вилізти, і акордеон з концерту дівчинці донести допоможе. Бачу — входить у колектив, його вже не цураються, і він не озирається. А сьомого березня ось що утнув. Дивлюсь, лежить у мене на столі купка листівок і книга Первенцева «Гамаюн — птах віщій» з написом: «Дорогій вчительці від Кузіна Віті».

Коли б Ви бачили, як він слухав Вашу повість! Це важко передати словами. Він став для мене мою педагогічною радістю. Пишатимете дітям, згадайте його ім'я, дуже прошу Вас. Наче якесь доручення дайте йому. Виконає, пишатиметься. Клас мій змінився від Вашої повісті, від Ваших листів нам. Діти подорослішали. А як мені легко й цікаво стало з ними розмовляти, давати найрізноманітніші доручення.

Прочитала Ваше оповідання «Поранена чайка», нині читають діти. Свої враження вони Вам напишуть самі. Я зворушена, що вас турбує доля дітей. Діти чистіше, тонше усе сприймають. Мене після оповідання довго-довго не залишав якийсь щемливий сум, навіть біль.

Як і раніше, чекаємо Вас.

Яковлева, Москва».

Літо випало засушливе й спекотне. Віяв палючий східний вітер, ганяв по вулицях сірі хмари піску й пилу. Скреготіло на зубах, і очі жалібно вдивлялись у каламутну безмежну блакить у м'ясному очікуванні зміни погоди і бажаного дощу. Розпечені за день будинки всю ніч розливали жар, розтоплений асфальт тхнув гумою і бензином. Ні денна тінь, ні ніч не рятували від спеки.

Телефон, як і раніше, не знав втоми, Тимофіївна вже без колишнього ентузіазму висипала із сумки сто — сто п'ятдесят листів щоразу. Тепер і вона, напевне, не від того, щоб обкласти мене додатковим поштовим митом за надмірну завантаженість пошти. Мешкали ми в новій квартирі на третьому поверсі, поштова скринька не вмещала всієї кореспонденції, і листоніші щоразу доводилось підніматися у квартиру. Вона вже не запитувала, чи всім я відповідатиму, бо сама бачила, що тепер не тільки відповісти — прочитати всі листи не вистачить часу. І нечитаних збиралось дедалі більше і більше. Робота над новою повістю не посувалася. На душі було кепсько, я злився сам на себе, що не в змозі продовжити роботу, що бездара і ледар. Мій стан не обминув пильної уваги Рити та Івана, і події не забарились.

— Ось що, Владиславе Андрійовичу...— загадково промовив Іван, приїхавши якось до мене відразу після роботи.

«Він щось замислив серйозне»,— подумав я, почувши таке звернення.

— Жєка (це його дружина — Євгенія) путівки в Крим дістала. Правду кажучи, не шик, але й на турбазі можна добре відпочити. Квитки на літак я взяв. Післязавтра об одинадцятій тридцять даєш Ніколаєвку!

— Але ж ти на роботі?

— Воронін поступився чергою на відпустку. Зрозуміло?

Іван шморгнув носом і по-змовницькому підморгнув Риті.

— А Наташа, Таня?..

— З нами полетять, куди ж їх...

— Та... несподівано це все...

— Післязавтра о десятій нуль-нуль під'їду на таксі. Зрозумів? І ніяких паперів з собою! Помічу — в море викину! Зрозумів? Ну, що вам ще розповісти! — і, затуливши долонею рота, зареготав.

«Вдячний тобі, друже, відпочити мені справді треба. Останні три роки були нелегкі».

— Гаразд, Ваню. Шахи прихвати і фотоапарат.

— В Клим поїдемо! В Клим! В Клим! — сплеснула з долоньки Тетянка.— А я давно про все дізналась! Мені Наташа (це п'ятирічна Іванова дочка) все лосповіла!

— Ах ви, змовники!

Крим... Мені ще не доводилось бувати там і в морі жодного разу не доводилось купатися. В пам'яті закарбувався свинцевий Льодовитий океан у білих зламах шторму, і я ніяк не міг уявити собі вигляду теплого південного моря, в якому можна купатися, лежати на м'якому гарячому береговому піску і загоряти. І вже в літаку, зручно вмостившись у м'якому кріслі, я з полегкістю зітхнув: «Ну, хвалити бога! Прощайте, нескінченні телефонні дзвінки, хвилювання численних виступів, зустрічей, постійний біль від чиєїсь невлаштованої долі, прощайте, оберемки листів, до побачення, робота над новою повістю, що застрягла в сумнівах! Я — безтурботний курортник, нехай напівдикун (так навіть краще), мене ніхто там не знає, не смикатимуть, не розпитуватимуть. Відпочину, наберуся сил, зазмагну, наче негр, наберусь думок, неквапливо, спокійно обміркую дальший хід повісті, наговорюсь досхочу з Іваном. Невже все це може збутися? Хай живе море, повітря і сонце!»

— Я казанок прихопив,— штовхнув мене в бік Іван.— Юшку з риби зваримо — пальчики оближеш! У Ніколаєвці карасі — отакенні!

— Таж карасі у прісній воді водяться.

— Все одно! Яка тобі різниця, що в юшці плаває! Червону ганчірку на гачок причешиш, і відразу п'ять штук чіпляється! Тарані насушимо!..

— А ти був?

— Де?

— Ну, на Чорному морі. Ми туди, здається, летимо.

— Чи тобі не все одно? Чого ти причепився!

— А плещеш язиком: «Карасі, карасі!» Базікало!

— Та мені ж про все Воронін розповідав.

— Ну хіба що тільки Воронін. А вудку прихопив?

— Навіщо?

— Ну ясно, карасів руками хапатимеш!

— А ми ж невід у рибалок попросимо.

— Масштабно мислиш. Траулер непогано випросити б. Нам і рефрижератор чи китобій підійде, га?

— І від криголама не відмовимося! — каже Іван і регоче.

Поселились ми на високому морському березі, за кілька кроків од моря, в маленьких фанерних будиночках, поруч двома сім'ями. Внизу плюскотіло море, шумовинням наочувалось на берег і, шурхочучи галькою, відступало назад, мінячись смарагдовими брилами. Вдалині, біля самого обр'ю, димів корабель, ближче до берега тихо погойдувались на хвилях білі рибальські човни, звідкись з'явилась довгокрила чайка, кривою дугою пройшла над берегом і з млосним криком сховалася за мисом. Кілька хвилин ми всі були не в змозі відірвати від моря очей і тихо раділи. Потім ми з Іваном не змовляючись разом кинулися вниз — і ось уже Чорне море лежало біля наших ніг. Іван поспіхом роздягнувся, зняв одяг з мене, хвицнув, як молодий лошак, ногами і з гейканням кинувся у воду. Не довго думаючи, я подався за ним. З берега нам щось кричали і вимахували руками Рита й Женя. Іван пірнув, високо вистрибнув з води і, голосно пирхаючи, поплив до буйків. Я перевернувся на спину і, широко загібаючи ногами, пустився навздогін.

Мій спурт зупинив Івана. Правда, спочатку він зупинився сам, якимось дивно скривився, неначе хотів заплакати і засміятися водночас і, не знаючи, що робити раніше, злякано витріщив очі, на мить сховався з головою під воду, випірнув, виплюнув воду з рота і, мов тигр, ревував:

— Назад! Назад, божевільний!

Мій товариш знав, що колись я був непоганим плавцем, але ось таким бачив мене вперше і, природно, не міг знати, що я і зараз досить добре плаваю.

— Ти це облиш!..— покаючи зубами від переляку і холодної води, дорікав він на березі.— Сміливець який! Зсудомить ногу — тільки булькнеш!

— Теж мені вчитель знайшовся!

— А от і вчитель!

— То й учи себе!

— І вчитиму!

— І паніки не зчиняй! Панікер нещасний! Дітей налякав!

— І налякаю!

— Ну й бовдур!

— А я в море тебе не пущу!

— Це ж кого ти непустиш? — всерйоз здивувався я.

— Тебе не пущу.

— Казна-що верзеш!

— І юшки з риби не дам!

— То й не треба.

— І з будиночка виселю!

Я припинив суперечки і роззявив рота. Іван скористався з мого збентеження, зачепив мене ногою за ногу і штовхнув у груди. Ми попадали в пісок, він обхопив руками мої плечі, я обплів ногами його ноги, і, реточучи, ми покотилися в море.

На третій день нашого відпочинку до будиночків несміливо підійшов невеликий загін червоногалстучних громадян. Уперед виступив засмаглий хлопчина в синій, з червоною китичкою, іспанці і підвів руку в піонерському салюті.

— Дорогий Владиславе Андрійовичу! Наш загін став переможем у змаганні по збиранню черешень і вишень! Запрошуємо вас на урочисту лінійку, де буде запалено велике піонерське вогнище.

— Будь ласка! Ми дуже просимо! — загаласувала дітлашня.

— Хочу вогнища! — рішуче заявила Тетяна, і я здався.

Усі наступні дні я ходив на збори, урочисті лінійки, запалював вогнища, а коли палюче кримське сонце, втомлене і розчервоніле, наче добра господиня, хилилося до обр'ю, я брів на пляж і в останніх променях набирався сил.

Приїжджали і від'їжджали піонери, змагалися, збираючи черешню та інші щедрі дарунки причорноморської землі, палили вогнища, затівали диспути і передавали мене один одному, потік потоків, як естафетну паличку, як не-

обхідний атрибут у суперечках і дискусіях, як авторитетного експерта у питаннях любові і дружби, у виборі життєвого шляху та в інших складних і простих дитячих проблемах.

Любі діти! Мені завжди добре з вами. Бог з нею, з тією засмагою, як у негра! Хіба в ній справа? Якщо в розмовах, у бесідах, суперечках зі мною бодай один з вас наблизиться до усвідомлення істини, зрозуміє своє призначення на землі як людини — я вважатиму це своєю найвищою нагородою.

Іван гнівався на мене, а на запрошення піти разом до піонерів робив злякані очі й посилався на те, що ось сьогодні нарешті він одержить невід і зварить юшку, яку обіцяв ще у Ворошиловграді.

— Ну що я можу їм розповісти!

— Виселю!..

На набережній цілими днями палали піонерські вогнища. Зварити юшку моєму другові не вдавалося. Стояла ясна, сонячна погода. Черговий Іванів план відвести мене в далеку бухту і заховати там зазнав невдачі. Біля самої цієї бухти розкинули наметове містечко червоногалстучні переможці піонерського Клубу веселих і винахідливих.

Наступного дня, разом із сонцем, у задушливому гуркітливому автобусі, по горбистих кримських дорогах, з групою гамірливих туристів ми їхали з Іваном до Севастополя.

Автобус підкидало на вибоїнах, неначе катер у бурхливому морі, він рипів, натужно вив мотором і залишав за собою коричневий хвіст куряви. Праворуч, у вікнах, довго блищала блакитна смужка води, потім вона зникла в туманному серпанку, і з обох боків поповзли низенькі кримські сосни впереміж з вогненно-червоними галявинами маку. Дорогу перебіг ховрах, автобус піднявся на пагорб, і прямо перед нами, поряд з вигином путівця, виріс білий наче сніг, зарослий бур'яном і татарником дзот.

— «Миру — мир», — у голос прочитав Іван.

— Дзот, — глухо промовив чоловік, що сидів на першому сидінні.

Розмови відразу ж припинилися, голови припали до вікна; ми довго дивилися на чорну щілину, що зяяла над написом. Тишу сколихнув м'який задумливий тенор:

Дымилась роща под горою,
И вместе с ней горел закат.
Нас оставалось только трое
Из восемнадцати ребят.

Чоловік на першому сидінні коротко зітхнув і дзвінко вивів:

Как много их, друзей хороших,
Лежать осталось в темноте...

Автобус гойднувся, і хор гучно підхопив:

У незнакомого поселка
На Безымянной высоте.

Нашим супутникам було років по 18—20. Я дивився в очі юнаків і дівчат, які відразу стали серйозними, і міркував: пісня прийшла до них із суворої пори їхніх дідів. Вона розповідала про їхню трагічну долю. Та як хвилює ця пісня юні серця! Скільки думок викликає! Та й зазвучала вона в цьому задушливому автобусі як подяка за ті випробування, що випали на долю старших поколінь. Можливо, це і є естафета?.. Не та, яка лежить на поверхні, яку бачать усі, а схована в найпотаємніших глибинах душі...

Севастополь приголомшив нас. Ми мовчки стояли на Сапун-горі, поруч з бойовою технікою, яка непорочно завмерла біля самої бровки, і щось велике, неприборкане розпинало груди боєм і щастям. На багатьох обличчях, що враз посуворішали, блищали сльози. Я бачив туго зведені вилиці і гордо підведені голови. І сиві, і ті, що їх ледве торкнулась сивина, і зовсім юні.

До Ніколаєвки ми повернулися припорошені їдкою курявою гірських доріг, сповнені думок, вражень, голодні і дуже втомлені. На другий день я купив зошит і олівець. Не писати не міг. А через деякий час в «Литературной газете» з'явилось оповідання, яке я назвав «Сапун-гора».

Над Кримом поповзли темні, набухлі хмари, закрили сонце, з боку Євпаторії повіяв різкий прохолодний вітер, море закипіло, запінилось, тривожно закигикали чайки, і гамірний, різноликий і різнобарвний пляж затих. Вабило додому, до телефону, до листів, до друкарської машинки, ми швиденько зібралися і, хоча до закінчення відпустки було ще три дні, повернулись у Ворошиловград.

Наступного дня біля нашого під'їзду зупинився зелений поштовий «Москвич», і Тимофіївна втягнула в квартиру коричневий паперовий мішок, повний листів.

— Всі тут,— невесело промовила вона і, грюкнувши дверима, вийшла.

«Здрастуй, синочку!

В перших рядках свого листа повідомляємо тебе, що ми живі, здорові, чого й тобі від усього нашого батьківсько-

го серця бажаємо. Вклоняємось дорогій нашій Риточці та маленькій онучці Тетянці й зичимо усім здоров'я і щастя. Уклін передають вам ваші сестри Діна, Галя, Ліда, а також брати Вітя, Женя, Толя, Юра, Вова. Живемо ми добре, потреби ні в чому не маємо. Радгосп наш спільно з районом ставить нам великий кам'яний будинок. Спасибі їм велике за турботу про нас. Батько на тому тижні захворів, щось у нього із серцем, але тепер усе минуло, налагодилось, отже не турбуйтеся. Корова Милка погуляла, і кормів на зиму їй запасли. Тепер усе частіше, дороги наші дітки, ми дізнаємося про ваше життя з газет і по радіо. І сумно нам від того, що ви рідше стали писати нам листи. Дуже ми за вами скучили. Приїздіть неодмінно в цьому році. Коли їхатимете, повідомте, якою дорогою. Коли московською, то зустрінемо в Грязях, коли воронезькою, то в самому Воронежі. Цілуємо вас міцно. Листа писала ваша мама Настасія Олексіївна Титова і та то ваш сидить поруч і теж цілує вас і передає уклін».

Рита. Облиш усе і негайно дай відповідь батькам!

Таня. Хочу до бабусі. Я телятко давно не бачила.

— Телятко — це, звичайно, важливо.

Рита. А хто затримує? Купимо квиток і поїдемо. Подумаш, хіба це така велика справа.

Таня. Ляльки свої я сама повезу. Жану в капюшон одягну, а на Петрика пальто... І чемодан разом з мамою нестиму...

— Ти в нас дуже хороша дівчинка! Та коли б іще вигадала, як грошики карбувати, тоді б усе було о'кей!

Рита. Позичимо грошей...

Таня. А о'кей — це грошики?

Рита. Так.

Таня. Все одно хочу до бабусі.

— Заспокойся, жабко-мандрівнице! Думаш, я не хочу?

Рита. Через тиждень пенсія, щось зметикуємо. У мамі моєї позичимо. Завтра замовлю квиток до Воронежа.

«Ти все можеш, коли бачиш, що я дуже хочу. Голодуватимеш, замерзатимеш, ходитимеш у лахмітті... Чи маю я право приймати ці жертви? Нас же тепер не двоє, а троє...»

Пам'ятаю, як у важкий період, майже чотири роки тому, коли московське видавництво повернуло мені рукопис повісті «Усім смертям на зло...»; коли пропала надія і знс-

ву підступив відчай, ми поїхали в село. Рита просто силоміць повезла мене туди. Я ходив степом, полями, які колись сам орав, засівав хлібом, де знемагав від спраги, мокнув під заливними дощами і замерзав у люті морози. Я ступав по землі, на якій народився, від якої набрався сил і потім пішов в інше життя. Ходив і відчував, як знаходив спокій та впевненість у собі. Я хотів бути сильним і стійким, як ця земля, густий добринський чорнозем, земля моїх дідів і прадідів. «Ні, не все втрачено. Я писатиму!»

А доля (певніше сказати, брат Євген) звела мене з кореспондентом добринської районної газети Липецької області Леонідом Сергійовичем Соловйовим.

Давно, ще до того, як я почав писати своє оповідання про Риту, мені вдалося опублікувати кілька невеличких дописів про книги різних авторів, що вийшли в світ у той час. Це були скоріше анотації, інколи спроба осмислити проблеми життя, які розкривалися у творах. Один з цих дописів, опублікований у московському журналі «В мире книг», потрапив на очі сільському кореспондентові, поету Леоніду Соловйову, що закінчив Літературний інститут імені Горького. Соловйов запам'ятав той допис, тому що він був написаний про твір його однокурсниці.

— А віршами чи прозою не бавишся? — спитав він, коли ми познайомились.

— Ні,— відповів я і опустив очі.

— Ну, коли щось з'явиться, давай нам, подивимось, підтримаємо...

— Чого ти соромишся! — рубонув Женя.— Він хлопець свій. Ти ж казав, що пишеш.

— Ні. Крім критичних статей, нічого,— твердо відповів я.

Лякана ворона й куца боїться. Став боятися і я офіційних друкованих органів. Знайомство наше з Соловйовим тривало і перейшло в дружбу. М'який, добрий чоловік з тихою сором'язливою усмішкою, він викликав повагу і приваблював до себе. До нього ж і потрапив той, написаний зубами варіант повісті «Усім смертям на зло...», який вцілів від вогню. Три дні, поки повість читалась, я тікав зранку у степ і тинявся там, наче очманілий, то проклинаючи себе, то заспокоюючи. А Леонід Сергійович, мовби нічого й не сталося, з'явився в неділю, обтріпав запорошену сорочку і повільно промовив:

— Так ось що... друкувати будемо твою повість...

— Як?..

— З номера в номер, з продовженням. Усю повість...
Ось так, товаришу критик...

— А читатимуть?..

— Хто?..

— Читачі.

— Я думаю, читатимуть. Ти повинен краще за мене їх знати, вони твої земляки. Ти ж виріс серед них.

— Ви знаєте, Леоніде Сергійовичу...— і я розповів йому про те, що вже посилав рукопис повісті у видавництво, і про те, що одержав листа і що кращі варіанти спалив разом з тією, першою, розгромною рецензією.

— Друкуватимемо твою повість негайно,— сказав Соловйов.— І знаєш, Славо, ти йдеш у літературу, це складний і важкий світ, там на тебе чекає більше колючок, ніж троянд. У будь-якій сфері людської діяльності багато прищеп, людей зайвих. У літературі їх більше, ніж будь-де. Напевне, до одного з них і потрапив твій рукопис.

То були після кризи щасливі дні. На редакційному газику, який водив мій брат Євген, ми цілими днями кружляли по полях, фермах, садах, по колгоспах і радгоспах. Розмовляли з доярками, трактористами. Мене пізнавали земляки, хто як далекий родич, хто по фотографії, надрукованій у районній газеті, разом з першим розділом повісті. І не пізнати було просто важко: дуже вже помітна позначка!

Якось курні путівці моєї рідної Добринки завели нас на віддалений польовий стан колгоспу імені Фрунзе. Жарко припікало сонце, край неба розлилося густе й мінливе марево, череда корів товпилася в жовтій воді мілкого болітця, під низьким дерев'яним навісом на білих молочних флягах, догори дном перекинутих відрах, на низеньких лавах широким колом сиділи доярки. У центрі кола, просто на землі, лежав маленький, до чорноти засмаглий чоловік у синій майці і читав уголос газету. Ми залишили за чередою газик і непомітно підійшли. Я прислухався і завмер.

«Сергій підводиться, ступає кілька кроків уперед і падає ниць у рідку, холодну грязюку.

«Встати, встати, встати...— наказує він і не слухається власних наказів.— Струм вимкнуто. Кабель іще горить.

Сергій зводиться на коліна, проповзає кілька метрів і знову падає мокрим тілом на голубу гадюку полум'я...»

Десь у синій височині, наді мною, дзвоником задзвенів жайворон. Трошки осторонь пронизливо цвірчить коник, оддалік мукає корова, і зовсім поряд невидимий свистить ховрах. Серце стислось і піднялось вгору, до горла. Змушую себе слухати звуки степу, та від голосу нема порятунку.

«Його знайшли прохідники. Він лежав на кабелі метрів

за десять від трансформаторної камери, тихо стогнав і про-
сив пити. Очі Сергієві були широко розплющені й дивив-
лися вгору. На правій нозі горів гумовий...»

А жайворон дзвенить, і коник ніяк не може підлашту-
ватися до нього. Мої земляки читали третій розділ з по-
вісті «Усім смертям на зло...», яку опублікувала моя рідна
районна газета «Зоря комунізму» за п'ять років до того,
як повість потрапила на сторінки журналу «Юність». Так
я вперше побачив очі моїх читачів і до щему в грудях зро-
зумів — треба писати, треба писати, треба доробляти, по-
ліпшувати повість і добиватися її публікації. Та до журна-
лу «Юність» я ще мав пройти довгий і нелегкий шлях.

*«Вітаю з новосіллям! Добрий день, Владиславе Андрі-
йовичу, Маргарито Петрівно, Тетяно!»*

*Щиро вдячна за листа. Він знову розбурхав мій клас.
Завтра чекайте величезного листа — пакет з дитячими спо-
відями. Ми переймаємось до вас чимдалі більшою повагою.
Тепер Ви наш, увійшли в плоть і кров моїх діточок. Роз-
мовляють про Вас постійно, стежать за пресою. Усі статті
про Вас, про Вашу повість зберігаємо. Це багатий мате-
ріал для вихователя. Тепер для учнів література не щось
далеке, де письменники пишуть, а читачі почитують.
Яких успіхів досяг мій клас — Ваші підшефні, вони й самі
напишуть. Я класом дуже задоволена, і цим дуже зобов'я-
зана Вам, нашому листуванню з Вами. Вони навіть ревну-
ють Вас по-дитячому. Нещодавно читали в «Літературній
газеті» добірку листів до Вас, то вони й кажуть: «Ну, те-
пер, Владиславу Андрійовичу, не до нас. Йому так багато
пишуть! І хто пише — моряки!» Чекаємо Вас у Москві і
знову запрошуємо до себе в школу. Повідомте нас про при-
їзд, зустрінемо, усе зробимо, будете нашими рідними, ба-
жаними гостями. Вашу повість у нашій школі прочитали
всі учні, які вміють читати. Дещо про себе. Я закінчила
про Вас і Вашу повість курсову, дипломну роботу по ра-
дянській літературі. Праця схвалена і подана до захисту.
На цьому тижні вступаю до партії.*

Москва, школа № 335. Яковлева».

«Здрастуйте, дорогий товаришу Титов!»

*Напевно, Вас уже не здивуєш ніяким листом. І споді-
ваюсь, у тому потоці листів, що ринув до Вас, немає жод-
ного пустого, холодного, чужого, байдужого.*

Я вчителька російської мови і літератури в одній із

шкіл Нижнього Тагіла. Нині працюю в п'ятому й двох десятих класах. Вчитель — звичайний, не «маяк». Літературу люблю і прагну прищепити це почуття своїм учням. Не завжди це виходить. Діти нині розбещені різними шляхами пізнання істини та інформації. Це й добре й погано. Наприклад, просидить дитина біля телевізора до пізньої ночі, а наступного дня приходить млява, заспана і, найгірше, з невивченими уроками. А клуби («Ровесник», «Товариш», «Глобус» тощо), кінотеатри й театри, кількість яких щодалі збільшується! І все це треба відвідати, скрізь устигнути. А уроки? Не думайте, що я проти! Я сама посилаю свого сина-дев'ятикласника послухати вірші, лекції, переглянути новий фільм, піти в туристський похід, записатися до лижної секції. Все це потрібно. Та стає прикро, коли наприкінці тижня доводиться виставляти в щоденники двійки. Ось і з сином у мене не завжди гаразд. Лінується! Чимало часу витрачає на збирання, з сестрою часто свариться (вона в п'ятому класі). Сама я працюю у дві зміни. Вранці біжу до п'ятикласників, а надвечір — до десятикласників. Між змінами й плани скласти мушу, й зошити перевірити, а там і обід приготувати. Всі ці труднощі — дурниці, адже служиш людям, та ще й яким! Дітям!

Але... Велике, жалливе «але»... Вдома ж і розгублюєш все те, чим наснажують мене мої дівчатка та хлопчики. Власне, це і є те, заради чого я вирішила написати Вам листа. Навіть страшно про це писати Вам, людині, яка стільки страждала, через стільки пройшла. Та це мене і захоплює, і надає сміливості. Про Вас я читала своїм учням, всі ми дивилися по телевізору спектакль Свердловської студії за Вашою повістю. І після спектаклю виступив один з його творців, що побував у Вас в гостях. Чимало захоплення й тепла було в його розповіді. Одне слово, що б робили ми, вихователі, коли б не мали таких чудових помічників, як письменники та їхні герої. Та, на людське нещастя, герої найчастіше гинуть. Такі вже умови, в яких у людини проявляються усі кращі її якості.

У нас пиячить батько, так, пиячить... Розпущеність і безвілля. Живемо ми шістнадцять років, і дванадцять з них витрачено на боротьбу з його пороком. Свої вихідні дні (а їх у нього на тиждень два, — він працює на металургійному заводі бригадиром) він майже ніколи не проводить вдома. З'являється тільки під вечір і завжди до бридоти п'яний. А трапляється, й зовсім не приходить додому. Мені радять розлучитися. Та без мене він остаточно загине. А шкода, він узагалі ж непогана людина, і не віриться, що вже нема можливості його врятувати. Я спро-

бувала вмовляти його, плакала, благала, загрожувала — обіцяє не пиячити, та через тиждень все починається спочатку. Скандал, бешкети, а іноді й побої. Плачу я, дочка, син. Він ішов від нас, а потім принизливо просив пробачення. Пиячить постійно, і грошей на прожиття завжди не вистачає.

Дорогий Владиславе! Я не прошу у Вас поради — я прошу допомоги. Якої? Звичайно, моральної. Ваш лист, можливо, й не один, допоможе мені подолати мою біду. Напишіть йому по-чоловічому, назвіть речі своїми іменами. Я бачила, як він дивився Ваш спектакль, і дуже вірю — він може послухати Вас. Мені прикро і соромно оголювати ось так свою душу, але іншого виходу я не маю, гине людина, батько двох дітей.

Г а н н а А. .

«Владиславе Титов!

Я об'їздив увесь Радянський Союз. Маю сім судимостей, вважаюся професійним злодієм, ніколи ніде не працював, за винятком тих місць, котрі називають «не зовсім віддаленими». Звичайно, Північ при сучасній техніці пересування — не дуже й далекий світ!

У п'ятдесят п'ятому році я вилетів з колонії і доля закинула мене в м. Шахти Ростовської області. І ось на базарі... Високий, вродливий хлопець говорив, що він нібито шахтар, років йому з двадцять п'ять, без обох кистей рук, права нога на дерев'янці, жебракував. На руці висіла брезентово сумка, і він хрипким голосом вигукував: «Братики і сестрички, не обминайте!» І до його сумки падали мідяки, срібло, паперові гроші. Я, людина, для якої немає нічого святого на світі, яка втратила будь-який сором і совість, відчув себе ніяково. А коли я прочитав Вашу повість і післямову Б. Полевого, то в мене спрацювало запізніле каяття. І я подумки порівнював Вас і його. Адже він теж міг би бути людиною. Нехай не письменником, це не кожному дано, але, напевне, в нього є пенсія, і, мабуть, пристойна. Міг би мати сім'ю, дітей... І знову мені стало не по собі. Адже ж і з Вами могло таке трапитись, якби не було поруч такої дружини, друзів. Хоч я й не вірю ні в бога, ні в чорта, ні в диявола, але кажу: слава богу, що нічого такого з Вами не сталося. Власне кажучи, я хотів написати Вам раніше, але... І завжди мені це кляте «але» стоїть на заваді! Свій власний клопіт і колотнеча злочинного світу якось заважали мені. А оце позавчора йшов по «зоні», побачив у одного журналу, і знову Ваше прізвище надрукова-

не. Я зупинився, почекав, поки зек дочитає сторінку, і в буквальному розумінні слова відібрав журнал. Не думайте, що назовсім. Ні, мені просто дуже закортіло прочитати, що ж Ви ще написали. Гарне оповідання написали. Легко, просто, зрозуміло все. Хоча ми тут не дівчатка з пансіону, але Сашу Вашого шкода стало. Перша повість про мужність, а тут зовсім інший профіль. Ви, здається, серйозно обрали своїм заняттям письменницьку діяльність. Що ж, «великому кораблю — велике плавання!» Мені б хотілось поговорити з Вами про життя, та... знову «але». Є, звичайно, і тут з ким поговорити, начальство і т. д. Але це все не те (це казочка про білого бичка, яка почалася й ніхто не відає, коли матиме закінчення). Я сам чудовий вихователь, можу декого вмовити.

З щирою повагою до Вас... А як підписуватись? Ну гаразд, підпишусь, як в особовій справі,— Борис Журкін».

Учора ми всією сім'єю сиділи на лавочці в парку імені Горького. Нам подобається цей старий, з величезними, в два обхвати, тополями парк, і ми часто навідуємось сюди. Цей парк розкинувся у покрученому вигині обмілілої річки Луганки; він тінистий і зелений — ще не весь закутий у асфальтовий панцир. Шум листя навіює думки, і нечисленні відвідувачі не заважають цьому.

Чоловік років сорока рухався у напрямі до нас. Хода його була дивно, з якимись вихилясами. Він жваво жестикулював і голосно розмовляв сам із собою.

— Здрастуйте,— промовив він.

— Здрастуйте,— відповіли ми.

Він хитнувся з боку в бік і сів на лаву поруч зі мною.

— Титов? — спитав він.

— Титов,— відповів я.

— Пишете, значить...— Оброслий щетиною чоловік ледве повертав язика, від нього густо тхнуло потом і перегаром.— Пенсію отримуєш?

— Отримую.

— Добру?

— Добру.

— Скільки?

— Нам вистачає.

— А все ж?

— Сто тридцять карбованців.

— А мій заробіток сто п'ятдесят.

— Молодчина!

- На випивку вистачає? — спитав він.
- На що?
- На випивку?
- Не п'ю.
- Ну й дурень. Дай три карбованці.
- Рито, йди погойдайся з Тетянкою на гойдалці. Це ж чому, дозвольте запитати? — знову обернувся я до нього.
- Я б на твоєму місці тільки пив та спав. Гроші платять, чого ж іще?
- Не знаю, кому на чьому місці краще, здається, кожен з нас так і залишиться на своєму, але в п'яцтві сенсу не знаходжу.
- Ангел, виходить?
- Ні, такий же, як і всі.
- Усі п'ють! Всі крадуть! Всі бешкетують!
- Та, мабуть, не всі, а ті, хто оточує вас. Адже всіх людей ви не знаєте.
- Ну чого ти козиришся, інваліде?! Все одно до нормальних людей не дотягнешся. Долю таку бог визначив. Кому на костурі по базару, а тобі ось... поїсти, мабуть, сам не в змозі! Ходімо вип'ємо, пригости, будь ласка.
- Дав би я тобі по пиці, та не хочу зв'язуватися. Ти ж швидше за мене жебракувати підеш! І кінчиш або під колесами, або під парканом, або за ґратами, якщо вчасно не схаменешся і не покинеш пити.
- Не виховуй мене! Багато вас таких вихователів! — Він із злістю плюнув і насупився. — Дружина виховує. Завком виховує. Міліція виховує, і Петько... шмаркач... теж туди... «Батьку, не пий!» А чому я п'ю? Чому? Груді в мене болять. Може, я помру незабаром? Та я ж не краду!
- Гірше! Ти життя і в дружини, і в Петька свого крадеш!
- А ти не крадеш? Не крадеш, га? Розумник знайшовся! Адже твоє життя скінчилось: навіщо ти в жінки його крадеш?! Дитятко масш, а хто його приголубить, погладить, на руки візьме? Тю-тю! Письменник! Ха-ха! Кілька місяців погаласують і забудуть. А галасують тому, що звикли галасувати, треба галасувати. Жити без галасу не можемо! Бо ж гроші на галасі заробляють, та й годі!
- Геть звідси! Швидко! — поруч стояла Рита і побілими губами гнівно вигукувала: — Геть, алкоголік нещасний!..

Вночі був зорепад. Небо краями на нерівні скиби круті дуги метеоритів, тоненька, зблідла скалка місяця, як порізаний футбольний м'яч, несміливо ковзала до заходу, мовби боялася обпектися і хотіла непомітно сховатися за небосхил від розбурханої стихії. Чорна-пречорна ніч закипала великими зірками. Мій опівнічний друг цвіркун монотонно вів свою сумну пісню без кінця і краю. Деся народжувались і вмирали цілі світи, відбувалися трагедії, і торжествувало щастя, і поруч уві сні щось неспокійно бурмотіла дружина, і дочка, солодко прицмокуючи губами, намагалась засміятися. «Знову з новою роботою негаразд¹. Гадав, що Кудряшов буде хлопцем з жорстинкою, а він вийшов іншим. Ніяк не слухається мене. Кепські справи».

«Вдячна Вам за ті хвилини, що пережила я, читаючи Вашу повість. Багато що мене схвилювало, але, мабуть, найбільше вразила ця непереможна любов до життя, яка пронизує кожен рядок повісті. Ця жадова життя присутня на кожній сторінці: і в описі природи, і в описі весни, і в очікуванні операцій... Навіть смерть Бгоровича утверджує життя.»

«Не знаю, чи дійде мій лист до Вас, але мені дуже хочеться, щоб знали: Ваша праця дуже потрібна людям. Мені й моєму чоловікові по 25 років. У мене позаду комсомольська будова, вуз, нині викладацька робота. В чоловіка теж будова, Білоярська ГЕС, училище, армія. Маємо сина, навчається у першому класі.»

«Були й у мене труднощі в житті, інколи руки опускалися і робити нічого не хотілося. Тепер соромно за себе став. Дякую, дорога наша людино!»

Сім'я Сліпенків, Алла, Павло і Володимир. м. Фрунзе».

«Ми, комсомольці, воїни-підводники, всі, хто прочитав Вашу повість, не могли не захоплюватись мужністю, наполегливістю у досягненні мети, працелюбністю нашого сучасника — Сергія Петрова. Не могли без хвилювання, без сердечного співчуття і бажання допомогти стежити за душевним світом Тані Петрової — чудової радянської жінки, справжнє, чисте, щире кохання якої вирвало із пазурів смерті Сергія, дало йому сили для злету, спонукало взятися за перо.»

¹ Мова йде про повість «Ковила — трава степова».

Ви оповіли нам про важкі хвилини свого життя. Це ми знаємо. Знаємо й те, що так могла вчинити тільки людина, вихована Ленінським комсомолом, вихована на прикладах мужності, прикладах безкорисливого служіння своєму народові людей старшого покоління. Ви яскраво змалювали нашого сучасника, людину нового, соціалістичного світу. Ви розбили вщент брехливі вигадки буржуазної пропаганди про те, що нібито нашій молоді не притаманні ті революційні поривання, та самовіддана мужність, які були в наших батьків і дідів.

Ми вважаємо, що Ваша повість має неоціненне значення для виховання молоді, бо справді робить людей кращими, добрішими, чистішими, уважнішими один до одного, мужнішими, кожного змушує глибоко замислитись над своїм призначенням у житті. Ваша книга дала нам, підводникам, дуже багато. Змусила ще сумлінніше ставитися до свого службового обов'язку, більше працювати над зміцненням військової дисципліни, поліпшувати бойову готовність підводного човна. Ми одностайні з Вами в тому, що наша молодь уміє не лише модно одягатися, веселитися, а й, коли того вимагатиме Батьківщина, віддати життя в ім'я щастя радянського народу, в ім'я торжества комуністичних ідей.

З комсомольським привітом, комсомольці-підводники».

«Вибачте, не знаю Вас по батькові, тому звертаюсь на ім'я.

Владиславе, Славо!

Не полюбляю гучних слів, але іншими висловити те, що відчуваю, не в змозі. Я схиляюсь перед Вами і Вашою дружиною — перед Вашим спільним людським подвигом. І дуже добре, що Ви про все це написали. Ваша повість допомагатиме людям боротися за своє місце в житті, бути щирими і кращими. Це дуже важливо й потрібно. Я за фахом актриса, і коли мені вдається зі сцени змусити людей розмірковувати про життя і сколихнути якісь гарні струни людської душі, я повертаюсь додому щасливою, і мені тоді здається, що я недаремно живу на цій землі. Я впевнена: своєю повістю Ви посяяли багато доброго в серцях людей. Вдячна Вам за це.

А л е н ь в а . м . П е т р о з а в о д с ь к ь .

Того року я не дочекався закінчення публікації повісті в добринській районній газеті «Зоря комунізму». Нестримно потягло до письмового столу, додому, до звичної, обжитої обстановки. Та й, відверто сказати, у батьківському домі тоді працювати було ніде. І знову цілими ночами, замкнувшись у кухні, я просиджував над рукописом. Правив, перекреслював, викидав, дописував, знову викреслював і писав наново. Гризло питання: куди надсилати і чи надсилати взагалі? Москва з її величезною армією журналів та видавництв відпадала. Обпеченим місцем було страшно торкатися вогню... Коли рукопис було підготовлено, я обрав Київ. Повільно минали години, дні, тижні. Знову уникала мене і під час зустрічі ховала очі листоноша.

«Вам нічого нема...» — ніяково вимовляла вона і намагалася тихцем прослизнути мимо, наче в тому, що там, у далекому Києві, люди не поспішають з відповіддю, винна й вона. Мені було шкода Зої, і, бувало, вгледівши її здалеку, я ховався у під'їзді, а потім із завмерлим серцем чекав: а раптом є лист з журналу, раптом покличе. Коли ж надійшла відповідь, Зоя, навчена тим першим випадком із Москви, передала листа сусідові і попросила вручити нам.

«Шановний Владиславе!

Було б добре, якби Ви вказали по батькові. Ми отримали Вашу повість. Прочитали. Ми гадаємо, що після ґрунтовного допрацювання вона може бути опублікована в нашому журналі. Робота чекає копівка, не на один день, але сонна необхідна. З цією метою ми командуємо до Вас співробітника журналу.

Всього Вам найкращого.

Київ, січень, 1966 р.»

Життя закрутилось в якійсь шаленій круговерті. «Редактор... До мене їде редактор! Який він? Що робитиме? А раптом приїде справжній, живий письменник! Чи не сниться мені?»

— Боже мій! А в нас у кімнаті нічого немає. Казала ж я — давай купимо диван! Ну як ми людину зустрінемо?

— Ввійде, здрастуйте. Здрастуйте. Посадимо ось тут. Ні, ось тут. Ви написали? Я. А навіщо? Для кого?

Відповідей ми не знали і взагалі не уявляли, що це таке — редактор, яка його роль, що збирається робити і взагалі навіщо їде. Ось Соловійов узяв рукопис і без ніяких редакторів надрукував у газеті. Хоча й скоротив де-

що, деякі слова викинув, але це, мабуть, тому, що газета менша, ніж журнал, за обсягом, та й інші матеріали друкувати потрібно. Невже скорочуватиме? Дещо варто, звичайно.

— Послухай, а може, диван у тітки Галі позичимо на якийсь час?

— А хто його з поверху на поверх тягатиме?..

— І то правда.

...Редактор з Києва приїхав удень. До кімнати зайшов худорлявий, блідий чоловік із сірими невиразними очима, втомлено і сухо привітався.

— Портфель я залишу у вас... з готелями, виявляється, важко у Ворошиловграді. Потім маю справи у вашому товаристві «Знання». Завтра вранці візьмемось за рукопис. Гаразд?

— Гаразд.

І, грюкнувши дверима, редактор пішов. Ми мовчки перезирнулися і сіли.

— Казала ж, диван купити треба! — розгублено промовила Рита.

— От і не тивялася б людина по готелях, — погодився я.

Вечері редактор не повернувся. Ми не могли заснути до світанку і все гадали: а що як заблукав у чужому місті? А що як нещасний випадок? А якщо це?.. А якщо те?.. Не з'явився він і опівдні наступного дня. Ми були в розпачі. Телефонувати в міліцію? В швидку допомогу? Він же казав, що в товариство «Знання» піде!

— Рито, біжи до автомата, зателефонуй туди! Швидше, будь ласка!

Дружина повернулась з якимсь дивним виразом обличчя і розгубленим поглядом.

— Він у Кадіївці...

— Де?

— У Кадіївці...

— ...

— Виступати поїхав за путівкою товариства.

— Навіщо?

— ...

— Може, в людини грошей немає, попоїсти нема за що?

— Я борщ зварю.

— Який борщ! Який борщ! Людина із Києва, редактор, а ти — борщ!

— Ой! А що ж йому?

— Піди в гастроном, купи все потрібне. У сусідів попитай.

Редактор повернувся пізно ввечері, стомлений і ледь похитуючись.

— Відпочити знайдеться місце?

«Все-таки диван треба було купити. Адже у кредит продають... А тепер де його покласти?» — снувалися у мене в голові думки.

— Рито, піди до тітки Галі...

Дружина вийшла.

— Приятеля зустрів у вашому місті,— сказав редактор.— Завтра вранці візьмемося. Ти, старий, натрапив на золоту жилу. Та тільки досвіду не маєш. Але не журися! — Він підійшов до мене і лягнув по плечу.— Ми таке видамо у четвертому номері — пальчики обсмокчуть! Повір мені, старий! Я допоможу. Випити знайдеться?

— Знайдеться...

— Я з тебе справжнього письменника зроблю. А то набрид усякий по сторінках вештається! Але, старий...— Редактор глибокодумно замовк і підніс палець догори.— Треба попрацювати. Серйозно попрацювати! Література — справа непроста. Я тобі допоможу. Ми таке видамо!.. До аеродрому далеко? Я квиток на завтра взяв. Шістнадцять сорок...

Переночувавши в тітки Галі, ми о пів на десяту повернулися до себе і розбудили редактора. Він неохоче підвівся, довго крехтав, гмикав, тер скроні, лоба, потім умився і напшвидку поснідав.

— Ось що, старий,— він дістав з портфеля мій рукопис і поклав на стіл.— Дещо ти недомислив у своїй повісті. А слід би... Твій герой, е-е-е... Сергій Петров після лікарні залишається наодинці з собою. Так не можна, старий. У нас так не буває. Це нетипово. З цього приводу будь-який критик таких цвяхів наб'є, не зрадієш. Вже повір мені. Не перший рік у літературі. Ось, наприклад, в Островського... Там же Павка завжди з мамою, завжди попереду. Чи у Борі Полевого...

— А ви знайомі з Полевим?

— Звичайно, знайомий. Адже його Маресьєв не відірвався від мас! Він серед них. А твій Петров — кустародинак. Це треба виправити. У житті так цілком може бути, а в літературі, старий, ні.

— Розумієте...— заперечив я,— мені хотілось показати боротьбу людського духу. Я не вмю цього пояснити... Ну, коли людина залишається наодинці з собою... Звичайно, в нашому суспільстві людину не покинуть. Їй допоможуть і комсомольська організація, і профспілкoва, і партійна, і просто люди, так у нас вже ведеться. Та розумієте, все ж

мені хотілось показати: коли людина не виграє бій сама із собою, тоді ніхто вже їй не допоможе. Але буває й так, що передадуть куті меду — і людина врешті стає канюкою та утриманцем.

— Твоя правда, старий! Але не можна проводити такі небезпечні експерименти. Крім синців — нічого не набудеш. Ти ж сам казав і, безперечно, віриш у те, що людину в біді не покинуть саму. В твоїй повісті все дуже легко можна виправити. Ну, навіщо Петрову їхати з селища? Навіщо? Нехай він живе там, поруч із своїми друзями. Адже тут, у цьому сюжетному повороті, багатющі можливості. Ти навіть не уявляєш, як виграє від цього повість! Це надасть їй колосального громадського звучання. Комсомолец Петров зарахований почесним членом комсомольсько-молодіжної бригади, яку сам і створив. Він підказує своїм друзям, допомагає виконувати план...

— Не можу я так. Це не мій сюжет. Я хочу показати саме те, що називають найважчим боєм — бій із самим собою.

— Старий, я тебе чудово розумію! Але те, що оце сказав — не тільки моя особиста думка, це думка всієї редакції. Ти ж розумієш, у нас поважні люди, відомі всій країні письменники. Я висловив і їхню точку зору. Виправити твою помилку дуже легко. Я вже радив тобі. Думаю, що зумієш. Тепер інша твоя серйозна вада. В скількох лікарнях ти лежав?

— У трьох.

— Скільки лікарів тебе лікувало?

— Четверо.

— Скільки операцій вони тобі зробили?

— Ну, дев'ять.

— Тож навіщо ти збіднюєш повість? Опиши, скажімо, не всі, а три-чотири операції. Дай характеристику двох-трьох лікарів. Це розширить сюжет, зробить повість набагато цікавішою. Ти читав «Думки і серце» Амосова?

— Читав.

— Читав... Ось як треба описувати операції! Адже за життя людини точиться боротьба! Це не може бути нецікаво!

— Таж Амосов — професор медицини, він усе знає. А мені ж і не йнятимуть віри, коли я, начитавшись книжок, опишу хірургічне втручання.

— В тому й полягає талант письменника: побачити, вивчити і написати так, щоб повірили. Щоб просто не могли не повірити!

— Справа навіть не в операціях, в їх кількості й складності...

— Ну, старий, ти неправильно розумієш завдання літератури. Думати треба, старий, думати. І ще... Занадто прямолінійний у тебе сюжет. Усе в лоб, навпростець, читачеві й поміркувати нема над чим. Ти все розжовуєш. Нині так не пишуть. Закрути фавулу стрімкіше, перестав розділи, переплети долі, ретроспекції якомога більше. Це дуже вирашно. Вміло побудувати композицію — це, старий, половина успіху! У викладі має бути динамізм! Щоб кожен рядок стріляв. Ага, ось ще що... Навіщо ти змалював випивку? Сергій — позитивний герой, і раптом горілка! Ложка дьогтю в діжці меду... Не треба, старий, не треба. Цього не сприйме наш читач. Троянд на цьому не набудеш!

— Чого?

— Троянд. А колючок у нашому житті й так досить. Працюй, старий! І не зволькай. Врахувш ці зауваження, і четвертий номер журналу вистрелить твоєю повістю. Ось твій рукопис, проглянь уважно, там є позначки на полях, перероби і надсилай.

О другій годині дня він попрощався і поїхав. У такий спосіб почав я пізнавати письменницький досвід. У голові була цілковита плутанина. Я перестав розуміти, що добре й що погано. Кожному початківцеві дуже кортить побачити надрукованими свої твори. Я страждав від цього бажання. Не тому, що я кращий за інших чи гірший. Для мене ця публікація означала більше, ніж вдоволення самолюбства. Вирішувалось питання: бути чи не бути? Знайду я своє місце в житті чи ні? Я вмовляв своє сумління піти на поступку, написати так, як вимагає журнал, починав переписувати, але в грудях здіймався глухий протест, і я не міг нічого з собою вдіяти. «Дурень, адже пропадеш!» — картав і умовляв я сам себе. Та робота не рухалася вперед. А почали мучити безглузді, жажливі сни. І неначе мій Сергій приходив до мене, ляв мене останніми словами, називав зрадником і боягузом, і Таня весь час плакала, дорікала за невдячність, і сам я горів на повільному пекучому вогні. Нижче я подаю розділи, що їх написав тоді, збитий з пантелику київським редактором. Згодом я викинув їх — з радістю і полегкістю, як неправду, як спробу піти на компроміс із совістю. Вибач мені, читачу, цей відступ, але, можливо, він наочно засвідчить марність моїх намагань ввести в оману своє сумління, можливо, допоможе комусь уникнути таких помилок.

Ось як починалася тоді повість «Усім смертям на зло...».

«Листа Іван Кіндратович Горюнов, відповідальний працівник відділу охорони здоров'я, одержав ввечері. Глянув на конверт і обімлів. Гидко затремтіли коліна, до горла підкотилась нудота. Читати листа не хотілось. Зрозуміло й так... Що може написати людина, в якій він забрав сина? Привласнив... виховав... дав освіту, тинявся все життя по містах, оберігаючи Валерія від небажаних зустрічей. І ось... Таємниця, яку так пильно охороняли майже тридцять років, може бути викрита.

«Сину, ти носиш чуже прізвище! Ця людина — не твій батько! Він злодій! Він злочинець! Він...»

Іван Кіндратович безвільно сів у крісло і заплющив очі. В голові шуміло, у скронях нерівними поштовхами билася кров. Скільки разів він збирався сказати прийомному синові правду й не наважувався. Лякало те, що Валерій відштовхне його від себе, перестане називати батьком, розшукає того, справжнього, рідного й піде. Нині Валерій уже сам батько, перспективний хірург, але що він подумає... Адже скільки років він нічого не відав. І що скажуть товариші по службі, коли вибухне скандал?

До кімнати нечутно ввійшла дружина.

— Що сталося, Ваню? Ти зблід.

Горюнов здригнувся і мовчки подав листа. Поки вона читала, Івана Кіндратовича охопила якась незрозуміла байдужість. Не було бажання ні думати, ні тим більше вживати якихось заходів. Хилило на сон, ніби він не з своєї волі прийняв чималу дозу снотворного, намагався опиратися його дії і не міг.

Якби прокинутись завтра і дізнатись, що все вирішено, з усім покінчено! Нехай навіть впаде ганьба на його сиву голову, аби тільки не чути всього цього, не приймати самому ніяких рішень.

Півжиття минуло в страху. І в горі, і в радості Іван Кіндратович щогодини чекав: ось з'явиться той геолог з густими, колючими бровами, колишній чоловік Валентини, і забере сина. Хоча останніми роками щемливе почуття небезпеки ледь пригасло, але колишні хвилювання зробили свою справу. Нерви Горюнова давали про себе знати. Та й Валерій, закінчивши медичний інститут, приніс чимало тривоги і хвилювань. Виріс він зарозумілим і самолюбним і в перший же рік тричі міняв місце роботи. Ніде не міг ужитися з людьми. Весь час мусив втручатися Іван Кіндратович, постать у медичних колах відома й авторитетна.

А скільки зусиль коштувало йому вмовити сина поїха-

ти працювати на периферію! Залишатися молодому хірургові в Донецьку було неможливо. Хоча б тому, що його батько, член комісії по розподілу спеціалістів, зовсім не бажав давати temu й привід для фейлетонів, які часто з'являлись у пресі. І новоспечений хірург Валерій Іванович Горюнов, затамувавши образу на батька, поїхав з обласного центру.

— Запевняю тебе, татку, на задвірках я не засиджуся! — мовив він на прощання.

Татко не заперечував, але попередив, що він не сприятиме цьому.

Так, уже не той сьогодні Іван Кіндратович Горюнов. Зовсім не той. Ось і серце дає про себе знати — задихується, поки вийде на третій поверх, і нерви... Раніше б він не всидів на місці, якби сталося таке. Чемодан у руки — і майнув у далекі краї. Мабуть, зовсім вимотало його життя.

Горюнов глянув на дружину і зрозумів: збуваються його найгірші передбачення. Валентина стояла, притулившись до столу, по її щоках котилися сльози, плечі опустилися.

— Ваню! Ларін у Донецьку. Він кличе до себе Валерія.

— Я це відчував, я це знав... — жалібно простогнав Іван Кіндратович.

— Іван Єгорович хворий, і, очевидно, серйозно. Інакше він не зважився б на цей крок. Боюсь, що потрібно поспішати.

— Боже мій! Невже я переживу все це! — затуливши обличчя великими волохатими руками, вигукнув Горюнов.

— Вирішуй, Ваню, це його останнє прохання.

— Не хочу я нічого вирішувати! Дай мені спокій!..»

Далі йшов розділ, який нині стоїть у повісті першим. Тоді мені здавалося, що я вбиваю двох зайців. Закручую сюжет і даю характеристику ще одному лікарю. Взагалі в житті таке могло бути, але я ж писав не детектив. Нижченаведений розділ стояв приблизно там, де Сергій починає ходити.

«Розмова Валентини Аркадіївни із своїм сином, хірургом Валерієм Івановичем Горюновим, була важкою і тривалою. Коли Іван Кіндратович рішуче відмовився повідомити Валерію правду, вона, не промовивши жодного слова,

вибігла з квартири і, взявши таксі, поїхала до сина. Якесь дуже міцна струна обірвалася в її душі, відродивши те, що вважалося давно забутим і глибоко схованим. Можливо, це було визнанням помилки, якої вона припустилася багато років тому: розірвавши з Ларіним і забравши дво-річного Валерку, вона пішла з Горюновим. Можливо, в її грудях з новою силою спалахнула образа на життя, що не склалося, на крах надій про спокій та щастя, що малюва-лися їй в ті далекі роки? Хто відає... В усякому разі, Го-рюнов їй не дав того, заради чого вона пішла від Ларіна. Спокійного життя не вийшло. Непомітно минуло кохання, натомість прийшла відразу до Івана Кіндратовича, до його постійного побоювання перед можливим викриттям сино-вої таємниці.

І Валерій виріс не таким, як вона бажала. Не збулась потаємна мрія Валентини Аркадіївни. Ні вдачею, ні облич-чям не схожий він на Ларіна.

«Як поясню йому і обман, і рішення розповісти прав-ду? Винен Горюнов? А де була я? Його мати?.. За по-милки треба розплачуватись, навіть перед власними дітьми».

Валерій був удома. Не подзвонивши, Валентина Арка-діївна штовхнула двері і опинилася в кімнаті.

— Мамо, ти? — здивовано звів брови син. — Що ста-лося?

— Валерику... — Мати видихнула повітря і опустилася на стілець.

— Щось із татом?

— Ні! Так!

— Як тебе розуміти?!

— Валерику, синку... — Мати заплакала. — Прости мене. Іван Кіндратович — не твій батько. Ми боягузи. Він уси-новив тебе, не спитавши дозволу у твого справжнього батька.

— Що ти говориш, мамо? Ти добре себе почувашь?

— Помовч! Твій батько — Іван Єгорович Ларін. Він у Донецьку, в лікарні... Він хворий...

— Мамо! Ти з глузду з'їхала! Навіщо тобі потрібні ці казки?

— Він кличе тебе до себе. Тут у нього нікого більше немає. Йому тяжко зараз...

— Він що?.. Колись залишив нас? Він негідник?

— Не треба так про нього, Валерику. Він твій батько, порядна людина, найбільше в житті я бажала, щоб ти хоч трохи був схожий на нього.

— Як він знайшов нас?

— Ларін і Горюнов товаришували. І в лікарні, напевне,

не важко було почути прізвище твого... прізвище Горюнова.

— Що ж мені робити?

— Вирішуй, сину. Ти не маленький. Прости мене, якщо можеш...»

Після описання смерті Івана Єгоровича в повісті йшов ось цей розділ:

«Навіть явна плутанина з батьком не змогла затьмарити радісного настрою Горюнова, коли він в'їжджав у Донецьк. Він почував себе людиною, яка після тривалої розлуки повернулася в рідні й любі краї. Своє життя, яке провів по якомусь прикрому непорозумінню поза межами цього міста, Валерій вважав образливим засланням, нудним животінням. В душі він трохи жалів себе, вважав бідним вигнанцем і люто заздрив кожному мешканцеві шахтарської столиці.

Лікарню, де перебував Ларін, Горюнов-молодший добре знав. Із зав'язаними очима він міг би відшукати її. Про батька Валерієві не думалось. Після розмови з матір'ю щось ворухнулось було в грудях і відразу ж згасло. Той чи інший — яке це тепер має значення. Не йому розбиратися в помилках батьків. Тільки цікавість вела його зараз.

— Ви до кого? — спитала чергова сестра.

— Мені б Івана Єгоровича Ларіна побачити. Він у хірургії.

Дівчина оглянула його з ніг до голови і підняла трубку телефону. Хвилини за п'ять до Горюнова вийшов чоловік.

— Григорій Васильович Кузнецов, — відрекомендувався він. — Ким ви доводитеся Ларіну?

— Та як вам сказати... Кажуть, що син.

— Не розумію...

— Я теж...

— Ходімо в сквер, — запропонував Григорій Васильович. — У нас, очевидно, буде тривала розмова. Річ у тім, що... Ви хто за фахом?

— Лікар.

— Ну от, колего, як би вам це пояснити... Учора в другій половині дня Іван Єгорович... помер...

Горюнов відкрив рота і зупинився. Якась подоба безглуздої посмішки перекривила його лице. Валерій не знав, як чинять у таких випадках. Його почуття нічого не підказували йому. В голові не було жодної думки. Він був збентежений і від цього почував себе ніяково.

— Єгорович був людиною з великою душею, — промо-

вив Григорій Васильович.— Кришталеві чистоти і чесності.

— Від чого він помер?

— Рак шлунка. Я приховував від нього, але він знав. І мужньо боровся. А в переддень смерті ваш батько покликав мене в палату і запропонував ампутувати йому руки для пересадки їх своєму другові.— Кузнецов тяжко зітхнув і простяг Горюнову клаптик паперу.— Це письмова згода на операцію. Бережіть цей документ. Дітям своїм покажіть...

— Кому він пропонував свої руки?

— Сергію Петрову, шахтарю. Можете поговорити з ним. Він був другом вашому батькові.

Горюнов, затуливши руками обличчя, плакав...»

І потім, після описаного в повісті від'їзду Сергія Петрова в Луганськ, ішов такий розділ:

«Хмара, яка несподівано з'явилася на самовдоволеному небосхилі Валерія Горюнова, більшала і ставала похмурішою. Повідомлення матері про те, що в нього є рідний батько, не дуже зворушило його. Грім гримнув пізніше. Горюнов навіть не знав, що вразило його більше: смерть батька чи готовність пожертвувати власними руками. Вчирок був незрозумілим тому, що ще тоді, в шахтарській лікарні, коли Сергій потрапив до нього, він викреслив його із списку живих. І того дня, взявши з рук Кузнецова розписку Єгоровича, Валерій чомусь згадав слова Бадьяна, які той сказав півроку тому: «Хто-хто, а ти свої сорочки нікому не віддаси!»

З Петровим він зустрічатися не захотів. Йому стало соромно і перед Кузнецовим, і перед Сергієм, і перед самим собою. Чи був то поклик крові, чи прозріння совісті, він ще не зрозумів. Розписка батька, мовби розжарений лист заліза, пекла йому руки, і чим більше він вчитувався в слова, написані там, тим гостріше відчував на собі докірливий погляд людини, якої він не знав, але яка була його батьком.

Ніколи ще Горюнов-молодший не почував себе таким самотнім. Потреба з кимось поділитися, вилити душу не давала спокою. Але перед ким? Друзів він не мав. З матір'ю і вітччмом ділитися не хотів. Вони могли так само, як і їхній син, на згадку імені Івана Єгоровича горбитися і журитися. Їм було ще тяжче, бо вони обманювали сина. Ні, мати і вітччм не цікавили його.

«Який він був, Іван Єгорович Ларін? — дедалі частіше запитував себе Валерій.— Яке життя прожив? Як же треба любити людей, життя, щоб у свій останній час зважитися на такий крок? Звідки в нього така щедрість? Чому її нема у мене? Я ж його син».

Бажання зустрітися з Сергієм Петровим ставало чимраз сильнішим. І коли воно стало непереборним, Валерій Іванович облишив усі справи і, долаючи незручність, поїхав у Донецьк до Петрова».

Далі, вже в щоденнику Сергія, був запис про те, що до нього приїхав перший лікар Валерій Горюнов. Це його здивувало і спантеличило. Горюнов побув у них кілька годин і поїхав, сказавши, що в Сибір.

На більшу закрутку сюжету мене не вистачило. Я довго не наважувався відіслати ці розділи і деякі інші, які так і не ввійшли в повість, потім усе ж таки відіслав і через кілька днів зрозумів: повість моя в такому спотвореному вигляді не повинна побачити світ. Я написав листа з проханням повернути її. Рукопис мені не повернули. Довелось писати іншого листа, вимогливого, навіть різкого, і рукопис, як бумеранг, повернувся до мене. Знову мій Сергій був зі мною, лежав на письмовому столі і з образою перекочував круті жовна: знову не вдалося пробитись до людей... Та до «Юности» вже було недалеко.

«Дорогий товаришу Титов!

Я працюю журналістом в центральній молодіжній газеті «Народна младеж», м. Софія. Закінчую університет. Нині працюю над дипломною роботою. Сама назва пояснює несподіваність мого листа — «Ідейно-естетичний аналіз повісті Владислава Титова «Усім смертям на зло...». Роботу замовила кафедра радянської літератури (я вивчаю болгарську філологію).

Чому обрано саме Вашу повість?

Я її прочитав тільки-но вона вийшла в журналі «Юність». Після закінчення середньої школи я працював два роки теслею, і одного разу сталося нещастя. Машина (банциг) позбавила мене трьох пальців лівої руки. Це ніяк не можна порівняти з Вашим нещастям, звичайно. Але те, що я пережив тоді, в якійсь мірі схоже на Ваш випадок. Тому прочитав повість «на єдин дѣх» і, коли довелось вибирати твір для дипломної роботи, не дуже й вагався.

Є й інше, чисто літературне міркування. За останні ро-

ки безперечно набуває якостей справжньої сучасної літератури так звана документальна проза. Я впевнений, сучасний читач шукає саме таку літературу. Тому що життя — найталановитіший художник, і в ньому є достатньо художньо цілісних моментів, письменник мусить їх виявити (це зовсім нелегко), видалити зайве і написати точно й емоційно.

Сподіваюсь, Вам буде неважко відповісти на мої запитання щодо конкретних цілей дипломної роботи.

1. Деякі подробиці, що стосуються народження повісті (так звана творча біографія), хоча її історія — сама повість.

2. Ваші нинішні роздуми про документальну прозу.

3. Що Ви думаєте про мемуарну літературу і чи є у Вашій повісті елементи мемуаристики?

4. Крім повісті, чи є у Вас інші твори?

5. Чи буде видрукувана повість окремою книгою, де й коли?

6. Повідомте, будь ласка, номери газет і журналів, де опубліковано матеріали, що стосуються Вашої біографії та творчості.

7. Який інтерес викликала повість за рубежом?

8. Над чим працюєте сьогодні? Якщо це можливо, надішліть мені свої оповідання, вони будуть цікаві для болгарського читача, я можу перекласти їх для радіо або для нашої газети. Можливо, Ви ще не знаєте, але в шахтарському місті Пернік, що поблизу Софії, місцева газета передрукувала всю Вашу повість і провела серед шахтарів грандіозну читацьку конференцію.

Після застилу дипломної роботи я запропоную молодіжному журналу «Пулс» уривки з моїх принципових міркувань.

Щастя, успіхів, твердості зичу Вам і Вашій дружині Риті.

Болгарія, Софія, Ілія Пехліванов».

«Дорогий друже!

Ваша повість увійшла в моє серце і зворушила до глибини душі. Ви і Ваша дружина — справжні герої. Я сповнена глибокої поваги і здивування по відношенню до Вас.

Я маю теж чимало сімейних клопотів, і я не один раз зневірювалася в собі, але, прочитавши повість, повірила, що людина все може подолати.

Пишіть і далі, у Вас це повинно добре виходити. На нашому підприємстві всі читають цю повість і говорять про

Вас та про радянських людей як про мужніх і стійких борців...

Прийміть моє щире вітання і запевнення в тому, що в Польщі у Вас є справжні друзі, які захоплюються Вами і глибоко поважають Вас.

П о л ь щ а, З а б ж е. Я н і н а М а ж е ц ь.

Я й досі не можу згадати, як ввійшов до кабінету, привітався і, здається, без запрошення сів на диван. В грудях шалено гупало серце, на лобі виступив піт. Він підвівся з-за столу і наблизився до мене.

— Так ось ти який!

Поруч зі мною стояв сам Полевой. Живий, справжній письменник, автор «Повісті про справжню людину», яку колись я прочитав не відриваючись, а потім мав стати льотчиком. «Боже мій, чи не сон такий щасливий привидівся мені?»

П о л е в о й. Дозвольте мені називати вас Славою? Так ось, не часто вже трапляється, щоб великий журнал у двох номерах, один за другим, друкував початківця. Ще не весь тираж першого номера розвезено по країні, а ми спільними зусиллями розчистили місце для вашого оповідання «Поранена чайка». Оповідання нам видається чудовим. Є у вас, Славо, божий дар. Його потрібно берегти і примножувати. Ми дуже радіємо з ваших успіхів. І все ж хочу попередити: не звертайте уваги на галас! Він, напевне, буде. Вже здійснюється. Ну, а ви намагайтесь не помічати його. На жаль, мені не випало щастя бути знайомим з Миколою Островським. Але я давно і добре знаю Маресьєва. Скільки років навколо його імені стоїть шум-гам, а він скромно робить свою велику справу. До того ж узимку обов'язково дві години щодня їздить на ковзанах, а влітку на велосипеді. Дуже легко було піддатися спокусі, але Маресьєв залишається таким, яким був. До речі, у нас, в місті Калініні,— адже я тверяк! — щодо цього говорили так: чим більше честі, тим менше слів.

— Мені дуже часто доводилось бувати в Калініні.

П о л е в о й. А де навчався?

Н авчався в гірничому технікумі, на канікулах працював у шахті.

П о л е в о й. А все ж таки чому вирішив узятися до літературної праці?

— Складно і довго все відбувалося. Не за один день, як кажуть. Багато читав. Але читання хоч і велика справа, та заняття все ж пасивне. Потрібно було самому щось

робити. Самому! Людина, напевне, тільки тоді відчуває себе людиною, більше того — людиною щасливою, коли знає, що вона комусь потрібна, дає користь, а не квіткою-кульбабкою йде по землі. На світі немає нічого жахливішого, ніж усвідомлення того, що ти зайвий. Я не знав, чим, як віддячити моїй дружині і всім тим чудовим людям, які вирвали мене з пазурів смерті. Ну от, схоже на те, наче замітку в газету написав...

П о л е в о й. Мабуть, раніше все ж мали гріх щодо літературних вправ?

— Як вам сказати, Борисе Миколайовичу... Хто в юності не бавився віршами. Мав гріх і я. Цілі поеми писав. Та ще в дев'ятому класі захопився настільки, що й уроки вчити перестав. Природно, батькові довелось «владу застосувати», комсомольці добре вишпетили, ну й кинув поезію, але до паперу вабило. Писав замітки до райгазети. В армії навіть військкором вважався. Ось уже після нещастя критикою займався. А тоді подумав: «Ніж інших критикувати, чи не краще самому спробувати писати».

П о л е в о й. Як писалася повість?

— Важко. Інколи було важче, ніж на операційному столі. Все заново довелось пережити. Траплялося, Рита прокинеться, а я долі непритомний лежу. Та нічого, все позаду. Єдине почуття вело мене: розповісти всім, що безвихідного становища нема, що людина завжди повинна залишатися людиною. Розповісти обов'язково вголос і всім. Тому що я вірив — біль наш повинен допомогти іншим перебороти свій. Коли навіть поганій людині відверто говорити про труднощі, то й ця людина, напевне, відчує потребу стати чистішою, кращою.

Важко було надрукувати повість. Дуже довго кочувала вона по журналах і видавництвах невизнаною, аж поки потрапила до вас. Було чимало порадників. Вимагали переписати, переробити, скоротити, розширити і таке інше. Не міг я робити того, чого не розумію. В цьому мене підтримав наш ворошиловградський письменник Тарас Михайлович Рибас. Між іншим, саме він порадив мені послати рукопис вам.

П о л е в о й. Багато хто з нас прожив велике життя в літературі, посивів на цій справі. Але й досі нам доводиться чути безглузді поради про те, що й де в новому рукописі належить розширити, а де скоротити... Так що ваше ставлення до подібних «літпорадників» можна тільки схвалити. Та при цьому, Славо, скажу вам по щирості, вам ще належить стати письменником. Це означає, що на вас чекають роки наполегливого навчання. Якщо прямувати лег-

кими стежками — далеко не зайти. В літературі трапляється і так: витратила людина враження своєї юності — написала одне-друге добре оповідання — і крапка. Потім надовго замовкає. Виписався, виходить, нічого більше сказати. Є й інша небезпека: налетить на вас гурт теле-, кіноінсценувальників. Серед них чимало хвацьких і моторних хлопців. Вони швиденько розтягнуть книгу по телепередачах і сценах. Я не хотів би вирікати сентенції чи давати поради. Та про одне мушу вам нагадати: письменник завжди повинен абсолютно все писати сам. Сам! Люди, які залишають свої автографи на чужих творах, ніякого відношення до літератури не мають. Ніколи не дозволяйте будь-кому писати за себе, женіть таких літмолодців утришия, від самого початку суворо ставтеся до свого літературного обов'язку. А що нині пишете?

— Цього разу сільську повість. Важко просувається, але написати я мушу. Пишу про місця, де виріс, куди мене постійно вабить. Ніде не почуваю себе краще, ніж у чистому полі — зеленому від трави чи засніженому...

П о л е в о й. Ви часто буваєте на селі?

— Щороку, як правило, влітку. Нова повість нічого спільного з моєю біографією не має. Тільки місця ті ж самі.

П о л е в о й. Те, що ви так ретельно досліджуєте матеріал і з таким сумлінням роздумуєте над новою книгою, втішає нас. Що б там не розмірковували про письменницьку фантазію, але літераторові належить бачити контури і внутрішній розвиток сюжету ще до того, як він сів за стіл.

— Іноді мені докоряють: «Ти, Титов, шахтарем був, технікум гірничий закінчив, а шахтарське життя мовчанням обминаєш». Писати про те, що робив учора чи робиш сьогодні, важко. Мені здається: від кожної події треба відійти, глянути на неї збоку і потім уже об'єктивно досліджувати...

Я повернувся додому наче на крилах, а вдома на мене знову очікували листи.

«Шановний товаришу Титов!

Пише Вам завідувача бібліотекою шахти № 23 Олександра Григор'єва. В нашому гірняцькому селищі тільки й мови нині, що про Вас, про Вашу книгу, Ваше життя.

До нас у бібліотеку раз по раз навідуються вуглекопи — і ветерани, і ще зовсім молоді, всі вони звертаються до мене з проханням розповісти про Вас більш докладно.

Візьму на себе сміливість стверджувати, що в письменника і бібліотечного працівника одна й та ж мета: виховати справжню людину. Тільки Ви пишете, а ми пропагуємо Ваші твори усним словом. Нині бібліотека разом з комсомольцями шахти готує читацьку конференцію за книгою «Усім смертям на зло...». Мушу сказати Вам, що завдання пропагандиста книги набагато полегшується, якщо зі сторінок художнього твору йде в наше життя правда, осяяна піднесеним ставленням до людей. У читачів, особливо молодих, справжня жадоба — знайти в літературі гідний взірць для наслідування, знайти, як сказав поет, «робити життя з кого».

Усі мої земляки дуже просять Вас приїхати до нас на обговорення повісті. Впевнена — в нашому шахтарському селищі Вас зустрінуть з таким же захопленням, як і в будь-якому іншому місці нашої неосяжної Батьківщини.

А н т р а ц и т, В о р о ш и л о в г р а д с ь к а о б л .»

«Шановний товаришу Титов!

Вашу повість «Усім смертям на зло...» ми поставили на найпочесніше місце в нашій домашній бібліотеці. Цей порівняно невеликий за обсягом твір справив на всіх членів нашої сім'ї незабутнє враження — він учить нас правильно жити. Ваша творчість переконує нас, що велике кохання, вірна дружба, товариськість здатні творити чудеса, долати будь-які перешкоди. Проповідь високих моральних ідеалів — найхарактерніша риса радянської літератури взагалі, тому в Демократичній Німеччині книги письменників першої в світі соціалістичної держави мають справді всенародний попит. Для мене, як для жінки, справжнім взірцем у житті стала Ваша дорога подруга Рита.

Я присвятила своє життя боротьбі за мир, за те, щоб наші діти зростали гуманними, чуйними, порядними людьми.

Ваша книга — мій перший помічник у цій справі.

М і ц е Л а н г е. Н Д Р, Л е й п ц і г .»

«Щойно прочитав Вашу повість — Вашу світлу трагедію. Читав і «горів». Заховався до спальні від дружини і, як хлопчисько, плакав. В мовму житті теж були трагедії, але тоді я не міг плакати, а над книгою не стримався. Ні,

я оплакував не Ваші рани. Не міг стримати сліз там, де стикаються мужність, відданість і святість.

Велике Вам спасибі від мене, від Раї — авансом (вона ще не читала) і від усіх тих, в кому Ваша праця посіяла зерна подвигу і святині. Як у нас все ж замало таких сучасних кінофільмів.

Мені 30 років. Перечитавши повість, я від цієї хвилини відчув залізну необхідність бути кращим, щирішим, вищим, ніж досі.

М є ж д у р є ч е н с ь к, В. Ю р ч е н к о.

«Дорога Рито!

Сьогодні отримала «Литературную газету». Прочитала про Вас. Плакала. Але як я Вам заздрю! Два роки тому трагічно загинув корабель, на якому перебував мій чоловік (про це повідомляли газети). Як я благала сили природи, щоб він повернувся — хай без рук, без ніг, тільки б я знала, що для нього життя не закінчене і він матиме сили ще щось робити. Та доля виявилась нещадною...

Ось уже третій рік ми з сином Вовкою чекаємо, чогось чекаємо, чекаємо на диво, а воно не з'являється. Це гірше за будь-які тортури. І тому я так рада за вас усіх — тебе, Славу, Тетянку.

Нехай вам щастить!

Т а м а р а О г а р ь. Н а х о д к а.

«Шановні Рито і Владиславе Титові!

Пишу вам обом, навіть не знаю, кому більше. Так уже заведено, що про свої враження пишуть авторові. Йому ж, як правило, адресують усі похвали і зауваження. А в мене бажання писати вам обом. І не ображайтеся, Славо, якщо більше захоплення в цьому листі припаде Вашій дружині.

Щаслива Ви людина, Владиславе Андрійовичу, тому що маєте не просто дружину, а справжнього, вірного, щирого друга, товариша і помічника. Думаю, кожен рядок Вашої повісті — це гімн (я не боюсь цього слова) вірності, мужності, відданості найдорожчої людини.

Зі мною теж доля повелася досить суворо, хоча, зрозуміло, не довелось пережити й тисячної частини того, що випало Вам. Але ж кожна болячка болить по-своєму. Кілька слів про мою історію: вперше я народилась у листопаді — і це було давно. А нещодавно люди в білих халатах трічі повертали мене до життя. Та у мене, на жаль, не виявилось такого друга, який був поруч з Вами, хоча ми, як і раніше,

живемо під одним дахом, живемо як добрі сусіди, а інколи і як лихі...

З щирою повагою Валентина м. Мінськ».

«Дорогий Владиславе Андрійовичу!

Отримавши Вашу категоричну відмову, тисячу разів прошу вибачення, але я ніяк не в силах змиритися з думкою, що герої Вашої повісті не з'являться на сцені. Ви переконані: всі страждання, що їх пережили Сергій і Таня, не предмет для сценічного втілення і навіть не предмет театрального мистецтва. Я не можу з цим погодитися. Потрібно, навіть необхідно показати Ваших героїв на сцені. Театр — це велика сила, і, якщо тисячі сердець водночас стукотітимуть в унісон від співчуття, від пекучої образи за якісь свої життєві помилки, від великої гордості за сучасника, заради цього, повірте, варто попрацювати. І хочеться гадати, що кожен спектакль буде добрим уроком мужності для молодого покоління. Сергій Петров — справжній герой нашого часу, який втілює у собі кращі якості радянської людини. Споконвічного змісту набувають поняття кохання і вірності, самопожертви і цілеспрямованості. Герої Вашої повісті живуть серед нас, і це надає їй величезної сили й переконливості.

В пошуках репертуару мені доводилось перерахувати велику кількість сучасних п'єс. І мушу Вам сказати: багато з них викликають почуття протесту і обурення. Чимало драматургів і критиків намагаються активно утвердити на сцені дегероїзацію сучасного життя. Вони заперечують місце подвигу в сьогоднішньому дні. Ось, наприклад, в одній із п'єс змальовується, як молоді, здорові люди десь на Арбаті, у тісній квартирі, три акти мучаються, не відаючи, як і де прикласти свою молоду енергію. Наприкінці один з «героїв» вирішив поїхати до Сибіру. Це, мабуть, і треба розуміти як подвиг нашого сучасника.

Ні, тисячу разів Ви не маєте рації, дорогий Владиславе Андрійовичу! Я певен, що Ваші Сергій і Таня повинні, і якнайшвидше, з'явитися на підмостках радянської сцени. Необхідно, щоб лобурі-нероби з їхніми пустопорожніми конфліктами зникли, наче безглуздий сон.

Я належу до старшого покоління, понад тридцять років віддав театрові і часто запитую себе: а чи не відстав я? Та ось моя дочка Тетяна, якій ще немає й двадцяти, активно переконує мене в необхідності створення п'єси-спектаклю за Вашою повістю «Усім смертям на зло...». «Я сама молода, живу серед молоді,— каже вона,— і добре

знаю, скільки плутанини в головах юнаків та дівчат, навіть хибного розуміння мети життя, справжнього героїзму, кохання і вірності. Ти маєш чималий театральний досвід,— діймає вона,— ти зобов'язаний поставити спектакль, тому що він потрібен нам як хліб, як повітря».

Отже, я остаточно і безнадійно захворів ідеєю поставити спектакль. Так, але як це зробити? Незвична побудова повісті, велика кількість внутрішніх монологів, роздумів про життя, а головне, дуже багато місця відведено фізичним стражданням. Тут Ви маєте рацію — страждання не варто тягти на сцену. Але ж є боротьба людського духу! Ось що треба взяти за основу.

Хоч би що я робив, хоч куди б ішов, мене скрізь переслідують герої Вашої повісті. Я зачитав її до дірок.

Ви вже вибачте мені, та я не стримався від спокуси і почав енергійно працювати над планом п'єси. Це стало моєю життєвою необхідністю. Звичайно, в мене немає необхідного літературного хисту, але я добре знаю сцену, її закони, звичаї, внутрішній рух.

Я контурно зробив начерки майбутньої п'єси і познайомив з ними своїх товаришів, членів художньої ради нашого театру. З цього приводу відбулася спеціальна нарада в ідеологічному відділі обласного комітету партії. Товариші схвалили ідею створення спектаклю. «Ідьте у Ворошиловград до Титова,— сказали вони,— і неодмінно добийтесь його допомоги, він наш земляк, народився на нашій липецькій землі, не посміє відмовити!»

Днями я приїду до Вас. І не піду, не дійшовши з Вами згоди. Як Ви собі хочете. Коли у Вас з'явиться бажання виставити мене за двері, мене це все одно не зупинить. Я мушу домогтися Вашої згоди, і не лише згоди, але й участі в написанні п'єси. Це необхідно нашому народові, і пораду товаришів по партії я сприйняв як партійне доручення.

Дорогий Владиславе Андрійовичу! Колектив Липецького обласного драматичного театру дуже просить Вас подати допомогу в створенні п'єси і спектаклю за Вашою книгою як пробу, як експеримент тільки на нашій сцені. В разі невдачі за Вами залишається право заборонити її показ широкому глядачеві. Особисто я не припускаю такої можливості. Я вірю в успіх, великий успіх!

З глибокою повагою Костянтин Міленко, режисер театру, заслужений артист РРФСР. м. Липецьк».

«Пане Титов!»

Пишу цього листа з цілковитою впевненістю, що не одержу відповіді. Ви не існуєте на світі в тих деталях, котрі викладені радянською пропагандою. Це чергова вигадка комуністів, допінг для знедоленої молоді. Цікаво, як далі викручуватиметься пропаганда? Вам же потрібно продовжувати Вашу боротьбу, а Вас не існує!

Едвард Томпсон. Бруклін, С Ш А».

Ввечері, як це часто траплялось, прийшли друзі, Віктор і Борис, зателефонували Геннадію. Ми разом читали листи. Потім влаштували шаховий турнір на висадку. Вітька почав копатися в книгах, а ми втрюх, потайки від нього, обговорювали текст поздоровчої телеграми, яку надішлемо Вітьці завтра з нагоди його обрання на пост почесного голови Клубу навчального собаківництва. Його кандидатуру, теж таємно, висунув Борис. Генка пирхає від сміху над шаховою дошкою і густим басом тихо бубонить:

— Додайте — президентові клубу... і великих творчих злетів у справі виховання породистих цуценят!

— Піддишемо — доброзичливець, — додає Борис.

— Ні — спостерігач, — шепоче Генка.

— Чого перешіптуєтесь? Гіганти шахової думки! — підходить з книгою в руці Віктор.

— Вітю, а як ти гадаєш... от як лікар, майбутній доктор наук, у тварин є емоції?

— Павлова почитайте! — відповідає той і насторожується.

Хлопці мовчки пересувають шахові фігури по дошці.

— Надька причепилася... — не відриваючи погляду від дошки, промовляє Генка. — Купи пса в дім. Нині мода така, щоб пес на дивані. А де ж його купиш, коли серед спеціалістів жодного знайомого немає?

— Так, без блату нині важко, — втворює йому Борис.

Віктор намагається зазирнути кому-небудь з нас у вічі, але ми всі зосереджено дивимося на дошку.

— Ферзем шах давай! — підказую я.

— Гіганти думки! — бурчить Вітька і відходить. — А все тому, що вчасно апендикс не вирізали!

Моя підказка Геннадію не допомогла, через п'ять ходів Борис його висадив.

— На картоплинах потренуйся! — глузує переможець. — Книжечки почитай. У мене десь були «Шахи для початківців».

— Ну ж, заєць!..— регоче Генка.

— Слухайте, адже він вірить у те, що пише! — каже Віктор.

— Хто?

— Та Славків капіталіст з Брукліна.

— Звичайно, вірить! — говорить Борис і підводиться з-за столу.— І вірить тому, що не може повірити в те, про що написав Славко. Адже нічого подібного він за все своє життя не зустрічав. Він просто не може уявити такої ситуації. Вона неможлива в тому світі, в якому він живе. Ні, нещастя можливе й там, навіть у більшій мірі, а от усе по-дальше...

— От-от,— стрепенувся Вітька.— Уявіть собі на місці Сергія Петрова цього Томпсона! Він би не вижив, якби з ним сталася така катастрофа. І зовсім не тому, що міг мати слабше здоров'я чи потрапити до клініки, де йому не змогли б подати кваліфікованої допомоги. Скажіть, будь ласка, що відбувалося б у нього на душі, якби його спіткало таке лихо і він знав, що приречений, що на хліб собі заробити вже не в силах — адже там людям з руками й ногами роботи не вистачає,— помре від голоду, його розтопче звіряче суспільство, де виживає сильніший. А що Славків Сергій?.. Було важко, але ж йому й на думку не спадало, що коли він залишиться жити, то загине в боротьбі за існування. Його не пригнічувала безвихідь майбутнього. Сергій знав, що держава його забезпечить, суспільство не відштовхне, хоч би яким він став.

— Ти дай йому відповідь,— сказав Геннадій.— Це не просто лист, це складова частина тієї ідеологічної боротьби, яка відбувається в світі.

— Вже відповів, і приблизно те, про що тут Вітька філософствував.

— І фотографію з автографом надішли! — додав Борис:

— Геніально! От чорт, а я й не здогадався!

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

Прийміть наш скромний подарунок, один із номерів шкільного журналу «Аеліта», присвячений Вашій повісті «Усім смертям на зло...». 75 випускників цього року писали твори за Вашою повістю. Всі вони були пройняті почуттям гордості і захоплення своїми чудовими сучасниками, простими радянськими людьми. Редколегія журналу вирішила відібрати ті з них, де роздуми про книгу переходять у роздуми про життя, про людське щастя, про

мужність, гідність і любов. Ми хочемо, щоб рядки цих творів стали для Вас свідченням того, як потрібні молоді правдиві й розумні книги.

Учні нашої школи зичать Вам щастя в житті, великих творчих успіхів, вони з нетерпінням чекають Ваших нових книг.

Школа № 82, м. Мінськ».

У коленкорівій рожевій оправі дванадцять віддрукованих на машинці творів. Майже кожен ілюстрований. Малюнки виконано або чорною тушшю, або яскраво-червоною аквареллю. Вони кричать, рвуться зі сторінок у життя, прагнуть боротьби. Ось палата, чорним півколом окреслено лікарняне ліжко, на ньому людина, оповита сліпучо-білими бинтами, і поруч юна дівчина з коротеньким чубчиком. Вуста її міцно стиснуті, і вся вона підібрана, напружена, неначе приготувалася до стрибка. А у вікно чаклункою зазирає пишна гілка бузку. «Щастя Сергія Петрова», «Про любов чимало пісень складено...». Чорною тушшю виведено силует шахтаря. Стиснуті щелепи, міцне підборіддя випнулось вперед, яскравим смолоскипом палає на касці лампочка.

«Тобі було важко, тобі було нестерпно важко. Страждаючи і кохаючи, ти підтримувала чоловіка. Ти чергувала цілими ночами біля його ліжка, ти бігала, переконувала, вимагала, і люди підкорялися тобі, такій тендітній і слабкій, але такій непохитній і сильній в своєму коханні, в своєму горі. Назавжди залишаться в твоєму серці спогади про жахливі години операцій, коли ти стояла за дверима, за цими страхітливими дверима... І твоє кохання перемогло смерть. Ти перемогла, маленька жінко із сумними очима. Я схилиюсь перед тобою! Я ще не відаю, як складеться моя доля, але ти назавжди залишишся моєю совістю, моєю мужністю. Ольга Багрова, 10-А клас».

Ще малюнок. Білий стіл, розгорнена книга, горщик з квітами, і поруч, підперши кулачком щоку, маленька жінка з великими чорними очима.

«Кохання — велике почуття! І поки воно є, в людських оселях буде щастя. Я вірю в це! Олена Половинкіна, 10-А клас».

«Остання сторінка. Ось і її прочитано. Починаю писати. Перо легко біжить по паперу. А як писав він? Беру в зуби олівець, пробую писати. Болять очі, олівець не під-

коряється, а на папері залишаються незрозумілі кривулі. Але ж так написано всю повість... Наталка Кочерженко, 10-Б».

«Сергію! Ти дуже поспішав жити. Тобі завжди бракувало часу, ти шкодував, що життя занадто коротке. Та навіть це миттєве життя перерване. Чи матиме воно продовження? Лікарня... Операція за операцією. Чи буде їм край? І який же в них сенс, коли рук уже не врятувати. Бо рук уже немає. А ти підводишся і крок за кроком прориваєш блокаду. Крок, ще крок, ще, забути біль, забути все, тільки вперед... Сергію, ти бачиш, які люди тебе оточують? Ти будеш щасливим, тому що живеш у країні, де кожен повинен бути щасливим. Р а я Ц и в а н е н о к, 10-Б».

«Дорогий Славо!

Розум відмовляється осмислити все, що винесли ти і твоя дружина. Так, наша матінка Радянська Росія щедра на людей, з яких можна й потрібно писати портрети — нові повісті про справжніх людей.

Київ, К. Суровецький, учасник революцій 1905 й 1917 рр.».

«Коли читави Вашу повість, то ще й ще раз переконувався, що наше сьогоднішнє покоління — покоління шістдесятих років — має своїх Корчагиних і Маресьєвих. Сергій Петров утверджує кращі риси нашого сучасника, утверджує спадкоємність поколінь. В образах Тані, Сергія, Єгоровича, лікаря Кузнецова ми бачимо справжніх людей нашого часу, їх хочеться наслідувати, брати з них приклад, вони близькі й зрозумілі нам. Це вже не з далекого минулого, а з нашого сьогоднішнього часу.

Ми, воїни Радянської Армії, пишаємося Вами. Ви для нас — яскравий приклад самовідданого служіння Батьківщині.

Челябінськ, комітет комсомолу».

«Перш ніж узятися за перо, я ще раз задумався над безрадісним існуванням. І хоч про це мені нелегко писати, я все ж наважуюсь зробити це.

Невдовзі мені виповниться тридцять. Минула вже половина життя. Та що доброго залишив я людям за роки, які прожив? Дуже прикро зізнатися — нічого.

В дитинстві я рано залишився без батька. Він загинув на фронті. Материнської ласки теж майже не знав. Мати

померла. Дитячий будинок замінив мені моє село, яке спалили фашисти, а батьків — вихователі.

Потім я пішов навчатися в ремісниче училище. Навчання закінчив відмінником, отримав атестат слюсаря-складальника. Сімнадцятирічним юнаком увився до лав робітничого класу. Юність... Яка це чудова і неповторна пора! Увесь світ здається таким величезним і таким малим. А скільки крилатих мрій тіснилося в голові! Тоді, в ту бурхливу пору, я пізнав радість праці, зрозумів, що без неї не може бути щасливою людина.

А потім... Потім сталося страхітливе, неоправне, дике, незрозуміле в моїй долі. Мені соромно про це писати... Одним словом, я потрапив за ґрати. Дістав на всю когушку, дістав по закону, і все одно мало. Та мене, мабуть, пожаліли і не дали сповна всього, що належало такій нікчемі, як я. Я ненавиджу самого себе. А коли думаю про самогубство, гидко тремтять коліна. Та й не маю права на самогубство. Мушу по вінця випити свою чашу, розплатитися за вчинене. Це я сам собі присудив і як суддя, і як прокурор. І це не підлягає ні оскарженню, ні помилуванню.

Скільки добрих справ міг би я здійснити! Адже здоровий хлопець, з руками й ногами. Бридко вести безцільний спосіб життя, коли за стінами тюрми вирує життя, люди творять, працюють, виховують дітей.

Якби я мав сили закричати на весь світ про те, щоб кожна людина, перш ніж вишукувати легеньких, підленьких стежок у житті, зупинилася б і поміркувала! Люди! Не втрачайте свою подобу! Немає більшого щастя, ніж жити вільно і чесно!

Не знаю, навіщо я пишу все це Вам. Крім гидливого почуття, напевне, нічого не викличу. А я пишу і наче сам собі ляпаси даю. І все мало, мало, мало... От і трохи полегшало.

Лист мій ні до чого Вас не зобов'язує.

Георгій Б., Магаданська область».

«Вибачте мені, дорогий письменнику, мою малограмотну писульку, яку пишу вперше у своєму житті. Що б Ви робили, Владиславе Титов, якби тоді, в лікарні, від Вас пішла дружина? Я впевнена, ви б не вижили. Лікарі — це лікарі, але людині в будь-якій біді потрібна хоч маленька радість, тоді вона почуває себе сильнішою. Поруч з Вами була кохана, і Ви перемогли.

Зичу Вам здоров'я і щастя.

Робітниця склозаводу Марія Мальцева,
м. Костянтинівка».

«Дорогі радянські друзі!

Мені сімдесят чотири роки, здоров'я мов не на висоті, та у порівнянні з тим, що зазнали Ви, це легкий вантаж.

Ваше місто я знаю з літа 1918 року. Я був солдатом, але не ворогом Вашої країни. Неможливо бути ворогом, коли на кожному кроці бачиш чудовий, гордий і працелюбний народ. Я часто згадую літній вечір, міський парк, де на відкритій сцені самодіяльні актори грали «Фауста» Гете. Це справило на мене незабутнє враження. Ми знайшли у Вашому місті багато друзів. Читаючи Вашу книгу, я мовби знову зустрівся з ними, з чудовими людьми Вашої великої Батьківщини. Відтоді минуло чимало часу, відбулося багато подій, пережито чорні дні нацизму, але ніщо не похитнуло моєї любові та поваги до Вашого народу.

Прийміть мої запевнення в моєму найвищому захопленні.

Йоганнес Кауман, ФРН, Ганновер».

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

В цьому короткому листі хочемо побажати Вам і Вашій любій дружині великого щастя.

Безперечно, те, що сталося з Вами,— боротьба за життя людини в будь-яких умовах, для загального добра,— можливе тільки в соціалістичному суспільстві, в Радянському Союзі.

Міцно обіймаємо Вас, наш спільний друже.

За дорученням товаришів і сім'ї — Владислав Масканюк, Польська Народна Республіка, Варшава».

«В те, що Ви написали, можна було б повірити, але з однією умовою — біологічно змінити людську суть. Адже не можете Ви, апелюючи справжніми технічними даними, довести, що живий організм у змозі вижити, коли його вразить струм у шість тисяч вольтів. Ідеологічні діячі Комуністичної партії, ті, хто направляв русло Вашої книги, могли б бути винахідливішими. Все написане Вами неправдиве, тому що спирається на хибну посилку, на догми комуністичної утопії. Сама сім'я Петрових фальшива у своїй основі. На жаль, мріяти про краще — не означає ще відчувати це краще. Мрія і прагнення кожного художника до кращої перебудови суспільства і людини не повинні заводити його надто далеко від реальності матерії. Жодна ідея не в силі перекроїти біологічну суть людини. Літайте, ши-

рятьте собі в захмарних просторах, але знайте міру. Любов — егоїстичне почуття. І своєю писаниною Вам не вдасться довести протилежне.

Іспанія Вальядолід, Раміро Гудінья».

Другаре Титов!

Ми, піонери 5-А класу школи «Н. Йорданова» м. Асеновград, як і всі болгарські піонери вчимося у радянських людей мужності, працелюбності, старанності. На честь славної річниці ми готуємо збір по темі «Дружба навіки». Нас познайомили з Вашою творчістю, з Вашим подвигом, який Ви здійснили в мирний час. Ми хочемо бути схожими на Вас.

Розкажіть, будь ласка, детальніше про своє дитинство, роки навчання, про своє життя. Будемо дуже вдячні, якщо Ви надішлете нам свою фотографію.

Бажаємо Вам щастя і успіхів.

Болгарія, Асеновград, шк. «Н. Йорданова», 5-А клас».

«Дякую за те, що твори Ваші народжують віру і любов до життя, немічних роблять сильними. А сила є в кожному. Потрібно тільки вміло її збудити. Ви щасливі, що поруч з Вами така жінка. Тільки такі мають право сказати:

Моє кохання прохолодне, мов кристал

В розгорнутій долоні лопуха...

Візьми яку завгодно з мене плату,

Нехай проміння струменить по лезу.

Я підійду

і голову на плаху,

Неначе на коліна, покладу.

Кемерово. Шевченко Л.».

Наш старий парк губить жовтий лист, і він, повільно кружляючи, м'яким килимом вистеляє алеї, стежки, зажурено лягає на непокриту голову, погони, автомат кам'яного солдата, що завмер у вічній варті над братською могилою. Парк мовчазний і задумливий. Майже торкаючись оголених верхівок сосон, шурхочучи крилами, повільно плывуть граки. Вони мовчать, і видається, що птахи думають про щось сумне, що безповоротно минуло. Виснажене від літньої спеки сонце, розчервоніле, наче мідний

таз, начищений піском, ще пашисть жаром, але вже не так люто, як місяць тому, під ногами шарудить пожухла трава, і в кущах біля Луганки тоненько і жалібно попискує синичка. В срібних нитках павутиння зашлуталася муха, беспорядно борсається і дзижчить, рветься на волю. Зверху, навскіс по блискучому хитросплетенню, до неї наближається павук. Легкий порив вітру крутить у повітрі обремек листя, опускає на землю, і воно довго тріпотить, виблискуючи і мінячись жовтизною, мовби викинута на берег зграйка золотих рибок. Стежиною, плавно погойдуючи стегнами, йде жінка, присідає навпочіпки і перебирає листя.

Вчора був важкий день. Рано-вранці приїхали хлопці з Лутугина і, як кажуть, примусово, експромтом витягли мене з-за столу й повезли на шахту. Комсорг сидів у машині поруч зі мною, півдороги мовчав, а потім неохоче видушив із себе:

— Хлопець у вівторок... у сьомій західній лаві в завал потрапив... Ось так... На смерть...— Він хруснув кісточками пальців і схилив голову.— Лише півроку тому одружився.— Він знову помовчав, мабуть, підшукуючи слова, потім зітхнув.— Розумієте, виступити треба перед хлопцями... Така справа... Любили його в бригаді.

Уже не вперше доводилось мені виступати перед шахтарями — і в просторих, багатолюдних палацах, і в тісних, прокурених нарядних, і просто неба, в тіні терикона, і поряд з гуркотливим копром, і в цехах механічних майстерень, проте я завжди хвилююсь, як і того пам'ятного першого разу.

Хлопці сиділи принишклі й понурі. Вони винесли його на руках — ще годину тому міцного, життєрадісного веселуна — вже тихим, бездиханним, і хтось із них біг до його молодой дружини і, кусаючи до крові губи, виштовхував з себе: «Валера загинув...» Потім чув її сповнений відчаю і докору долі крик і гіркий, невтішний плач старенької, своєї жінки — його матері. Вони пройшли біля могили друга, кинувши по жмені сухої донецької землі на його труну, з думою про те, що загинув Валерка, як солдат у бою, йдучи в першій шерензі атакуючих. Що я міг сказати їм? Чим утішити? Я стояв перед ними і чекав, мовби не я мушу говорити щось їм, а вони повинні про щось розповісти мені. Потім на мить мені здалося, що їхній Валерка — це не їхній Валерка, а я сам, і що вони — це не вони, а мої друзі з моєї шахти «Північної» — Коля Кончаров, Рафік Мамедов, Ігор Вологжанський, Кузьмович, Павло Павлович... І я почав свій виступ. Нині важко відновити всі сло-

ва. Я говорив про життя, про боротьбу, про перемоги й поразки, про мужність, щоденну людську мужність, яка рухає життя вперед. І знову з'явилося почуття, що я маленька, але невіддільна часточка цих міцних хлопців, які розуміють кожне моє слово, кожну думку.

Після зустрічі бригада пішла на зміну. І я не міг стримати себе, пішов у шахту.

Високий, худий бригадир, рукатий і сильний, довго пихтів, одягаючи на мене шахтарську робу, добирав каску, підчепив коногонку, клацнув вимикачем і задоволено всміхнувся.

— Ну як?

— Чудово!..

Ми пройшли до стволу й сіли. Кліть здригнулася, брязнула залізом і пірнула донизу. Забуте за сім років відчуття стисло у вухах, підняло вгору серце, наповнило тіло невагомою легкістю. Гуде натягнутий струною канат, дрібно стукотять краплі по фібролітовій касці й холодними струмочками стікають за ший.

— Проведіть по квершлагу і під лаву відкаточним штреком, — прошу хлопців.

— По бремсбергу піднімемось на «козі», а там і другий горизонт, — киває бригадир.

— Пласт як?..

— Нуль вісім.

— Не проповзу?..

— Не варто, ґрунт нерівний, покрівля капає, важко..

— А кут?

— Сімнадцять градусів.

— У нас був двадцять три.

— По риштаках вугіллячко пускали?

— Ні, ескаером.

— Ми тут теж... — відповідає бригадир.

— Переднє поле розробляєте?

— Переднє.

— А відкаточний на скільки лаву випереджає?

— Метрів на сто — сто п'ятдесят.

— Вибій у штреку трубами провітрюєте?

— Трубами. З плівки труби тепер. Набагато легші за прогумовані. Але рвуться, кляті, як капронові панчохи у дружини. Ту, бувало, хоч і порветься, магістраллю стянеш і починай, а цю не стягнеш, повзе, мов мильна бульбашка, або як... — Бригадир хотів додати яскравіше порівняння, але посоромився.

Кілька метрів ішли штреком мовчки. Потім бригадир спитав мене:

— Ну а як письменництво, важка справа?

— Та як сказати, робота без пилу, але нервова. Нервова... А взагалі, хлопці, буває психонеш і думаєш: краще в шахті пару змін віддубасити, ніж дві-три сторіночки лутящих написати. І так слово повернеш, і сяк, а воно, кляте, не лізе. Іноді цілий тиждень над одним рядком б'єшся. Хочеться ж, щоб і самому приємно було, й люди зрозуміли.

— Андрійовичу, а от якби... ну ніби в казці... ну, одним словом, стали б ви як колись?..

— У шахту подався б. Та не писати вже не зміг би, але ж можна поєднувати.

— Кажуть, що ампутовані кінцівки все життя святяться і болять...

— Болять. А лава у вас яка?

— Двісті п'ятдесят метрів.

— На тумбах?

— На тумбах.

На-гора ми виїхали пізнім вечором. Рита ждала і хвилювалась. Приходив Іван, та не дочекався й пішов. Дзвонили з Москви, з Будинку актора ВТТ, запрошували на зустріч, обком комсомолу просить виступити перед секретарями міськкомів і райкомів, у ПТУ № 45 диспут на тему «Любов і дружба», військове училище авіаційних штурманів запрошує до Клубу молодого офіцера на свій «Вогник», у драматичному театрі завтра прогін спектаклю «Усім смертям на зло...».

— Усе?

— Ще хтось дзвонив, не пригадую. Таню, ти не пам'ятаєш, хто ще дзвонив?

— Тьотя з редакції. Обірвати повість просила.

— Уривок з повісті просила?

— Ага.

— Чому так пізно?

— В шахту їздив.

— Як?..

— Сів у кліть і поїхав.

— ?..

— А що в цьому такого?

— Ти при своєму розумі?

— Ти про нас з Танею подумав?! Ну наче хлопчисько!

— Розумієш...

— Це ж шахта! Адже все може бути. А ти...

— Не міг я! Розумієш, не міг! Ну проявив слабкість,

не стримав себе, поліз, тому що не вистачило сил не полізти, свари тепер, карай...

— Славо, ну навіть тобі це?

— Що ти на мене, наче на смертника, дивишся! Між іншим, там живі люди працюють! І я працював! Я ж шахтар!

— Чому ти кричиш?

— Хочеться так.

Осінній світанок повільно напливає на сонне місто, як ріденький білястий туман. Повітря пахне свіжістю, і пронизливий північний вітерець нагадує про те, що здалеку на місто впевнено насувається зима. Птахів не чути, і від цього ще по-літньому ясне небо видається порожнім і непривітним. Незабаром по ньому важкими горбатими караванами попливуть похмурі хмари, затулять сонце і сіятимуть холодний надокучливий дощ. Але поки що небо чисте стає чимдалі прозорішим та глибшим. А ось і малинова заграва запалала над Вергункю. У багатоповерховому будинку навпроти блимнуло світло й погасло. Воно світилося всю ніч, спалахуючи то в тому, то в іншому вікні. «Комусь теж не спиться».

«Мене сьогодні образили дуже, до сліз. Я привчила себе ніколи не плакати. Досі це мені вдавалося. Коли ображали, я сміялася, ставала злішою. А сьогодні не стримала сліз. Я десь читала, що коли тебе образив ворог — смійся, коли друг — плач.»

Кілька разів я вже готувалася писати Вам, але тількино починала, образа знову підіймалась, і я не в силах була продовжити. Так, найважче, звичайно, коли ображає друг. Здається, я вже писала Вам про те, що моя вчителька завжди говорила мені: коли тяжко — проси допомоги в людей. Кричи, щоб тобі допомогли. Я не кричала, я просто пішла до людини по пораду. Коли б Ви бачили його зверхній погляд, його холодний, офіційний тон. «Поговорити з Вами? Бачте, я не маю часу, та я й не піп. Зайдіть якось іншим разом. Зайшла. Краще б не заходила... Чому в нашому житті трапляється так? Коли підступить біда, схопить за горло, береш до рук ручку, олівець, напишеш людям, котрим віриш, поважави їх, а у відповідь — бездушна відписка: зверніться туди-то... Або й зовсім не одержиш відповіді. Невже люди черствіють рік у рік? Переконайте мене у безпідставності моїх сумнівів, будь ласка, Владиславе Андрійовичу.

Я чимраз частіше замислююсь над словами, що їх Ви

написали мені на своїй книжці. Як правильно! Не лякати-ся труднощів — це ще не означає побороти їх... Через рік закінчу школу, потім обов'язково треба продовжити навчання. Мрію вступити до університету на факультет журналістики. Та чи приймуть мене? Дуже хочу працювати. Але матиму змогу працювати лише влітку. В нас така місцевість, що як тільки починаються дощі, не пройти.

Нині дуже багато читаю Навої, Сааді, Омара Хайяма узбецькою мовою. Читала їх російською і... Можливо, переклади не зовсім вдалі. Якби мала таку можливість, напевне, вивчила б багато-багато мов, щоб читати твори тією мовою, якою вони написані.

Дуже вдячна Вам за все, за все. За те, що живете і пишете. За те, що своїм болем зробили наш біль тихішим. За те, що Ви є людина. Рахмат вам.

Рано Р. Джалал-Абад, Киргизія».

«Здрастуй, Рано!

З мене поганий розрадник, а, мабуть, тому, що сам не люблю слів, які розм'якшують. Будь-яке втішання, на мій погляд, спрямоване на те, щоб зломити волю того, хто зневірився, змусити його змиритися. Ти, звичайно, не потребуєш цього. У тебе досить мужності. Мене занепокоїло інше в твоєму листі. Ти стаєш озлобленою. Це погано. Нині ти злишся на одну людину, не так важливо, з якої причини, завтра на іншу, потім на цілий колектив і т. д. до крайньої межі — озлоблення на свою долю і життя. З такими прикладами я зустрічався, і, на жаль, неодноразово. Я не маю на меті повчати і, звичайно ж, не втішаю тебе. Хочу, щоб ти зрозуміла: злість — поганий порадник і нікчемний супутник у житті, особливо у важкому, як твоє. Звичайно ж, бюрократам слід давати по фізіономії. Та до боротьби з ними треба ставати холоднокрівно, осмисливши все в спокійній обстановці, не роблячи поспішних висновків і кроків. А на дурнів взагалі не зважай, навіть якщо він протирає важливе крісло! Пам'ятай: ми мусимо бути трішки сильнішими за інших і долати негоду й без асфальту. Тільки так можна міцно відчутти стремена від сидла життя.

Вище голову, Рано! Життя триває.

Всього тобі найкращого!»

Жінка постукала у двері й несміливо зайшла до кімнати. Бліде, симпатичне обличчя її з довгими нафарбованими віями виказувало тривогу і збентеження. Вона сіла в

запропоноване крісло й нервово обсмикнула спідницю, яка високо відкривала ноги. Коліна прикрити не вдалося. Жінка поклала ногу на ногу, відкрила сумочку й дістала пачку сигарет.

— Якщо дозволите...

— Так, так, будь ласка...

Вона чиркнула блискучою нікельованою запальничкою і похапливо затягнулася.

— Чим зобов'язаний?..

Незнайомка ковзнула по мені поглядом, потім по Риті й Тані і опустила очі.

— Я в особистій... Якщо можна наодинці...

— У нас секретів немає...

— Я розумію, але...

Рита взяла за руку Тетянку й вийшла. Жінка, глибоко затягнувшись сигаретою, відхилилась на бильце крісла. Невпевненість поволі зникала з її обличчя. Мені здалося, що їй хочеться сподобатися мені. «До чого це?» Тривала пауза і її довгий погляд набирали інтимного характеру. Незнайомка спробувала знову прикрити коліна, швидше не прикрити, а звернути на це мою увагу, й грайливо посміхнулася.

— То чим можу?..

— Мене звать Лариса.

— Дуже приємно...

— Я з Красного Луча...— Лариса квапливо відкрила сумочку, дістала носовичок, піднесла його до очей і схлиснула.

— Заспокойтесь, будь ласка.

— Тільки ви в змозі допомогти мені.— Вона сховала носовик і перестала плакати.— Позичте мені шістсот карбованців.

— ?..

— Я поверну. Днями із Шпіцбергену повертається мій чоловік, він шахтар. Гроші я матиму. Мені дуже потрібна ця сума! Інакше... Я не знаю, що зі мною станеться!

— Розумієте...

— Тільки не відмовляйте, ради бога! Я прошу вас. Врятуйте мене. Не запитуйте, навіщо мені ці гроші. Позичте шістсот карбованців. Інакше не знаю, що вчиню з собою! Я під поїзд кинусь! Іншої ради не маю!— Вона знову дістала носовичок і тихо заплакала.

— Ми просто не маємо таких грошей. Я отримую сто тридцять карбованців на місяць, дружина не працює...

— Благаю вас, врятуйте мені життя!

— Літературна праця не приносить таких грошей, як ви, мабуть, гадаєте..

— Я віддам їх вам, тільки-но повернеться мій чоловік.

— За повість ми одержали трохи більше тієї суми, яку просите, але її давно витрачено. Одяг, книги, борги...

— Я кинусь під поїзд, якщо до завтра не знайду цих грошей!

Вона не вірила жодному моєму слову. Мені було шкода цієї жінки, котру спіткало якесь лихо, та чим я міг їй допомогти?

— Що ж мені робити? — схлипувала жінка, зриваючись на ридання.

— Кому ви заборгували?

— Яке це має значення?

— А хто вас направив до мене? Де взяли адресу?

Вона назвала кілька прізвищ, я перепитав, Лариса повторила, і мене взяв сумнів. Люди, яких вона назвала, не викликали довір'я.

— Ви їм заборгували?

— Ні. Згляньтесь на мене, я поверну ці гроші. Якщо хочете, то присягнусь, на коліна стану!

— У нас немає таких грошей, розумієте, немає. Я вам правду кажу!

Вона голосно схлипувала, рвучко підвелася з крісла й вибігла на вулицю. Нам було прикро і ніяково. А вранці наступного дня Лариса з'явилася знову. Вона із слізьми благала зателефонувати до Красного Луча у відділ народної освіти і поручитися за неї в тому, що через місяць поверне гроші, просить їх не звільняти її з роботи і не розголюшувати того, що сталося.

О десятій годині я зателефонував.

— У вашій системі працює Лариса К.?

К р а с н и й Л у ч (квапливо, з радістю в голосі). Її спіймали?

— ?..

К р а с н и й Л у ч. Звідки дзвонять?

— З Ворошиловграда.

К р а с н и й Л у ч. Хто дзвонить?

— Розумієте.. вона просила...

К р а с н и й Л у ч (підозріло). Кого просила? Про що просила? Коли?

— Сьогодні вранці... Гроші обіцяла повернути...

К р а с н и й Л у ч (втрачає самовладання). Ах, вона обіцяла! (Грізно). Кому обіцяла? Хто це розмовляє?

— Моє прізвище Титов. Я якоюсь мірою письменник.

Красний Луч (здивовано). Владислав Андрійович?..

— Ви мене знаєте?

Красний Луч (повільно, задоволено). Авжеж, авжеж, дорогий! Лише вчора велику міську читацьку конференцію за вашою книгою провели. Дуже багато добрих слів було сказано. Мріємо в школи вас запросити...

— Тож як з Ларисою?..

Красний Луч (зітхнувши). Даремно ви просите за неї, Владиславе Андрійовичу. Аферистка Лариса...

— Як?..

Красний Луч (очевидно, нахиливши голову разом з трубкою до столу). Дуже просто. Зібрала в школі з діточок гроші на поїздку до Ленінграда і прогуляла їх у ресторані. Легкої поведінки дівиця. Тепер зникла. Міліція розшукує.

Рита (звертаючись пошепки до мене). Що там? Ти чому змінився на обличчі?

Таня (голосно, з дитячою безпосередністю). Тату, дай я скажу, що тебе нема вдома.

— Пізно, дочко.

Красний Луч. Що ви сказали?

— Я кажу, як же це могло трапитись?

Красний Луч (мабуть, підвівши голову і повівши в сторону рукою). Колектив недогледів... Доведеться покарати винних. Тож як щодо вашого приїзду до нас?

— Ми пізніше домовимося... (Поклав трубку).

Рита. Ну що?

— Бандитка, е-е... аферистка. До міліції потрібно зателефонувати.

Таня. Тату, її в тюрму посадять?

— Варто б...

Рита. Така симпатична... Шкода.

— А мені за тих діточок прикро! Не грошей шкода. З неправдою, з підлістю зустрілися! Чекали, мріяли, раділи, а тут... В душу кожному... І як так можна?! Чортзна-що! Скільки людей живуть важко, складно, але чесно. А ця... Звідки тільки беруться такі виродки!

«Шановний Владиславе!

Вдячна Вам! Ви мені повернули любов до життя, віру в нього. Прочитала Вашу повість і замислилась, що тільки такі маленькі люди, як я, можуть через дріб'язкові невдачі вважати себе нещасними, пливати за течією, нічого не бажати, гадаючи, що все найкраще залишилось позаду...

Тепер я хочу сміятися, бачити людей, хочу просто без-

цільно, блукати по місту. Адже наше місто гарне, і вже весна. Вдячна Вам за все.

Т а ш к е н т . А л л а Р .».

«Пише Вам комсомолка двадцятих років. Я зростала в гірняцькій родині, працювала на шахті. На зорі перших п'ятирічок земляки-вуглекопи обрали мене депутатом місцевої Ради. Я була тоді в дружбі з Олексієм Стахановим, Микитою Ізотовим, Олександром Степаненком, неодноразово мені доводилось розмовляти з ними про смисл життя, про мету, про ідеали робочої людини. Нині я, як кажуть, на заслуженому відпочинку, живу далеко від великих промислових центрів, але прочитала Вашу книгу й неначе знову повернулася в свою бурхливу трудову молодість, в чужу країну — Комсомолію.

Я знаю, товаришу Титов, що «Усім смертям на зло...» — це не белетристика у звичному розумінні слова. Кожен крок її персонажів вивірений самим життям, співмірний з щирістю Ваших переконань, осяяний Вашою комсомольською совістю. Земний уклін Вам за це від тих, кого «водила молодість у шабельний похід».

М а т ю ш и н с ь к а . К а з а х с ь к а Р С Р .».

«Я Вам пишу, хоча Ви й не знаєте мене. Я — французька студентка, мешкаю й навчаюсь у місті Тулузі. Російську мову вивчаю з п'яти років. Я прочитала Вашу повість французькою мовою, а нині дістала російський журнал і намагаюсь подужати її в оригіналі. Я схвильована всім тим, що Вам довелося пережити. Очевидно, таке можливе тільки в тій країні, в якій Ви живете. В суспільстві з гуманними ідеалами. Я хочу сказати Вам, що на світі є люди, яким Ви потрібні і які думають про Вас. Вважайте й мене своїм другом.

Д а н і є л ь К л а р к , Т у л у з а , Ф р а н ц і я .».

«Дорогий мій Славо!

Щиро дякую за теплого, гарного листа, за дорогоцінний подарунок — твій гвір.

Так, ти маєш рацію, Славо. Провівши своїх вихованців із стін школи у велике життя, вчитель ще довго думками крокує поруч з ними їхніми життєвими стежками, радіє з їхніх успіхів, журиється їхніми прикрощами і невдачами.

Твоя доля, Славо, звичайно, виняткова. «Спромогтися жити тоді, коли життя стає нестерпним, зробити його крисним» — це доля славних, мужніх, героїчних людей, які ніколи не йдуть з життя, бо подвиги ніколи не зникають у минуле, як не помирають герої. Захоплююсь твоєю мужністю, неможливо не полюбити палко, не схилити колін перед твоєю вірною подругою Ритою. Обое ви справжні радянські люди, кожного з вас можна назвати Людиною з великої літери. У вас поняття радянського соціалістичного гуманізму набуло свого найяскравішого, найдовершенішого виразу.

Із захоплюючим інтересом читала повість. Вміло, яскраво змальовані головні герої — Сергій, Таня, Бгорович та ін. Твоя книга, твоє життя і життя героїв повісті вчитимуть мужності, людинолюбності, оптимізму покоління за поколінням.

Бачив би ти, як спалахують захопленням очі діточок, коли під час вивчення роману М. Островського «Як гартувалася сталь» говориш їм про твою книгу, про тебе, нашого земляка, учня, який колись сидів за партою в нашій школі, щоб зрозуміти і оцінити, яку любов людей заслужив ти...

До побачення. Зичу вам всього найкращого.

Твоя вчителька Клавдія Олексіївна Чеботарьова. Добринка Липецької обл.

Р. С. Славо, райбібліотека проводить читацьку конференцію за твоєю повістю. Я виступаю з питання: «Художні достоїнства повісті». Трохи пізніше проведемо конференцію у школі».

— ...Йди до дошки, Славо Титов. Я змушена була поставити тобі двійку за твір. Граматичних помилок немає, але ти не розкрив образу Данко за оповіданням М. Горького «Стара Ізергіль». Чому ти гадаєш, що людина не може вирвати з грудей серце?

— Тому що тоді вона відразу вмере.

— Та це ж символ, розумієш — символ! Це готовність однієї людини пожертвувати всім, навіть самим життям, заради життя інших. Ти написав, що серце не лампочка і не свічка й горіти не може. Це теж символ. Добрі справи людини завжди залишаються у вдячній пам'яті людей, допомагають їм стати кращими, щирішими, мужнішими, тобто, коротко кажучи, освітлюють їм їхній життєвий шлях.

Що ж тут незрозумілого? Доведеться тобі сьогодні залишитися після уроків і повторити пройдений матеріал. Візьми свій твір і перепиши його...

«Ми прочитали про Вас і Вашу книгу в «Літературній газеті». Вражені Вашою мужністю і наполегливістю в досягненні визначеної мети. Лише людина такої великої країни, як Ваша, здатна на таке. Ми розуміємо радянських солдатів, які визволили нашу землю від фашистських поневоловачів. Пишаємося тим, що свою мужність вони гідно передали своїм синам.

Зичимо Вам здоров'я, великих успіхів у літературній творчості. Приїжджайте до нас, у наше чудове місто. Зустрінемо як найдорожчого гостя.

Ваші Йозеф і Юлія Лойчак, Нове-Замки, Чехословаччина».

«Я живу в світі, що відрізняється від того, в якому Ви маєте щастя жити. Я вихований на інших ідеалах і принципах. Іноді нам важко зрозуміти й пояснити вчинки, що їх звершують Ваші люди. Якби про Ваш вчинок розповіли газети чи радіо в тій манері й стилі, як це робиться, я б з усією відвертістю заявив: це пропаганда. Та, прочитавши Вашу книгу, я не міг не повірити, що це справді взято з життя, вирвано цілісним і колоритним шматком. Не знаю, чи пишете Ви це щось, але мені здається, Ви маєте талант відтворення світу в усіх колізіях і взаємозв'язках.

Я вітаю Вас і дякую Вам.

Сандерс Бартлоу, Лондон, Великобританія».

«Раніше мене називали сентиментальною. Але дивно: коли я читала Вашу повість, у мене не з'явилось сліз. Лише якась грудка стискає мені горло, коли я пишу ці рядки. Мабуть, я сама зжилася з Вашими героями, з їхнім горем і радістю, з їхнім болем і щастям. А їхня любов мені уявляється як палаюче серце Данко. Це не гучні слова. Ні! Адже це саме життя, адже це так насправді.

Дуже вульгарні й збіднені ті люди, які стверджують, що кохання немає, що люди звершують героїчні вчинки лише із страху. Часто сперечаюся з такими людьми. В мене чимало аргументів у цих суперечках. Подвиги радянських людей у роки війни, звершені за велінням обов'язку,

з любові до своєї Батьківщини, до життя. Тепер у мене є ще Ваші герої.

Часто запитую себе: «А чи змогла б я так? Як Сергій чи Таня?» І не знаходжу відповіді. Може, я боягузка? Ось і зараз, прочитавши повість, знову поставила таке запитання. Не знаю, чи змогла б я бути такою чи ні, але знаю і вірю в людей, які оточують мене: вони зможуть. Скільки чудових людей зустрічається в житті. І часто-густо в їхньому вигляді нема нічого, що відрізняло б від усіх.

Бажаю Вам великих успіхів у всіх Ваших справах.

Богуслава А., Лит. РСР, Ейшишкський р-н».

«Здрастуйте, дорогі мої Сергію і Таню!

Я дуже бажаю, щоб усе Ваше життя було таким, як і Ваше незвичайне весілля, щоб Вас, як і раніше, вабило щось незвичайне, щоб для Вас яскравіше світило сонце, щоб швидше оберталась планета. Читаючи про Вас, я плакала. Я плакала тому, що ще сильніше повірила: найбагородніше, найвище почуття — кохання — є на світі. І не тільки є, а й допомагає людям витримувати злі удари, посилює радість, робить життя ще чарівнішим. Коли читаєш повість, іноді стає соромно за себе і з'являється бажання зробити щось гарне, щоб людина зайвий раз усміхнулась, щоб їй стало хороше. Ваша повість дуже потрібна хлопцям 16—17 років, котрі вважають, що чимало бачили, багато пізнали, і стверджують, що ніякого кохання нема, це вигадка ліриків. Для мене ви змисли в єдине ціле, і вас не роз'єднати ніяким ураганом. О, якби на землі знайшлася людина, що стала б для мене як Сергій для Тані, а я для нього як Таня для Сергія! Я була б найщасливішою... Та де він, цей Сергійко? Може, ходить поруч, а я не бачу. Буде дуже прикро, якщо ми не зустрінемося. Ні, я певна — зустріну його!

Я обіцяю Вам, що пронесу своє кохання свято і бережно, оберігаючи його від непотрібних чвар та ускладнень.

Алла М., 10-й кл., м. Харків».

«Ми, Ваші земляки, дуже пишаємось Вами. Ми теж працювали в шахті і маємо уявлення про життя шахтарів. Спасибі Вам солдатське за Вашу твердість і наполегливість. Через кілька місяців ми демобілізуємось, знову підемо в шахту, працюватимемо і вчитимемося. До армії ми

працювали в містах Краснодоні, Красному Лучі, Антрациті, Ровеньках.

А чи знайдемо ми, Владиславе Андрійовичу, собі таких дівчат, як Ваша дружина Рита? Особисто я сумніваюсь. Наочні приклади — наші хлопці, мої однополчани. До кожного другого підійдуть і запитайте: пише тобі та, що проводжала в армію і присягалася у вічному коханні? Відповідь буде одна — ні. Як можна зрозуміти наших прекрасних «вірних» подруг? Найчастіше, провівши друга в армію, вона пише рік-півтора, і все, годі!

Вам дуже поталанило. Про таку дівчину можна з упевненістю сказати, що вона й десять, двадцять років, все життя чекала б.

Щастя Вам і успіхів!

Володимир Радіонов, Кострома.

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

Нас глибоко зворушила і Ваша повість, і Ваша корчягінська доля. На Вашому прикладі, ідея Вашого твору вчитимуться молоді будівники соціалізму і комунізму не тільки у Вашій великій країні, а й інших країнах світу.

Ми хотіли б запропонувати Ваш твір болгарським читачам, які в цьому ювілейному році сприймуть його як дар від улюбленої радянської літератури. В зв'язку з цим дуже просимо Вас, дорогий радянський друже, повідомити, чи вийде найближчим часом ця повість окремою книгою, чи будуть якісь суттєві зміни, чи можна вже перекладати твір? Ми будемо Вам дуже вдячні, якщо Ви не відмовите в люб'язності надіслати нам свій портрет для болгарського видання.

Нам приємно повідомити, що Ваше оповідання «Поранена чайка» прочитали по болгарському радіо і опублікували в газеті «Літературен фронт», органі Спілки болгарських письменників.

Зичимо дальших успіхів!

Директор Дамян Барняков, головний редактор Д. Добрєв. Державне видавництво «Народна культура». Софія, Болгарія».

Рукопис повісті з Києва мені повернули. Четвертий номер журналу «вистрелив» іншим твором.

У хитросплетенні будинків і провулків кварталу імені Гайового дзвенів капіж, пробивалися несміливі мілководні струмочки. Йшла весна 1966 року. «Четвертий рік поневі-

ряюсь із своєю писаниною. А чого досяг? Ось вона знову переді мною, як і торік, позаторік. Може, досить? Може, не за свою справу взявся? А може, не варто було забирати рукопис з Києва? Нехай би йшла повість з доповненнями і змінами, яких вимагав редактор. Може, це мої примхи? Може, так треба, всі ж так чинять? Адже погодились надрукувати, а це ж не районна газета—журнал розходиться по всій республіці, та й за її межами. Може, по недомислу своєму затявся?» Але тільки-но я згадував поради редактора і роботу над виправленням повісті, в грудях піднімався глухий протест, і я не міг з ним нічого вдіяти. Навіть сама думка побачити свою працю в такому спотвореному вигляді була неприємною і лякала. «Ні, краще нехай пропаде, не побачить світу, але переписувати її не буду! Та, напевне, потрібні поступки, без них, мабуть, неможливо? До того ж це перша праця... Навіщо тепер розмірковувати? Так чи інак — справу зроблено, мости всі спалено, крапка!»

А весна, як навмисне, нагадувала ту весну, шахтарську... У чистому небі тріпотів жайворон, і густе повітря паморочило, як тоді, біля дальнього шурфу шахти «Північної», після зміни, після курної коловерті лав і штреків, коли, ханнувши на повні груди настоящего на весні повітря, на мить замрещ, підставивши замуззане обличчя сонцю, і десь усередині тебе шпаченням защебече: ось і все, й нічого більше не треба, нехай так буде і завтра, і після-завтра, завжди, все життя... І над головою такий же жайворон у небі...

Рукопис втринадцяте було покреслено вздовж і впоперек. Дивний вплив вчинив на мене редактор. Тепер я вже навмисне і впевнено скорочував ті сцени, які він порадив розширити. Неначе наперекір йому, епізод, де Сергій випиває, був заново переписаний і посиленій. «Сергій зморщився і, цокаючи зубами об вінця кварти, випив горілку. Рідина обпекла шлунок...» — виписував я на білому аркуші паперу, а сам бачив перед собою редактора і полемізував з ним: «Ось тобі! Ось тобі «не сприйме читач!» Ось тобі «не сприйме!» І в самого паморочилася голова й від того, що уривок виходив ще точнішим, правдивішим, життєвішим, і від люті, якій дав вихід.

А невдовзі одна з місцевих газет, загалом-то з найкращих міркувань, опублікувала чималу статтю, в якій жваво викладалась моя біографія і без будь-яких недомовок обіцялося, що повість буде надрукована в республіканському журналі. Я глянув на підпис під статтею і здивувався. І тут попрацював киянин.

Стаття мала назву «Корчагін з міста Луганська» (в той час Ворошиловград називався Луганськом). Чимало гірких хвилин принесла мені ця стаття. На вулиці соромно було з'являтися, із знайомими неприємно зустрічатися, наче я сам зухвало і гучномовно оголосив себе людиною видатною чи привласнив високу нагороду, що належала іншому.

У зв'язку з цим я хочу сказати ще кілька слів. У нас чомусь повелося, стало модним дуже часто і просто, як кажуть, з ходу приміряти звичайну людину до того, що живе в святій пам'яті народу, є його совістю і гордістю. Я розумію — це робиться з найкращих міркувань. Та чи розумно це? Шануватимемо працю, чесність, сміливість. А час сам поставити усе на свої місця.

Весна того року децю притьмарилась для мене, а добровільний домашній «арешт» видався нестерпно нудним. Дуже прикро мені було. Адже я знав, що у названому республіканському журналі моя повість ніколи не побачить світу.

«Вашу повість прочитала за один подих, не відриваючись. Багато думала про Вас. Не про Ваш подвиг і мужність (цілком імовірно, що більшість з наших людей, радянських людей, вчинили б теж так), а про ту біль і страждання, яких довелося Вам зазнати. Говорити про літературну довершеність чи недоліки Вашого твору не можу з силу своєї некомпетентності, але мало й свою точку зору — точку зору читача,

В будь-якому оповіданні, повісті, романі нам найближче й найрозуміліше те, що ми певною мірою перенесли і передумали, що співзвучне нашому настрою і допомагає вийти з лабіринту нерозв'язаних питань. Останнє особливо важливе.

Твердо вірю в те, що Ви писатимете. Звідки така впевненість? Дозвольте перефразувати: «...в глибокому розумінні горя, душевного страждання, печалі криється величезна моральна сила, яка допомагає вчити інших людей мужності».

Ю. Третякова, м. Алма-Ата».

«Ось уже десять років, як я прикута до ліжка. Живу не так, як слід би, тобто без мети й без користі. Раніше я могла хоч з кимось спілкуватись, приятелювати, а останнім часом у мені з'явилася злоба на всіх, хто в змозі ходити,

працювати. Як побачу, що всі рухаються, щось роблять, то й не знаю, що б я змогла зробити з усіма, повбивала б просто. Взлася була писати оповідання, вірші, але жодного не закінчила. Грати на якомусь інструменті не можу, та й не хочу. От і лежу живим групом, а що буде далі, не відаю. Ще тоді, коли мені було сім років, лікарі казали, що я вмру, але мені вже дев'ятнадцять, а я не вмираю й не одужую.

Ви подолали хворобу. Скажіть, що мені робити?

Таня Б., м. Арє, Лат. РСР».

«Я не стверджую, що сльози — мірило достоїнств літературного твору. Зовсім ні. Та мені здається, якщо написане зворушує до глибини душі, змушує ще й ще раз замислитись про сутність життя, про людське щастя, викликає захоплення від чистоти почуттів і сили характерів,— це безсумнівна удача автора. Щиро вітаю Вас і зичу дальших успіхів.

С. М. Іванова, лікар, с. Рамонь Воронежської обл.».

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

Допоможіть нам повернути додому сестричку Іринку. Нас покинув батько, ми з Сашею і Танею залишилися з мамою. Батько взяв із собою Люду й Іринку. А суд постановив усіх дітей залишити з мамою. Спочатку я думала, що наша мама погана, бо так нас намовляли в тата, та коли повернулася до неї, то побачила, що мама дуже хороша людина, що вона живе тільки для нас, для своїх дітей. Але Іра, котра залишилася в батька, ніяк не хоче цього зрозуміти, не бачить, що батько наш — погана людина, тому що пішов від нас. Нині батько одружився з іншою жінкою — вчителькою. Як же вона навчатиме дітей, коли живе з такою людиною? Ми не живемо з ним три роки. І за весь цей час він не вислав нам жодної копійки. Ми всі дуже любимо нашу старшу сестричку Іру. Ми дуже нудьгуємо за нею й майже щодня плачемо.

Дуже просимо Вас змусити нашого батька повернути нам Іру.

Люда, Саша, Таня, Ворошиловградська обл.».

«Кожен рядок Вашого твору змушує замислитись. Тому що за ним стоять живі люди, відверті, зрозумілі нам, читачам. Відчувши це, починаєш глибше вдивлятися в життя, запитуєш себе, чи стане в тебе сил бути на місці цих героїв, чи завжди стане сил бути такими, як вони. Ваша книга розкриває образ сучасника такого ж, як усі. «В житті завжди є місце подвигу» — на цю тему ми провели літературну конференцію, і кожному учасникові хотілося сказати: «Живу, але цього замало! Що я зробив для людей і що зможу ще зробити?» Адже сучасник — це частка нас самих. Деякі виступи на цій конференції запам'ятовуються на все життя. Стає соромно за легкодухість, коли від найменших знегод впадаєш у відчай і починаєш видаватися, що все втрачено. Жити, жити завжди, жити в боротьбі з щоденною користою для людей!

Учні обліково-кредитного технікуму, 2-й курс, м. Куйбишев».

«Здрастуйте, Владиславе Андрійовичу!

Я пишу Вам тому, що знаю: поведінка людини, яка потрапила у тяжку життєву ситуацію, її приклад є величезною підтримкою для інших, які опинилися у важкому становищі.

Мені 27 років. Ви, звичайно, знаєте, що справа не в роках, а в тих подіях, що їх пережила людина. Я єдиний син у своїх батьків, і ось замість того, щоб їх підтримувати, замість того, щоб бути для них джерелом радості, щастя, сподівань, я за власною волею, через легкодухість, нестриманість став інвалідом, який не може мати сім'ї і який мусить тепер добровільно чи примусово лікуватися. Я розумію всю складність і мерзенність мого становища, але я хочу вірити. Я хочу вірити, що щось залишилось у мені людське, що воно прокинеться і я стану людиною. Ви переступили величезну біду, дайте мені, будь ласка, сил подолати мою. Напишіть мені кілька слів.

Микола С., Мурманськ».

«Комсомольців і піонерів нашої школи дуже втішило Ваше тепле святкове вітання. Ми пишаємося тим, що наша комсомольська організація носить Ваше ім'я. Ми прагнемо бути гідними Вас. Усі наші комсомольці добре вчать. Живемо ми змістовно й цікаво. Маємо до Вас велике прохання: надішліть, будь ласка, фотографію усієї Вашої родини, вона потрібна нам для оформлення комсомольської

кімнати. Поділіться, будь ласка, з нами своїми творчими планами, напишіть про себе і сім'ю.

Члени комітету комсомолу: Петровська Олена, Савченко Ніна, Дятлова Наталка, Деркач Микола. м. Бахмач, шк. № 5».

«Дорогий Сергію!

Мій тато повернувся з війни з поганим зором. І ось п'ятий рік його зір катастрофічно погіршується. Він дуже переживав і навіть — про це страшно писати — хотів піти з життя. Якось я випадково придбала журнал, де надруковано Вашу повість. Ми вголос прочитали її з татом. Це були й дуже радісні, й дуже важкі хвилини. Тато сидів, довго роздумував, а потім промовив: «Так, йому важче, ніж мені. Набагато важче». І більше жодного слова не вимовив. Та я стала помічати, що він частіше, ніж раніше, усміхається, жартує — словом, він повернувся до життя.

Спасибі Вам величезне за тата.

Віра Р., м. Семипалатинськ, Каз. РСР».

...По рідному Липецьку кружляло бабине літо. За широкими, наче море, полями зі скошеними пшеницями і житами, за яскраво-зеленими квадратами пророслої озимини, за шістдесят кілометрів звідси лежало моє село. Там батько, мати, брати, сестри, друзі дитинства, односельчани. Завтра в обласному драматичному театрі прем'єра. На вулицях Липецька розклесні афіші. Розірваними, вугластими літерами, червоною фарбою, мовби кров'ю, по смоляному шматку антрациту: «Усім смертям на зло...» Читаю колонки дійових осіб та виконавців і не зовсім вірю в усе це. Зліва — рідні, близькі імена: Єгорович, Кузнецов, Таня, Сергій, справа — ті, які поки ні про що не говорять: Звон, Лісовська, Горячева, Андрєєв, Соколов... П'єсу ми написали за мотивами повісті, у співавторстві із заслуженим артистом РРФСР, режисером драматичного театру Костянтином Даниловичем Міленком, він же й поставив спектакль.

Ми повільно бредемо з ним вулицями міста й мовчимо. Він щойно познайомив мене з трупкою.

Міленко. Вадим Звон гратиме Сергія Петрова, Світлана Лісовська і Зіна Горячева — Таню, Соколов — Кузнецова, Андрєєв — Кузьміна, Корсаков — Єгоровича...

— А руки як, куди заховав?

Міленко. Ось так, назад, під піджак і там зв'яжемо.

— Навіщо?

Міленко. Може захопитися під час гри, і... це цілковитий крах.

«Невже він зможе відтворити мого Сергійка? — Пильно дивлюся йому у вічі, Вадим ніяковіє і схиляє голову.— На зріст вищий, і очі темніші... Ні, не зуміє. Невже іншого не знайшов! Таня зовсім не схожа. Боже мій! Як же вона зуміє відтворити мою Таню?! Навіщо я їхав? Не піду на прем'єру! Не піду! Маму з татом запросили... А як же не піти?»

Міленко. Я думаю, що епізод з машинкою в останній картині треба викреслити.

— Так, звичайно,— відповідаю, а сам міркую: «Живий Сергій вийде на сцену. Говоритиме, рухатиметься... Ні, я не піду. Нехай Рита подивиться, розповість, а потім... А як же їй?»

Міленко. Тані у нас дві. І обидві вони хороші. Але Лісовська досвідченіша. Хоча й Горячева на репетиції інколи таке видавала, таке видавала... На прем'єрі гратиме Лісовська.

— Як ви гадаєте, може, мамі з татом не варто сьогодні?..

Міленко посопів, помовчав і, розминаючи в пальцях «Біломор», відповів:

— А ти сам як?

— Не знаю...

Міленко. За Сергія я спокійний. Хлопець він з витрусасами, але роль зробить... А це наша Аліса Мартинівна. Дуже вже вона образилась на авторів за роль.

Аліса Мартинівна. Ну, правда, Владиславе Андрійовичу! Навкруги люди як люди, а моя Аліса... Аж соромно...

Міленко. В мистецтві стверджувати добро можна й злом.

Аліса Мартинівна. Я все розумію, але настільки вже мерзосвітна Аліса, задушила б!..

Міленко. Тільки відмінною грою вб'єш її. Тільки на сцені!

«Ні, все ж Сергій нижчий на зріст і Таня нижча. А якщо Рита не витримає?..»

Міленко. Тільки б не зірватися на сентименти або гасла. В цьому спектаклі як на лезі бритви... Тільки середина, тільки правда, сама правда, сама боротьба люд-

ського духу! — Він глибоко затагується цигаркою і разом з димом видихує: — Тоді вийде, сприйме глядач.

«А якщо я не витримаю? Краще не йти на прем'єру. Що робити? Затіяв дядя Кость. І навіщо я вплютався!»

Міленко. Ні, Звон на сльозу не зірветься! Ні-і-і-і.— Костянтин Данилович жестикулює, і здається, що він переконує самого себе.— На репетиціях усе було гаразд. Як видасть, видасть, аж ось де... стискає! Ні, не зірветься. А працювали ж скільки! Ні з часом, ні з чим не рахувалися, хоча дехто й палиці в колеса тикав. Сім потів зішло... А втім, дідько його відає! Це ж сцена...— Він тихо сміється, лице його стає широким і добрим, а в очах іскриться лукавство.— Витягне Звон! Не таких навчав перевтілюватися. Скільки їх, хлопчиків безвусих, пройшло через мої руки!

— Присутність авторів на прем'єрі — це традиція?

Міленко. Майже так. У театрі всі знають, що ти тут. Після прем'єри піднімешся на сцену...

— Прямо туди?

Міленко. Ну й, напевне, треба буде щось сказати глядачеві.

«Все. Всі мости спалені. Біс мене смикнув їхати сюди! Можна ж було щось вигадати, аби не їхати».

Міленко. Я підкажу, коли слід буде піднятися на сцену. Актори самі крикнуть: «Автора!» Там три сходинки, у темряві можна спіткнутися. Ми разом підемо, і Рита з нами.

— Так потрібно?

Міленко. Авжеж. Буде обласне і міське начальство, преса...

«Боже мій! Захворіти б... Що ж я говоритиму? Уривок тут не прочитаєш і біографію не розповіси. Оце ускочив! Втягнув мене дядя Кость у цю справу!»

— А без цього можна?

Міленко. Без чого?

— Ну, без промов.

Костянтин Данилович знову розпливається в широкій усмішці і навіть якось короткими перекотами підреготує, поправляючи на голові сиве пасмо.

Міленко. Кілька слів скажеш! Щось придумай...

«Щось...» Вам, дядьку Кость, добре говорити — «щось», а мені виступати треба. Вперше перед своїми першими глядачами. Перед читачами я вже насобачився, а тут театр, рампа, актори. От ускочив! Якщо так треба, виходить, треба!»

Міленко. Музика дуже добре лягла на весь спектакль. Недаремно Таня ночей не спала. Молодчина! Рахманінов мовби спеціально для цього спектаклю свій Перший концерт написав, Сергій, і акорд — бум! бум!.. потім боротьба — та-та-та... і знову — бум, бум, бум... а в лівому кутку шахтарська лампочка то сліпуче спалахує, коли все гаразд, то мерехтить, коли Сергій у лікарні, то гасне, коли йде операція і наприкінці спектаклю знову палає на всю силу, і музика — бум! бум! Життя триває! Усім смертям на зло! — Міленко запалюється ідеєю спектаклю, жестикулює й намагається передати звуками, мімікою і світло, і музику, і гру акторів, і мізансцени, і реакцію глядачів.— Таня хотіла використати Метнера, потім відмовилася, він сухіший, Рахманінов соковитіший, складніший. Правильно вчинила. (Таня — симпатична білява дівчина, викладач музики в одній з липецьких шкіл — його донька). А Клаузер молодець! Шахтарська лампочка — це здорово! Образ спектаклю! Чудовий він художник-оформлювач! І людина порядна. Я тебе знайомив з ним. Такий невисокий на зріст, щупленький...— Костянтин Данилович замовкає, пихкає цигаркою, про щось розмірковує.

Вітер жене по тротуару опале листя, воно летить до нас під ноги, шурхочучи по асфальту легкою поземкою. На схилі пагорба, біля пам'ятника Петру I, на яскраво-жовтому листі стоїть гурт дівчат, вони щось голосно обговорюють і весело сміються.

«Якщо прийдуть у театр, їм сподобається? Може, ні до чого їм чужі страждання, життя досить довге, вистачить і своїх? Але щоб їх подолати, потрібна мужність. А спектакль здатний виховувати?»

У високій блакиті важко проплив довгий клин гусей. «З моєї Добринки на Донбас полетіли. А може, вийти на сцену й ніяких промов не виголошувати? Просто вклонитися й піти. Так і зроблю. Обхитрую дядю Костю. Нехай гнівається».

Над лівобережним Липецьком стелилася густа хмара білої пари, вона то затуляла сіре громаддя доменних печей, то вмить розсіювалась, відкриваючи усьому місту фантастичні хитросплетення трубопроводів, кабелів і драбини. То там, то тут виплескувались оранжеві язики полум'я, і тоді осіннє сонце, що ховалося за ріденьким пасмом хмар, здавалося тьмяним і холодним. Небо розкотистим громом кресонув винищувач і, перетворившись у ледь помітну цятку, миттю зник. Над західною околицею металургійного заводу клубочилися хмари, але дрібненькі, ясні, не загрожуючи дощем, і бабине літо спокійно і вневнено минуло

срібною павутиною, витканою десь за містом, у світлій безмежній стерні, серед широких полів.

Міленко. Я думаю, що вийшов потрібний молоді спектакль. Ми ось говоримо: добра нині зміна зростає. В основній масі, звичайно ж, добра, інакше й бути не може. Але є серед цих хороших і хулігани, і п'яниці, цього ніхто не заперечуватиме. Є такі, що легковажно дивляться на кохання, шлюб, сім'ю. Та візьмемо й тих хороших хлопців! — Міленко рубонув долонею повітря і весь якось зіщулився, напружився. — Хто відає, які труднощі доведеться їм долати і в особистому, і в громадському житті! Чи вистачить сил подолати їх і вийти переможцями! — Костянтин Данилович наче продовжував зі мною ту суперечку, що була в листах. — Дуже потрібні такі спектаклі молоді!

— В цьому ви переконали мене значно раніше. Але чи вийде?

Міленко. Ні-і-і-і. Звоп потягне! Лісовська з Горячевою не відстануть, а це півділа! Навіть більше, ніж півділа. Ні-і-і-і, вони як видадуть, як видадуть!.. Буває на репетиції аж ось де схоплює. — Він хижко розчепірів пальці й наблизив їх до шиї. — Сльоза виступає...

— Ось цього й не потрібно.

Міленко регоче короткими перекотами.

Міленко. Та не від жалості сльоза... Професійне це в мене. Від гарної гри актора. Від точного проникнення в суть образу. Ні, мусить вийти! Мусить!

До самого вечора блукали ми з дядьком Костем (так я його подумки, про себе, величав) по Липецьку, сподіваючись і побоюючись, очікуючи вечора і прем'єри, як присуду. Ми зробили все, що могли, і змінити тепер щось було не в наших силах. Через кілька годин відчиняться двері театру, прийде глядач, спалахне рампа, вийдуть на сцену актори і суд звершиться. Ми будемо тільки свідками. Але присуд винесуть нам.

А життя триває і посилає мені нові й нові листи та кореспонденції. Після приїзду до Ворошиловграда знаходжу листа з «Комсомольской правды».

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

Редакція газети «Комсомольская правда» хотіла б поставити Вам кілька запитань, що торкаються Вашої твор-

чості. З цією метою ми могли б відрядити до Ворошиловграда свого кореспондента. Будьте ласкаві, повідомте, в який день і годину Ви зможете прийняти його.

І ось я розмовляю з кореспондентом.

Кореспондент. У нас чимало ведуть розмов, пишуть про природу героїчного в літературі, дискусії про «статус» позитивного героя стали майже традиційними. Ясна річ, тема героїчного в мистецтві тісно змикається з аналогічною проблемою в житті. Як письменник ви дебютували героїчною темою...

— Справжній, повнокровний, так би мовити, позитивний герой, звичайно, потрібен літературі, скоріше він потрібен читачеві, усім нам. Та це не означає, що письменник мусить обов'язково «натаскувати» одного з персонажів свого твору до кондиції стопроцентної «позитивності». Тут уже, будь ласкавий, йди за правдою життя, логікою подій, обумовленою тим колом осіб, яке обрав для вивчення. Найпозитивніший герой — це саме життя, правдиве його відображення. Буде відсутній цей герой у творі — не врятують жодні умоглядні схеми, викрутаси, фальшиві складності й філософствування.

Кореспондент. Деякі критики полюбляють проводити паралелі між біографіями письменників...

— Так, один кореспондент домагався від мене «визнання» — чи думав я про Миколу Островського, коли лежав на операційному столі... Я категорично проти того, щоб проводити якісь аналогії між письменниками і їхніми долями. Письменників, з моєї точки зору, слід розподіляти за «обоймами», тільки за суворю міркою їхніх талантів.

Якщо я відчуваю, що письменник не любить людей, що в нього немає глибинної, справді народної доброчесності, він для мене не існує. Вся ця словесна еквилібристика, за якою стоїть щось реальне і помітне — млявість у пристрастях і симпатіях, інфантильність мислення, нечіткість соціальних орієнтирів — нічого, крім поганого, не дасть читачеві.

Кореспондент. Ви сказали, що нині працюєте над повістю про село. Чи не означає це, що сільська тематика ближча вам і ви маєте намір саме там шукати своїх героїв?

— Кожна людина має свої джерела, свій, якщо бажаєте, родовід і, вирушаючи в життєву дорогу, вона бере звідти — з рідного ґрунту — дуже багато. Вже там кристалізу-

ються споконвічні елементи її волі, емоцій, симпатій і антипатій... Все це категорії світоглядного характеру. Цілком зрозуміло, що в житті вони зазнають певного коригування — інколи дуже значного. Мій новий герой, до речі, як і я сам, родом із степового російського села. Та не це найголовніше. Характер людини, її погляди не складаються поза часом і суспільством. В життя мого покоління страшним, непоправним лихом увірвалася війна. І «відлуння війни» так чи інакше звучить і в долях тих, хто народився після її закінчення. Нехай опосередковано, але війна ввійшла в їхнє життя, чимось зачепивши, порушивши узвичаєну природу речей. Шукання мого героя не менш складні й драматичні, ніж шукання Сергія Петрова. Так принаймні я думаю. А що ж сказати про те, яка тематика ближче? Не знаю. Пишу про те, що хвилює, й інакше не можу.

...В театральний зал ми ввійшли після третього дзвінка. Праворуч від мене сиділа Рита з Тетянкою на руках, зліва зібрані й несміливі в незвичній обстановці мама й тато. Ми опустились у крісла, і тієї ж миті звідкись зверху, ззаду й збоку ударили густі, тривожні акорди, полинули по залу, наповнили його і заметалися від стелі до підлоги, від сцени до стін, неспокійні і гучні. У лівому верхньому кутку сцени яскравою зіркою спалахнула шахтарська лампочка, червоною загравою запалала завіса, прапор колихнувся, і по ньому хльоснуло білими як сніг літерами: «Ленінському комсомолу присвячується!» Потім прапор затріпотів, зник угорі, музика вщухла, і я побачив на сцені Таню. Щаслива, радісна, вона витирала чемодан, збираючись у відпустку, і чекала на свого Сергійка. Рита стисла мов коліно, відпустила і, заспокоюючись, поплескала мене. З-за правої куліси з'явився Сергій, великий, сильний, щасливий, який ще не знав усього того, через що випало йому пройти. Попереду хтось підвівся і глянув на нас. «Порівнюють,— шепнув Костянтин Данилович.— Не звертайте уваги». На сцені з'явилися хлопці з бригади Сергія, загомоніли, засперечались... Спектакль почався.

Я вірив усьому, що відбувалося, й не вірив, впізнавав своїх героїв і не впізнавав, усім єством провалюючись в інше життя й знову повертався до реальності, до цього переповненого залу, та зі сцени і сном і дійсністю накочувалися спогади, вели в інший світ, і інший час обпалював мозок болем. Іноді зринало бажання гукнути акторам: «Зупиніться! Ви не так живете!» Та вже наступної хвилини я погоджувався з ними і знову поринав у те життя,

вже не маючи сил ні заперечувати, ні погоджуватися. Життя то скручувалось у тугу спіраль, то різко розкручувалось, кидаючи то в сон, то повертаючи до дійсності. Проревіла сирена «швидкої допомоги», і з вуст Тані Петрової злетіло страшно, як у передсмертному зойку, ім'я коханого, заблімала і ледь не погасла шахтарська лампочка, загрюкали білі двері палат, і Сергій Петров неспокійно заборсався в наркозному маренні. Рита стискала мені коліно і побілілими вустами шепотіла щось на вухо Тетянці. Дочка ніяк не могла зрозуміти того, що діється на сцені, і обережно випитувала у мами, мовляв, про тата це чи про іншого дядю. Хтось із глядачів озирнувся й шикнув на них: «Не заважайте!»

Петрови залишились на сцені самі. Вузький промінь світла чітко висвітив бліде, змарніле обличчя.

Сергій. Мамі про все писати не треба. В неї хворе серце. Ось і закінчилось наше щастя... Ти не приходи до мене, Таню. Так буде краще. Для нас обох. Йди від мене. Я прошу тебе, йди!

Вона ступила три кроки до рампи, зупинилась, обличчя її скривилось, мовби від нестерпного болю, і все тіло саме, наче проти волі, рвонулося до Сергія, який лежав на лікарняному ліжку, і ридання, що зринули з глибини душі, стьобнули по припшклому залу.

Таня. Я не піду від тебе! Що хоч роби зі мною, не піду. Мені життя без тебе не потрібне.

Я повернув голову і глянув наліво. Затулившись обома руками, плакала мама. Батько побілілими пальцями стискав бильце крісла і невідривно дивився на сцену. Я підвівся і, зігнувшись, пішов до виходу.

У фойє Міленко чиркнув сірником, подав мені цигарку, промовив:

— А Звон видає... От видає. Ні-і-і-і... Все правильно! І хлопці з бригади обкатаються. А тиша ж яка стоїть! От припшилили так припшилили!

В кутку, навпроти нас, уткнувшись лицем в стіну, плакала дівчина. Її голубе міні-платтячко підстрибувало в такт тремтячим плечам, оголюючи тонкі, худі ноги й рожеві підтяжки до панчіх. Костянтин Данилович зробив рух, щоб підійти до неї, я зупинив його.

— Нехай плаче...

За хвилину дівчина заспокоїлась і, витираючи чорні сльози з довгих нафарбованих вій, пішла до залу.

— Нехай плаче. Можливо, їй треба поплакати. Просто необхідно, щоб вивільнитись і почати відчувати своє «я». Нехай плаче...

— Ні-і-і, все правильно. Тут половина залу — школярі. Треба сказати їм кілька слів.

— Я не буду... Все, що я хотів би сказати, вже сказали за мене Сергій і Таня. Ні, й не вмовляйте. З мене досить.

Ми повернулися до залу, коли на сцені вмирав Єгорович. Обличчя у Корсакова було бліде, голос зривався, рука із запискою тремтіла. «А я думав, що хоч руки мої...» — «Це неможливо, зовсім неможливо!» — ступив до нього Кузнецов. «Зараз він помре», — подумав я і весь зіщулювався, немов чекаючи, а раптом станеться диво і Єгорович житиме. Але Єгорович помер, і Звон упав на коліна, тицьнувся йому в груди обличчям, зайшовся в безутішному тужливому крикові.

— Тату, можна, я до тебе на коліна? — шепнула на вухо Тетянка, і не встиг я погодитись, як вона шмигнула з колін Рити на мої, облівши руками шию.

— Ти не ходи більше в лікарню. Добре, тату?

— Гарзд.

Потім знову тривожно й лунко плескався по прищухлому залу Перший концерт Рахманінова, гасла і спалахувала шахтарська лампочка, і в кінці спектаклю була тривожна, моторошна тиша.

Ми сиділи, опутивши голови, здивовано завмерши, стояли на сцені всі учасники прем'єри, а глядачі мовчали. Потім хтось із сцени чи з-за лаштунків неприродно високим голосом розірвав тишу.

— Авторів!

Ми йшли на сцену крізь суцільний рев глядачів. Міленко щось говорив на ходу, обертаючись то до мене, то до Рити, та почути його слова було неможливо, і ми тільки безглуздо посміхались і кивали головами. У сліпучому промінні рампи на шию мені кинулась Світлана Лісовська (Таня), по її щоках котилися змішані з гримом сльози, вона недоладно й щасливо усміхалась і шепотіла:

— Спасибі, спасибі...

Звон випростував руки, що були зв'язані за спиною, та в нього нічого не виходило, він кривився, нервував і намагався усміхатись. Нарешті розв'язав, ступив до мене, простяг руки, потім знову боязко сховав їх за спину і гарячим мокрим чолом тицьнувся мені в щок. Рита, сміючись, плакала і розтирала на правій щоці чийсь рудий грим. Наші костюми, що їх ми придбали напередодні, були

густо розмальовані різнокольоровим гримом. Завісу закривали, актори поздоровляли одне одного, але під невщухаючі одлески вона знову відкривалася, ми поспішно оберталися лицем до глядачів і поштиво вклонялися. Потім завісу відкрили і вже не стали закривати. У залі знову запала гнітюча тиша.

— Треба говорити, — шепнув мені Міленко і легенько підштовхнув у спину.

Я ступив два кроки вперед і зупинився. Всі слова, що їх приготував, зникли. Раптом пригадав плач дівчини і квапливі доччині слова, материні руки, що затуляли обличчя і тремтіли; пальці Рити, що вчепилися в коліно, і зелені квадрати жита, що розкинулися на шляху до рідного села, і широкі безкрайні луки у жовто-білому полум'ї ромашок — і все те знову пройшло переді мною і сколихнуло серце, народилися слова щирої подяки.

— Дорогі друзі! Дорогі мої земляки! Як людина і як письменник-початківець я щасливий, що герої моєї повісті вперше набули плоти й крові на цій сцені, на землі, де я народився. Перед вами пройшла невелика сторіночка з життя вашого сучасника. І якщо кожен з вас, розміривши своє життя із щойно баченим, стане ще добрішим у стосунках один з одним, ще рішучішим і мужнішим у подоланні своїх знегод, ще наполегливішим у досягненні визначеної мети, всі ми, хто в поті чола і напруженні працювали над створенням цього спектаклю, вважатимемо, що не марно ходимо по нашій чудовій землі й недарма їмо свій хліб...

«Дорога сім'я Титових!

Сподіваючись, що Ви не гніватиметесь на мене за таке звертання. У газеті «Остзее цайтунг» було написано про Вашу родину. Я перебуваю під сильним враженням від прочитаного. Ви, напевне, здивуєтесь, отримавши листа так здалеку. Наша сім'я приблизно такого ж віку, як і Ваша. У нас є п'ятирічна донька Хайді. Мій чоловік — член сільськогосподарського виробничого об'єднання, тракторист, а я — продавець продовольчих товарів.

Дорогі наші друзі! Ви дивовижні люди. Ви представники того суспільства, яке називається комуністичним. Зичимо Вам щастя, благополуччя, нових книг.

Сім'я Шмідт. 2555, Шастофф (окр. Росток), НДР».

«Ми з найглибшою повагою схилиємось перед Вами, перед Вашою мужністю, стійкістю, коханням. Нас глибоко зворушує Ваша доля тому, що вона виявляє велике і прекрасне, мужність і енергію, а також волю людини.

Щастя знати, що в світі є такі люди, як Ви.

Йокомури Сато, Міядзакі. Японія».

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

Поспішаю принести Вам радість. Від дня прем'єри «Усім смертям на зло...» його переглянули тисячі старшокласників міста Липецька. Навколо спектаклю, його героїв у школах була розгорнута величезна робота: рецензії, суперечки, дискусії, зустрічі з акторами тощо.

Особисто я дивився спектакль тричі (не рахуючи генеральної репетиції) і, як викладач російської мови та літератури, вважаю, що спектакль відіграв винятково велику роль у вихованні підлітків, старшокласників, прищепленні їм високих принципів комуністичної моралі. Перечитуєш їхні рецензії, і серце переповнює радість. Скільки емоцій, глибоких і серйозних почуттів, бажань, поривань викликали герої Вашої книги і спектаклю. Я узагальнив матеріали кількох сотень реценцій учнів і надсилаю їх Вам. Упевнений, що безпосередні, щирі висловлювання юнаків і дівчат сповнять Ваше серце задоволенням від великої справи, яку Ви звершили, написавши повість і п'єсу.

Маю до Вас і Рити велике прохання.

Я хочу наступного року продовжити роботу із старшокласниками над спектаклем «Усім смертям на зло...» не тільки шкіл міста, а й районів. Тому прошу Вас, виберіть час і напишіть мені про свої враження щодо надісланої праці: про висловлювання учнів, про методику, організаційну роботу зі школами, учнями. Бажано б, щоб Ви відзначили вдалі висловлювання чи неправильне розуміння факту, проблеми, роз'яснили їх, вказали б прізвища учнів. Це потрібно для того, щоб, коли ми зачитуватимемо Вашого листа на конференціях учнів у школах, ми змогли б викликати ще більший інтерес до проблем, порушених у спектаклі, допомогли б правильно їх зрозуміти. Такий лист буде Вашим заочним виступом на конференціях і відіграв дуже велику роль у подальшій роботі з учнями і учителями. Я розумію, як Вам важко, як Ви завантажені, та сподіваюсь, що Ви в інтересах великої справи відгукнетесь на моє прохання.

Зичу Вам міцного здоров'я і з нетерпінням чекаю відповіді.

Липецьк, Плохих П. С.».

І знову прощай на кілька днів праця над новою повістю. Тільки була налагодилась справа — і ось... Адже не залишиш без відповіді такого листа. Павло Сергійович Плохих — керівник секції естетичного виховання при Липецькому обласному відділенні Педагогічного товариства РРФСР. Висловлювання школярів, яких назбиралася пухла папка, дуже цікаві. Але навіщо мені це нині? Повертатися в минуле, відриватися від нової роботи? І потім кілька днів ходити неприкаяним, не маючи сил відразу відмежуватись від минулого і влізти в нову шкуру, нового героя. А як відмовити, коли зроблено таку роботу і він вважає, що вона важлива й потрібна. Мушу давати відповідь... І я читаю відгуки:

«Я прочитала повість напередодні спектаклю. Чи треба говорити, яке сильне враження в мене залишилось від неї? Згадала розповідь бабусиною знайомого про своє воєнне дитинство. На його очах убили матір з немовлям на руках, а потім він втратив і свою молодшу сестричку. Чимало він розповів про своє важке життя. Ця розповідь запала мені в пам'ять на все життя. Я вперше чула правду про важке життя.

І ось нині в мене виникли ті ж почуття, як і тоді. Коли я збиралась на спектакль, мені було дуже цікаво, як поставлять повість на сцені. Адже, як правило, кіно чи спектакль менш глибокі, ніж книга. Та мої побоювання не виправдались. Я дізналась навіть більше, точніше, багато доповнилось в моєму уявленні про героїв.

О л я П е т р у ш е в а, 8-Г, 38-ма ш к о л а.

«Йти на спектакль я не хотів. Мені більше до вподоби кіно. Та, переглянувши спектакль, я переконався, що недаремно пішов у театр, і саме на цей спектакль. Щось у мені перевернулось.

Д е д у ш е в, 8-Г, 38-ма ш к о л а.

«Настрій після прочитання повісті, як і після перегляду спектаклю, піднесений, хочеться зробити щось добре, поділитися з кимось своїми думками, і трохи сумний,— доводиться розлучатись з такими чудовими людьми, як Сергій і Таня.

Ш у т о в а Л., 7-ма ш к о л а.

«Я дуже хвилювалась, коли йшла в театр. Ось зараз переді мною з'являться ті люди, про яких читала, яких полюбила всією душею, на все життя записала до своїх друзів, портрети яких уже сама собі намалювала в своїй уяві. Невже розкриється завіса, і я на власні очі побачу Сергія, Таню, Єгоровича, Кузнецова?»

Т а м а р а О в ч и н н и к о в а, 9-Б, 7-ма школа».

«Я схиляюсь перед героями спектаклю — чесними, мужніми людьми, які зуміли пронести свою віру в життя, в кохання, в щастя через всі труднощі й випробування, що випали на їхню долю.

О л я К р у г л о в а, 9-Б, 7-ма школа».

«Мені дуже хочеться, щоб було більше таких хлопців і дівчат, як у цьому спектаклі.

Л ю б а Ч е р н и к о в а, 9-Б, 7-ма школа».

«Прочитавши цю повість, я мовби заново глянула на світ і на людей. В моїй душі щось змінилось. Я думала про Сергія Петрова, про Таню, коли йшла до школи, коли прогулювалась, коли мені доводилось скрутно, я знову згадувала їх, їхнє кохання, відданість, їхню мужність. І ось я дізналась, що наш театр ставить спектакль за цією повістю. Неможливо передати ті почуття, що переповнили мою душу. Я ніяк не могла дочекатися дня прем'єри. І ось я в театрі. Нарешті вдарила музика і плавно поїхала завіса...

Н а т а ш а Ж у л ь к о в а, 9-Б, 28-ма школа».

«В мене від гри акторів, які виконують ролі Сергія і Тані, склалось таке враження, неначе вони знають одне одного з самого дитинства.

С а ш а В о р о т н и к о в, 8-Г, 38-ма школа».

«Алісу іноді просто шкода, тому що вона не знає справжнього щастя життя. Людям, які оточують її, вона не приносить ні радості, ні щастя. Я б убила її за те, що вона завдає Тані болю.

С е в а с т ь я н о в а, 10-Б, 15-та школа».

«На місці Тані будь-яка жінка, не замислюючись, кинула б Сергія. Навіщо нівечити своє життя? Але Таня не така. Вона не сумує разом з чоловіком, а прагне переконати його в тому, що він потрібен людям.

Света Дорофєєва, 8-Б».

«Мені дуже сподобались ті сцени, в яких грала Таня (актриса Горячева). Вона з таким почуттям грала свою роль, що видавалося, ніби сама насправді перенесла весь тягар, який ліг на плечі Тані. Деякі епізоди на мене так подіяли, що сльози котилися градом.

Таня Юрова, 8-Г, 28-ма школа».

«В спектаклі є дуже цікавий момент. Таня запитує Сергія про те, чи кинувся б він на палаючий кабель, коли б знав, що назавжди залишить там свої руки, а той відповідає: він повинен був би дізнатись, що станеться з людьми, котрі були в лаві. Якби нічого, то не кинувся, а якби біда — кинувся б.

З цієї відповіді зрозуміло, що подвиг Сергія для нього не подвиг, а просто почуття обов'язку перед своїми товаришами. Якби кожному з нас було притаманне таке почуття обов'язку — все у світі було б гаразд.

Клейфельд, 9-В».

«Важко описати хвилювання в ту мить, коли Сергій вирішив кінчити з собою. В цей час у мене виникла відраза до нього. Чому він не подумав про близьких, про Таню? Після всього, що пережила Таня, так жорстоко він хотів вчинити з нею. Це було б підло з його боку.

Валєя Лебедєва, 9-Б, 28-ма школа».

«Мені дуже припав до серця Єгорович. Це він надихав Сергія вірою в життя, хоча знав, що сам незабаром помре, але він і знаку не подавав і намагався не замислюватися над цим. З якою ніжністю і гордістю всі дивилися на нього, коли він запропонував Кузнецову ампутувати у себе руки і пересадити їх Сергієві. Такі люди не викликають в душі болю, вони викликають гордість, гордість за їхню

щедрість, за те, що чуже горе вони сприймають близько до серця, як своє власне.

Лариса Остроумова, 10-Б».

«Щоправда, припущено невеликої помилки із снігопадом. В третій дії Сергій входить у приміщення з вулиці в пальті, а снігу на пальті нема, хоча за вікном падає лютий сніг.

Алевтина Попова, 10-А, 7-ма школа».

«Я досі не можу забути широко розкриті, сповнені жаху очі Тані, коли вона дізналась про нещастя.

Зіна Арнаутова, 9-Г».

«Мене вразила музика. Ще коли перед початком спектаклю заграла музика, в мене по спині поповзли мурахи, я вся насторожилась й очікувала чогось незвичайного. І так перед кожною дією.

Та коли в останній сцені вийшли друзі Сергія й заспівали пісню «Наш сусід», я насторожилась. На мою думку, тоді її ще не було.

Ніна Гончарова, 10-Б».

«Я не знаю чому, але книга мені більше сподобалась. Напевне, тому, що книга була незнайома, а в спектаклі я вже все знала.

Таня Луніна, 8-Г».

«Коли я прочитала повість і подивилась спектакль, я була просто вражена всім тим, про що розповідалось. Хоч би що я робила, переді мною стояло обличчя Сергія і обличчя Тані. Мені навіть не вірилось, що подвиг, здійснений Сергієм, був насправді, і водночас я пишалась тим, що це наша радянська людина, тим більше мій земляк.

Таня Савостіна, 9-А».

«Після спектаклю ми довго блукали сонним містом і сперечалися. Цей спектакль підніс нас. Нам усім хочеться здійснити щось добре, особливе, незвичайне. Тепер ми віримо — і в наш час є герої!

Света Головіна, 8-Б».

«Ось вона — сучасна молодь! Ось її двоє найкращих представників! Ось вони — вихованці комсомолу! І нічого бурчати деяким, що не ті часи, не та молодь!

Таня Авраменко, 8-В».

«Світлове оформлення мені не сподобалось. Показують ніч, а в кімнаті світло, або Сергій каже: глянь, Таню, небо, голубе небо! А там нічого немає. Кіно краще.

Костомарова, 8-Г».

«Вдячна авторам, акторам за спектакль, за мої сльози, за все хороше вдячна! Я стала сильнішою. Хочеться взятися за щось вагоме, щоб дати що-небудь хороше людям, віддячити їм за їхні безсонні ночі, за їхні біль і мужність.

Оля Петрушева, 8-В».

«Я пишаюсь тим, що наша липецька земля дала Батьківщині такого чудового сина. Любов може перемогти все, навіть смерть.

Корчагіна, 10-А».

«Життя кожному потрібно прожити якщо не по-геройськи, то так, щоб твоє життя стало іншому за приклад. Подвиг у наш час може здійснити кожен, якщо він любить свій народ і свою Батьківщину.

Анатолій Шашкін, 8-В».

«Чи справді людина може так боротися за життя, як Сергій? Чи може трапитись нещастя, і забракне сил для боротьби? Ні! Кожна людина, яка має певну мету в житті, поривання, любов до життя, на місці Сергія вчинила б саме так. А той, хто існує лише для того, щоб поїсти і поспати, не вчинив би так. Або жив би на чужій шії, чи опустився б до жебрацтва.

Тамара Костіна, 8-Г».

«Велика наша Батьківщина. Чудові її гори, ріки, поля і безкрайні степові простори. Чимало багатств лежить на землі й під землею. Та головне багатство — люди. Прості трудівники, які своїми руками створюють життя і щастя. Мільйони людей працюють на полях, фабриках, заводах

і шахтах. І, самі того не помічаючи, вони здійснюють трудовий подвиг. Подвиг в ім'я світлого майбутнього всього людства. Але життя — не проста річ, чимало кругих поворотів може зустрітися на шляху в кожного. І будь-який удар долі треба витримати мужньо і з гідністю. Вдячна творцям спектаклю «Усім смертям на зло...».

Т а м а р а Б о г д а н о в а, 10-й кл.».

Журналісти — цікаві й допитливі люди. Серед них у мене є справжні друзі. Розмовляти з ними завжди дуже приємно. Нелегкі репортерські дороги заводять їх у найрізноманітніші краї, зводять з багатьма цікавими людьми. Все це накладає певний відбиток на характер, манеру поведінки, на особистість загалом. Та я не заздрю тому, хто за необачністю чи за недосвідченістю ризикне зустрітися з журналістами, коли їх збереться разом близько ста чоловік, до того ж з різних міст та різних країн, і погодиться відповісти на питання, що їх цікавлять.

У величезній кімнаті, так званому передбаннику кабінету головного редактора обласної газети, було жарко і накурено. За столиками неквапливо гомоніли. У журналістів півгодини тому закінчилась якась нарада, і вони відпочивали.

Зустріч відкрив представник міських властей, привітав гостей з братніх соціалістичних країн і без зайвих слів запропонував давати мені запитання. З-за крайнього столика відразу ж підвівся молодий, високий на зріст чоловік, з енергійним, гладко поголеним лицем і, жестикулюючи затиснутим у руці записником, відрекомендувався:

Віктор Гуров (Ленінград). Як мені відомо, майже вся центральна преса писала про вас. Власне, немає газети, яка б так чи інакше не відгукнулася. В цьому розумінні ваша популярність досить широка. Як ви ставитеся до неї? (Він задоволено посміхнувся і сів. За столиками заворушилися).

— Мені ніколи до цього якимось ставитись. Не заперечую, приємно, коли тебе хвалять. Значно приємніше, ніж коли лають. Щоправда, від деяких надмірних похвал стає соромно. Я не скромничаю. Все повинно мати розумну межу. Коли її не дотримуються, фальшиво пре назовні, люди бачать це, і тоді соромно дивитися їм в очі. Радісно і приємно на душі, коли твою працю помітили, про тебе говорять, сперечаються, тебе знають, але ж тобі, крім усього іншого, треба працювати краще й наполегливіше, ніж досі,

інакше можна здати позиції, за які хвалять, і скотитися донизу. А широка відомість і популярність, на мій погляд, мають ще й зворотний бік, як і медаль, — постійні перешкоди в роботі. Є перешкоди неминучі, але є й безглузді, від нікчемності, чи що, або від дурної звички погаласувати з будь-якого приводу, помітингувати де потрібно й де не потрібно. Життя зіткане з протиріч. Було б ідеально, якби тебе хвалили, але не заважали працювати.

А х м е т Ф а й з у л а є в (Казань). Як сильно зазнала змін повість у процесі її редагування в журналі «Юність»?

— Редколегія журналу «Юність» дуже бережно ставиться до автора та його рукопису. Було кілька випадків, коли телефонували з Москви і мене запитували з приводу зміни чи навіть перестановки одного-єдиного слова. Рукопис потрапив на стіл головного редактора Бориса Миколайовича Полевого. Не знаю, чи точно відтворю його слова, але він нібито сказав, що не потрібно нічого в ньому правити, залишимо так, як він написаний, нехай з деякими художніми огріхами, але це буде справжній людський документ. Так і зробили. Мій робочий редактор Борис Балтер порадив усунути деякі речення, це було зроблено досить аргументовано, і я погодився. Рукопис трохи скорочено. Та це вже від специфіки журнальних публікацій.

М и х а й л о О з е р н и й (Харків). Чи не думаєте ви в наступних виданнях виправити і доповнити повість?

— Вже нині я бачу деякі композиційні, стилістичні, мовні недоробки. Повість ще не вийшла окремим виданням у нас в СРСР. Окремою книгою вона вийшла в Угорщині. Змінювати в ній нічого не буду. Відновлю скорочення, зроблені в журналі, і додам уже написані два розділи.

Б. Н а д м і д (Улан-Батор). У нас в Монголії вашу повість переклала газета «Хеделмер». Газета відтворила титульну сторінку повісті з вашим автографом монгольському журналістові. Чи не могли б ви розповісти історію цього автографа?

— Із задоволенням. Навесні цього року московська газета «Труд» проводила семінар своїх кореспондентів. На цей семінар було запрошено наших монгольських друзів. Мене попросили виступити перед учасниками, ось як ви зараз. Колегам відмовити було незручно, я погодився. Тим більше що «Труд» напередодні опублікував статтю про мене, яку написав мій земляк, співробітник газети «Ворошиловградская правда» Петро Левитін, що присутній тут. Розмова відбулася тривала, на мій погляд, цікава, журна-

лісти полюбляють ставити запитання, а наприкінці зустрічі мене запросили до кабінету головного редактора і познайомили там з монгольським журналістом Юмсуреном. Ми якось відразу сподобались один одному, розговорились, а наступного дня зустрілись у моєму номері в готелі «Мінськ». Він захоплено розповідав про свою прекрасну Монголію, я — про улюблений Донбас, а на прощання підписав йому журнал «Юність» із своєю повістю. Мій друг Юмсурен переклав її на монгольську мову, опублікував у газеті «Хеделмер», зробивши тим самим надбанням монгольського читача. Потім ця ж газета організувала заочну читацьку конференцію, яка, судячи з численних листів, пройшла успішно. Якщо будете в Улан-Баторі і зустрінете Юмсурена, передайте йому, будь ласка, моє вітання, подяку і щирі побажання щастя.

На дмід. Редактор газети «Унен», яка теж чимало писала про вас, просив передати ось цей значок, що його випущено з нагоди сорокаріччя газети. Дозвольте вручити його вам?

— Дякую.

Целіна Косьцінська (Польща). Я читала ваш твір польською мовою. Скажіть, коли б таке трапилось з вашою дружиною, як би ви вчинили?

— Так, як підказало б серце. В таких випадках неможливо обдурювати, не можна виявляти жалість. Тільки справжнє кохання здатне витримати все. Ніяким іншим почуттям його неможливо підмінити.

Лія Слєпченко (Вінниця). Хто з сучасних письменників вам подобається?

— Тут у мене вийшла любов з першого погляду, раз і назавжди — Михайло Олександрович Шолохов.

— Ви знайомі з ним?

— Особисто? Ні.

Володимир Ляликов (Львів). Як могло статися, що вагонетка зійшла з рейок, пошкодила кабель і жоден з електричних запобіжників не спрацював? Що це? Недбалість електрослужби? Недогляд чи?..

— Що «чи»?..

— Ну, нещасний випадок...

— А коли падає літак з трьома дубльованими системами управління? Якщо в нього не випустилось шасі, теж з потрібною системою страхування? Якщо в автомобіля на повному ході злітає колесо? Це щодо техніки. Ну а коли перейти до людини, то ці «чому» зростуть у квадраті. Чому, наприклад, мене не вбив струм у шість тисяч вольтів?

Адже ж є випадки, коли люди вмирають від апендициту. Чому? Будь-яка галузь людської діяльності, будь-яке виробництво рідко нині обходяться без найскладнішої техніки, без цілого комплексу тісної й постійної взаємодії людини та машини або цілого ряду мереж та механізмів. І пошкодження механізмів, вихід з ладу окремих вузлів і деталей — на жаль, процес неминучий. Там, де порушення нормального функціонування техніки несе за собою небезпеку для людського життя, створюються подвійні, потрібні системи дублювання. Та не все можливо здублювати, не всі небезпечні ситуації передбачити і позбутися їх. І саме людське життя — це певною мірою постійний, щоденний ризик. З конкретного ж питання особисто я, як спеціаліст, гадаю, що від величезного удару струму в автоматичному захисті якась ланка вийшла з ладу. І в найбільш неслухний момент.

К о с т я н т и н Л е б і д ь (Київ). Яка ваша пошта?

— В середньому сто двадцять листів щодня. Мені вже важко уявити своє життя без листів. Хоча, самі розумієте, перечитати їх усі — справа досить складна. Відповісти на всі — просто неможливо, а не відповісти на деякі теж не можна. Листи дуже різні й за тоном, і за змістом, і за стилем, і за переконаннями, як різні обличчя людей, їхні долі та біографії. Є листи, написані дрібним, густим почерком на п'ятдесяти аркушах зошита, де викладена ціла доля, є короткі, на три слова, як зойк про допомогу. Якщо взяти листи і опублікувати всі підряд, так, як вони надходять чи написані, то, запевняю вас, вийшла б дуже цікава книга з десятків тисяч людських доль, людських радощів і розчарувань, злетів і падінь, вийшли б в якомусь розумінні обличчя й характер людини нашого часу. Адже листи читачів до письменника ніхто не змушує писати, вони виливаються самі, як потреба поділитись, висповідатись і т. д. І справа тут, звичайно, не в моїй персоні. Такі листи можуть бути адресовані вам чи вам — кожному, хто викличе довір'я, або потребу поділитись.

(Сивий кремезний чоловік за третім столиком праворуч натоптав люльку тютюном і чиркнув запальничкою).

Г а б о р Ф е х е р (Угорщина). В своєму романі ви писали про незадовільне радянське протезування. Чи поліпились справи нині?

(Рудий за першим столиком гмикнув і з посмішкою глянув на мене: мовляв, цікаво, як ти вивернешся. Кілька голів повернулося в бік угорського кореспондента. Сивий вийняв з рота люльку).

— Мова йшла не про незадовільне протезування взагалі. Малась на увазі складність питання в технічному, біологічному, естетичному та в багатьох інших аспектах. У Московському науково-дослідному інституті протезування і протезобудування виготовляють непогані протези кисті на біоелектронному керуванні. Я бачив ці протези, коли побував в інституті. До речі, за час двомісячного перебування там мені випало познайомитися з багатьма інвалідами з різних країн світу. Вони дуже доброї думки про радянські протези і апарати. В мене залишилися найтепліші спогади про наші щоденні зустрічі, розмови з вашим земляком Ласло. Дивовижної доброти, терпіння, витримки хлопець. У Ласло не було обох ніг вище колін. До інституту він приїхав на колясочці, бачили, напевне, така низенька площадка на чотирьох коліщатах... Залишив інститут Ласло на протезах, на повен зріст, як на своїх ногах, з паличкою в руці. Звичайно, чимало праці довелося докласти, чимало болю перетерпіти, але таке наше життя, без бою нічого не дається, не виходить тарілочки з голубим обідочком. Так от, протезування інвалідів — складна проблема, й вона стає нерозв'язною при надто високих ампутаціях кінцівок, коли, як кажуть, протез нема за що зачепити. До останньої категорії належу і я. Ваш брат журналіст інколи робить дуже недоречну послугу і протезистам і інвалідам, коли, не вникнувши в суть справи, публікує сенсаційній статті, скажімо, «Жива рука», «Повернулась радість праці» тощо. Таких статей у мене зібралось чимало. Наш народ — великодушний народ, і кожен прагне чимось допомогти людині, що потрапила в біду. От і надсилають мені звідусіль вирізки статей про протези рук. Майже всі ці статті та повідомлення відзначаються одним — бажане видається за дійсне. Крім неприємностей протезистам, крім горя інвалідам, такі статті нічого не дають. Так, учені справді створили протез кисті руки, яким керують біотоки мозку. Кисті, зауважте, а не плеча, передпліччя, руки. А це ж зовсім різні проблеми. Але такому журналістові до цього немає діла! Рука — і годі! А якщо рука, то це означає радість, щастя і так далі відомими штампами. Прочитає інвалід таку статтю про живу руку, котра, як твердиться, навіть набагато краща за живу, і хапається за неї, мов потопаючий за соломинку... Дістає гроші, вишукує можливість, їде в Москву, Іркутськ, на край світу, домагається прийому до фахівців, його приймають — і наче обухом по голові: вам це не підходить, у вас не та ампутація.

Протезисти працюють не в найкращих умовах. Косміч-

них кораблів вони не створюють, не їхній профіль. Їм часто-густо бракує коштів, приміщень, лабораторій, і їхня робота залишає бажати кращого.

Г е н н а д і й К о р н і є н к о (Донецьк). Який вплив зробив на вашу долю роман Миколи Островського «Як гартувалася сталь»? Конкретно, де, в яку критичну мить ви згадали про Павку Корчагіна?

(За середнім столиком презирнулися. Рудий відсунув від себе записник).

— Мушу розчарувати вас. Ніколи, ні в якій ситуації, ні при жодній операції я не згадував Павку Корчагіна і його біографію. В операційних не до того було. В інших критичних ситуаціях теж.

(Рудань прибрав руку й уважно глянув на мене: «Це ж що верзе хлопець? Як це не згадав?» Над люлькою попливла густа хмара диму).

— Все це, очевидно, складніше й глибше. Дуже важко в людській психіці, навіть у своїй, все розкласти по нумерованих полицках. Ось там згадав Корчагіна — став мужнішим і переміг, ось тут Матросова — і вистояв, ось тут декабристів — і став сміливішим, потім молодогвардійців — рішучішим, потім революціонерів — і став переконанішим та наполегливішим. Жодна з цих якостей, навіть найменша частка їх, не з'являється в одну мить, за принципом: згадав — прийшло. Все це входить в нашу плоть і кров з роками. І якщо по-справжньому звійшло, то не лежить на поверхні, а сидить десь глибше і виявляється теж не демонстративно, а поступово, та рішуче і сильно. Адже фразу «безвихідного становища не буває» не виникла сама по собі, не з'явилася від умоглядних вправ. Вона взята з досвіду, і коли ти віриш у неї, то бачиш за нею життя численних людей, в тобі сидять найяскравіші приклади, і не просто сидять, а стали твоїм переконанням, твоїм кредо, чи що. Я почав філософствувати, і може видатись, що повчаю. Вибачте, ради бога! Мене спитали, і я відповідаю те, що думаю.

(Підозріле обличчя весело усміхнулося, і руки демонстративно високо піднялися над столиком і тричі поплескали, повільно й нечутно).

П о д о р о ж н и й (Харків). Розкажіть про свої зарубіжні поїздки.

— За кордоном я не був.

О л е к с а н д р У ш а к о в (Запоріжжя). Чи підтримуєте ви зв'язок з колишнім місцем роботи і товаришами по роботі?

— Я працював у Донецькій області, нині живу у Ворошиловграді. Відстань невелика, але для спілкування становить певну складність. Першого року обмінювалися листами. Я був у курсі всіх подій, що відбувалися на шахті. Поступово коло інтересів вужчало, друзі переходили на інші місця роботи, йшли в армію, одружувались, листів надходило менше, адреси забувалися, і нині зв'язок припинився.

— А чи не маєте ви бажання тепер, коли ви вже, так би мовити, у новій якості, поїхати на шахту?

— Ні.

І в а н Б е з у г л и й (Сімферополь). Над чим ви нині працюєте?

— Планів дуже багато, і для їхньої реалізації потрібні час та спокійна робоча обстановка. Час, наче шагренева шкіра, його для роботи залишається менше й менше. І коли сказати відверто, то нині маю чи не єдине бажання: щоб про мене забули, не турбували, не відривали від письмового столу і дали можливість досхочу попрацювати. Проте марні ці мрії. Від листів, наприклад, не сховаєшся... Зовсім не вмю розповідати про те, над чим працюю, тим більше що сам ще не знаю, у що все виллється, чи то в роман, чи в повість, а можливо, в оповідання. Адже персонаж сьогодні пішов який?.. Норовистий. Йому говориш те, а він своє гне, йому це, а він: не хочу. Б'єшся, щоб чистенький, гарненький, симпатичний вийшов, а він на зло — бах! І по-своєму! І лівака дає, й інші вибрики. Уявиш отак його на своєму внутрішньому екрані і запитуєш: ну навіщо тобі це? А він: хочу так! Ти мене перевиховуй. Нині це модно! Спробуй дай йому раду, сучасному героєві!

Намагаюсь написати повість про село, про важкі повоєнні роки, про складні долі, про вірність, про кохання, про естафету людських поколінь. Так, про естафету. Адже коли синові стає важко, він приходить до батька. Не має значення, як саме: особисто чи уявить його в пам'яті. Приходить тому, що батько сильніший, досвідченіший, він прожив велике життя, подолав більше злигоднів. Людина йде до своїх джерел, до землі своєї, де зростала, і в неї бере ті сили, яких бракує їй. Поступово з'являється сила. Тут жили мої діди й прадіди. Цю землю вони пестили і захищали, поливали кров'ю та потом і нам заповідали стояти на ній гордими і сильними. Без Батьківщини людина ніщо, без неї вона безсила. Людина може не розуміти історії своїх дідів, та знати її вона зобов'язана. Син завжди зобов'язаний знати все про свого батька, тільки тоді не

обіртеся естафета людського добра і мужності. В цьому розумінні моє покоління — щасливе покоління. Життя наших дідів і батьків — яскравий приклад самовідданого служіння землі, народу, Батьківщині. Ми навіть у хвилини відчаю не маємо права на слабкість і легкодухість, якщо хочемо бути гідними продовжувачами їхніх справ. Ось про це мені хочеться сказати в своєму новому творі. Судити про те, що з цього вийде, ще занадто рано, та й не мені.

(Чоловік з неприємним лицем ледь помітно усміхнувся і схилив голову. Люлька не диміла і лежала на столі поряд з хвилюватою ручкою. Моя сорочка зволожилась, а журналісти здається, тільки входили в смак).

Сергій Греков (Ростов н/Д). Чи займалися ви літературною працею до написання повісті?

— Як і більшість юнаків у свої шістнадцять-вісімнадцять років, писав вірші. Щоправда, мій Пегас далі шкільної стінгазети мене не заніс. Перша публікація відбулася. Це було десь у п'ятдесят другому році в добринській районній газеті, яка тоді називалася «Ленінський шлях». Стаття мала п'ять рядочків і повідомляла про спортивні змагання, які пройшли цікаво. Не знаю, чи прочитав її хто, але я ходив по школі, наче Лев Толстой. В армії опублікував кілька заміток в окружній газеті «Советский воин». Серйозно взявся писати після нещасного випадку.

Аркадій Іщук (м. Жданов). Яка у вас літературна підготовка?

— Ректор Літературного інституту імені Горького в Москві І. Серьогін на моє настійне прохання вислав мені програми інституту з усіх відділень: прози, поезії, критики, драматургії. Всі вони більш ніж сумлінно простудійовані протягом 1960—1965 років. Я прочитав усі першоджерела, написав усі контрольні, хоча перевіряти їх було нікому. І взагалі, в ті роки зав'язалась дуже цікава переписка з чудовою людиною, прекрасним педагогом Іваном Миколайовичем Серьогіним — ректором Літературного інституту, і його листи зробили на мене великий вплив. Якби я знав, що це питання виникне, я обов'язково захопив би з собою хоча б одного листа.

Вам, читачу, я пропоную ці листи.

«Москва, Тверський бульвар, 25. Літературний інститут ім. Горького. 1 вересня 1962 року.»

Шановний товаришу Титов!

З великим інтересом прочитав Вашого листа, хоча й з великим запізненням через мою завантаженість у серпні місяці приймальними екзаменами та конкурсом. Бажаючих вступити до інституту тисячі, а вакантних місць лише кілька десятків, і в кожного вступника своя доля, відмахнутися неможливо. Прохання Ваше про надіслання Вам програм ми задовольнимо, але хочеться Вас попередити, що Ви обрали собі важкий і складний шлях життя, який може і не привести Вас до бажаного результату. Вас, напевне, надихав подвиг Миколи Островського. Та знайте, що, незважаючи на величезний талант, про який він і сам не відав, Островський зазнав чимало гіркоти, навіть після опублікування роману «Як гартувалася сталь». Літературна праця постійного заробітку не дає, а читачі не щадять літератора, не хочуть знати, як, в яких умовах працює автор, і завжди помічають чомусь більше недоліки, ніж достоїнства твору. Навіть коли недоліки зовсім незначні. Критики й найприскіпливіші читачі здатні відбити бажання писати. При цьому примовляють, що критику треба любити. Та письменник має потребу не тільки в критиці, а й в захощенні. Ви надрукували кілька рецензій. Вас ще не помітили, але, певен, Ви вже маєте своїх недоброзичливців. А що буде, коли Вас помітять і у Вас з'являться заздрітники? Ось на все це потрібно багато душевних сил. Чи вистачить у Вас їх? Крім того, я не знаю, чи вистачить у Вас таланту, літературного хисту. Може й так статися, що об'єктивних даних, яких тільки працею і волею не заміниш, у Вас немає. Герой Чехова в оповіданні «Добрі люди» систематично друкував статті і рецензії, але не мав таланту і, хоча вважав себе письменником, мусив заробляти собі на хліб в управлінні залізницею. Коли таланту нема, не допоможе ніяке літературне навчання. Інститут, як правило, працює тільки з людьми, що пройшли творчий конкурс, що в їх талановитості можна бути впевненим (і то не завжди ця впевненість реалізується), бо інакше можна розбестити, вдихнути марні надії і викликати необгрунтовану зарозумілість. Досить деяким товаришам надіслати листа на бланку інституту,—і вони відразу починають уявляти себе письменниками, трясуть цим папірцем і вимагають якихось привілеїв для себе. Це огидно. І говорити про це Вам, можливо, жорстоко. Та я вважаю своїм обов'язком все це відверто Вам висловити, щоб Ви дізналися про деяке підводне каміння, яке підстерігає Ваш човен на тому шляху, що Ви його хочете собі обрати.

Про надсилання Вам необхідних навчальних матеріалів

я вже дав розпорядження. До Вас буде прикріплено критика В. К. Панкова, який даватиме Вам творчі поради. Але Ви повинні нам надсилати свої опубліковані й неопубліковані праці, щоб ми могли визначити Ваші творчі здібності. І коли виявиться, що Ви взяли не за свою справу, то вже вибачте нас, відверто про це Вас повідомимо і працювати з Вами не будемо. Якщо ж у Вас буде виявлено творчі здібності, то всіляку допомогу Вам буде подано. От і все. Особисто я маю бажання Вам допомогти, але суворі слова правди я не міг не висловити Вам.

З повагою ректор Літературного інституту І. Серьогін».

Мені важко сказати про те, як би склалася тепер моя доля, коли б не було цього листа. Я звертався до цих рядків постійно. Вони підтримували мене у важкі місяці поневір'янь по видавництвах, я звертаюсь до них нині й щоразу дивуюсь прозорливості цієї людини. Ви мали рацію в усьому, дорогий Іване Миколайовичу!

І ще лист, датований 25 грудня 1962 року.

«Дорогий товаришу Титов!

Дуже радий відповісти Вам: нам тут здалося, що у Вас є іскра таланту, і ми готові всіляко Вас підтримувати. Дуже приємно було дізнатись, що статтю в журналі «В мире книг» написали Ви. Не знаючи студентського колективу і тим більше колективу такого специфічного вузу, що його намагалася показати молода письменниця, Ви відчували якусь фальш у ситуаціях повісті. І це чуття — велике діло. Надсилайте нам Ваші нові роботи, розглядатимемо їх. Нині остаточно ще важко вирішити, чи великі Ваші здібності. Напишіть ще кілька робіт. Та я кажу наперед, що з Вашої роботи вийде пуття. Надсилаю Вам рецензію критика В. Панкова і повертаю Ваш рукопис.

З щирою повагою ректор І. Серьогін».

З цієї віри далекої від мене, незнайомі мені людини почалося моє навчання у інституті вдома і серйозна думка про письменницьку працю.

Та повернімося до прес-конференції восени 1967 року.

Микола Чернявський (Ужгород). Якими видами спорту захоплювались?

— Другий розряд з футболу. Воротар збірної команди

району, потім технікуму, потім авіаційного полку. Перший розряд з боксу, третій з гімнастики, дуже любив волейбол. Нині тільки шахи.

Віталій Курганський (Львів). Чому повість ви присвятили своїй дружині?

Григорій Круглов (Дніпропетровськ). Ви говорили, що пишете про село. Чи плануєте ви твір про шахтарів?

— Обов'язково. Просто мені треба трохи відійти, освоїтися, глянути збоку, глибше осмислити цю працю — складну, необхідну, героїчну працю. Коли це станеться, не знаю. Та, напевне, тоді, коли вже буде неможливо тримати в собі той матеріал і ті спостереження, які маю. В мене ще все попереду. Поки що я наймолодший член Спілки письменників СРСР у нашій області.

Головуючий. Тут надійшло кілька запитань, так би мовити, в письмовому вигляді... Підписи нерозбірливі... Відповідатимемо?

(Це він запитував чомусь у журналістів).

— Анонімкам ходу не давати! — голосно вигукнув хтось.

(В залі засміялися. Головуючий передав записки мені).

«Тов. Титов! У колах, близьких до літературних, ходять розмови, що Ви підставна особа, повість писали не Ви».

— Поширювати плітки нікому не забороняється. Це справа совісті. За кордоном чинять ще конкретніше. Один пан оголосив, що мене взагалі не існує. Нема, та й годі! Отже, наш місцевий провокатор, м'яко кажучи, не оригінальний. Ну, а якщо він справді близький до літературних кіл, то я б порадив йому знайти такого простака і добрагу, який написав би йому щось подібне і подарував. До речі, в другому номері журналу «Юність» є моє оповідання. Цікаво б дізнатись, хто його за мене написав?

(У залі презирались, шукали анонімщика, починали сердитись і обурюватися).

— Подейкують, і в «Літературку» хтось за вас друкує оповідання! — весело вигукнув хтось із задніх рядів, і в залі засміялися.

— «Сапун-гора» називається. Одна в мене халепа. Ось зібрався другу повість написати, а кому доручити цю справу, ще не вирішив. Тепер, правда, легше. Я член Спілки письменників, друзів чимало, може, хтось знайдеться. Звичайно, далі буде важче, тому що планів у мене хоч греблю гати, на досягнутому зупинятися не думаю, припало до смаку, як кажуть, там, дивись, і роман хто-небудь за мене під моїм іменем утне!

(В залі засміялися. Та не всі).

В другій записці запитували, чи правда те, що я пропонував свій рукопис зарубіжним видавництвам, але наша розвідка завадила цьому і самочинно передала його журналу «Юность». В третій цікавились, чи справді я розлучаюся з дружиною і одружуюсь на відомій московській поетесі. Було смішно й гірко. Невже знайшлися люди, які позаздрили моїй долі і теперішньому успіху?

— Скажіть, що ви в житті найбільше любите? — це підвелась маленька білява дівчина.

— Знаєте... ось коли встанеш рано-вранці, підійдеш до відчиненого вікна... місто в імлі і рожеве небо на сході. Через хвилину зійде сонце, замерехтить на листях роса...

Або в полі... Ви коли-небудь ходили босоніж по теплій, м'якій зелені? І знаєте, коли замислишся над тим, що могла б уже зарости твоя могила бур'яном, то...

«Дорогий товаришу Титов!

Я проста жінка і, можливо, не зовсім точно висловлюю свої почуття і думки, але гадаю, що зрозумієте мене. Пишу від усієї душі, і не жалість спонукає мене до цього, а велика гордість за вас, справжніх радянських людей.

Світ дізнався ще про кількох радянських людей, таких, як Сергій і Таня Петрови, таких, як Єгорович, Кузнецов та ін. На таких людях тримається земля наша. І, маючи таких синів та дочок, наша Батьківщина завжди буде великою і могутньою. Нехай дивуються з нас капіталісти, які все купують і продають за гроші. Але ні, не все можна купити й продати. У своїй повісті Ви правильно підкреслили на прикладі того хлопця, який замерз у тайзі, те, що ми зневажаємо боягузів, ледарів, скигліїв, дармоїдів.

Читаючи Вашу повість, я думала, чому хороші люди соромляться своєї доброти, свого болю, фізичної неповноцінності, тоді як потворність душі дехто не вважає навіть за потрібне приховувати? Вони виставляють напоказ свою бичачу фізичну силу, якій не знайдуть застосування, хваляться закордонними ганчірками, розкидаються іноземними словами, кривляються і, напевне, не замислюються над тим, що після них залишиться, вибачте, зіпсоване повітря, та й те очистить хороший, свіжий вітерець. Якби душі всіх людей були такі багаті й прекрасні, як у героїв Вашої повісті! Яке чудове було б життя! Коли визнаєш, що десь поруч з тобою живуть, борються такі люди, якими дрібними і мізерними видаються власні незгоди! Хочеться так само приносити людям користь, і глибоко усвідомлюєш, що

без цього не варто й жити. З нетерпінням чекаю Ваших нових книг. І не бійтеся повертатися у своє шахтарське селище. Нехай Вас не тривожить неможливість роботи в шахті. Адже Ви напишете про нелегку працю своїх друзів, про перемоги людини над самою собою. Перемога над самим собою — це одна з найважчих і найважливіших перемог, вона непомітна, за неї не дають орденів і медалей, але без неї неможливий подвиг. Ось такі люди, як Ваші, стійкі й наполегливі, першими ввійдуть у комунізм і поведуть за собою всіх, бо ніщо не зможе протистояти їхній нестримній енергії, їхній цілеспрямованості, їхній силі і волі. Я — мати чотирьох дітей і щиро поздоровляю Вас, Ваших батьків, Вашу дружину з Вашим першим і другим народженням! Ви справді народились двічі і обидва рази, щоб перемагати і бути переможцем. Я дуже хочу, щоб діти взяли від Вас Вашу наполегливість, Вашу мужність, Ваше працелюство.

Хай щастить Вам, багатотраждальний щасливчику!

Бичкова Катерина Антонівна, робітниця племярадгоспу «Комсомолец» Ставропольського краю».

«Щойно прочитала Вашу повість. Не знаю, що змусило мене взяти ручку і писати Вам листа. За кілька годин я стала сильнішою, мужнішою. Мені 17 років. Вже рік, як я працюю і навчаюсь. Я нічого ще не встигла зробити для людей. Та й не мала бажання щось робити для інших. Мені здавалось, що всі живуть лише для себе. Що сталося зі мною, сама не відаю. Після Вашої повісті хочеться жити краще, щось робити не тільки для себе, але й для тих, хто тебе оточує, і довести всім «піжонам атомного віку», що і у наш час є Павки Корчагіни!

Рита Смирнова, Вологодська область».

«Я твій побратим по праці — шахтар. У шахті працюю дев'ять років. Одружений, маю сина і дочку. В твоїй повісті зустрів таку думку: чи потрібна твоя писанина? Я тобі відверто скажу: потрібна, і дуже. Чимало ще, на жаль, трапляється в житті нещастя. Часто люди стають інвалідами. І для деяких головною втіхою в житті стає горілка. Їм твоя повість потрібна як поїтря. Звичайно, не всі її сприймуть, знайдуться такі, що скажуть: «Ет, писанина... Мені жити набридло!» Але ж вони житимуть і десь у мозку засяде в них думка: живе ж на світі людина, якій важче, ніж мені, працює, всіма шанована.

Але твоя повість потрібна не тільки людям, що потрапили в біду. Вона потрібна всім, щоб яскравіше відчувати щастя праці, стати добрішим і мужнішим.

Приїжджай, дорогий, до нас у приполярне місто, місто шахтарів, я познайомлю тебе із своїми друзями, чудовими людьми. Якщо не матимеш змоги приїхати, то дозволь заїхати до тебе у Ворошиловград: дуже мені кортить познайомитися з тобою. Дуже радий, що є в нас, шахтарів, такий чудовий хлопець, як ти, і є така жінка, як Рита.

Скажу по секрету, я теж дуже люблю свою дружину і, спускаючись у шахту на зміну, вірю, що вона «з любов'ю зустрине мене, що б зі мною не сталось».

Видавай, Сергійку, чергову книгу на-гора!

Олексій Косов, м. Інта, Комі АРСР».

«Друже мій! Юний друже мій!

Я пережив дві світові війни. Я бачив багато крові, горя, страждань. Я ховав своїх друзів, що загинули від куль і голубу. Мені залишилось мало днів жити на цьому чудовому світі, на нашій дивовижній землі. Звичайно ж, мені хотілося б жити довго-довго, до сторіччя Радянської влади, але, на жаль... Я щасливий, що чесно прожив своє життя і ніколи не шукав у житті легких шляхів. З радісним почуттям, з почуттям гордості дізнався про Вас, Вашу дружину, Ваше життя. Саме такими бачили ми людей в світовому соціалістичному суспільстві тоді, коли ходили в шабельні походи за його ідеали. Мужніми, сміливими, цілеспрямованими людьми, які живуть спільними радощами і бідами, не шкодують власного життя заради життя товаришів. Спасибі Вам, вашому поколінню, що виправдовуєте наші сподівання.

Персональний пенсіонер, член КПРС з 1917 року Долгушев Г. А., Красноярський край».

«Я пишаюся тим, що живу в одному місті з Вами. Пишаюся тим, що є жінки, про яких дуже добре сказав декабрист Бєляєв: «Хвала країні, що вас виростила. Ви стали справді взірцем самопожертви, мужності, твердості при всій юності, ніжності й слабкості вашої статі. Хай будуть незабутні імена ваші».

Безперечно одне — саме з такими людьми перемогла наша країна всі негоди, і стояти їй вічно тому, що народжує вона таких людей не для подвигів, а для великих чо-

денних справ. Можливо, мої слова звучать децю патетично, але важко висловити почуття звичайними поняттями.

м. Ворошиловград, Боуфалик Алла».

«Здрастуй, дорога незнайома людино!

Мені, скажу Вам, дуже незручно відбирати у Вас час, але інакше я не можу. Тільки, напевне, я припустилася помилки, назвавши Вас незнайомим. Хіба можна вважати незнайомою людину, про яку знаєш найголовніше? На мою думку, ні. Ви, напевне, не здивуєтесь, отримавши цього листа. Таких листів Ви, мабуть, отримуєте дуже багато. Інакше й бути не може. Я щойно прочитала Вашу повість і просто не можу не висловити Вам свою вдячність. Велике-велике спасибі! Дякую від усіх моїх друзів. Важко уявити те, що діється нині зі мною. Мені й моїм друзям по 17 років. Ми закінчуємо 10-й клас. Можливо, тому часто сперечаємося про те, що таке щастя, у чому смисл життя. Ви, напевне, уявляєте, які питання хвилюють людину, коли ось-ось перед нею розкриються двері школи і треба буде вперше самій обирати свою єдину стежку. Неважко зрозуміти, яке місце в наших серцях займе Ваша книга. Не знаю чому, але нині я багато на що глянула по-новому. Я впевнена в тому, що Ваші Сергій і Таня багатьом повернуть віру в щастя, здатність мріяти навіть тоді, коли це здається неможливим, і, головне, віру в себе, в свої сили. Велика подяка Вам за це. Я, звичайно, майже не сподіваюсь на відповідь (хоча, зізнатися, була б дуже щаслива), адже я не єдина, у кого з'явиться бажання висловити Вам свою подяку. І ще... Я дуже рада, що Ви знайшли своє місце в житті. Рада за Вас, наче за дуже доброго друга.

Таня Бєлишкіна, м. Горький».

Після опублікування повісті «Усім смертям на зло..» («Юність» № 1 за 1967 р.) на мене ринув потік листів. Пишуть піонери і комсомольці, робітники, інженери, солдати і ветерани революції. Пишуть сім'ї, школи, піонерські загони, комсомольські організації, бібліотеки, екіпажі кораблів. На зворотних адресах — уся географія нашої неосяжної Батьківщини.

Щодня листоноша приносить від 70 до 120 листів. Вони входять в мою оселю як добрі, ширі друзі. Листи як обличчя, як душі людей. І люди діляться зі мною своїми радощами і бідами, дарують

усмішку або змушують серце стискатися в болючу грудку.

З листів я бачу, як входять у життя герої моєї повісті. Я почуваю себе щасливим і як людина, і як письменник-початківець через те, що повість сприймають читачі, вона допомагає подолати якісь свої труднощі в житті, стати добрішим і чистішим.

У моїх героїв — Сергія Петрова і Тані — з'явилась ціла армія нових друзів. Їх прийняли рівноправними рядовими до цієї армії. Вони разом з усіма борються за все добре й хороше. І я, і Рита щасливі з цього. Ми тільки збентежені тим, що при всьому нашому величезному бажанні відповісти на всі листи не в змозі, хоч би як намагалися.

Мені хочеться від усього серця подякувати всім моїм друзям, які надіслали мені листи, за добрі слова й побажання. Побажати їм, в свою чергу, всього найкращого в їхньому житті. Успіхів, здоров'я, щастя. Великого, справжнього щастя боротьби і перемог.

м. Ворошиловград.

...Відшуміли теплі дощі, відгріміли літні грози, відшурхотів золотий листопад, і ранками на пожухлих травах під ногами хрустить срібляста паморозь. Скоро мороз скує верхній шар землі, блискучим дзеркалом притисне брижі калюж, припорошить снігом, повіє вітер, зима зітхне на повні груди і завіє сніговою коловертю. Яким він був, 1967 рік, що минає?

Іноді мені хочеться хід свого життя порівняти з рухом вантажної машини по довгій вибоїстій дорозі. Вона то набирає швидкість, то стишує хід, починає буксувати, інколи її мотор зовсім вщухав, і видавалося, що більше вже ніяка сила не змусить її зрушити — але вона оживала і знову повільно повзла вперед, долаючи вибоїну за вибоїною, захлинаючись ревом з останніх сил на підйомах.

На початку цього року машина викотилась на відносно рівну дорогу, їй ввімкнули четверту швидкість, і вона закружляла в переплетенні вулиць, будинків, міст, не відаючи відпочинку і спокою.

Робота над новою повістю посувалась, було написано більше половини того, що замислив, але все ж темпи роботи не задовольняли мене. Щодня я чекав: ось нарешті потік читацьких листів зменшиться, зникне той пригнічуючий совість стан — бо ж тепер не тільки відповісти всім своїм кореспондентам не можу, а й прочитати всі листи. Але поп-

това сумка Тимофіївни, навпаки, важчала, і колись аж надто весела фраза її «все тут» тепер звучала уривчасто й сухо. Женья її повернувся з армії, відслуживши належний строк, і, здається, мав рішучий намір покінчити із своїм парубоцьким життям і негайно одружитися. Але в Тимофіївни бажання сина ентузіазму не викликало.

Так, 1967 рік минав у якомусь ураганному темпі. Озираючись назад, на його початок, я згадував сотні зустрічей, виступів, диспутів, конференцій. Шахтарські нарядні, піонерські табори, цехи заводів і фабрик, шкільні класи і студентські аудиторії, польові стани і воїнські казарми, зали клубів і Палаців культури Ворошиловграда і Донецька, Києва і Ленінграда, Москви і Ульяновська, Харкова і Липецька, і обличчя, нескінченний ряд привітних і сумних, задумливих і веселих облич людей.

Що несучи їм? Може, нікому не потрібні ці зустрічі? Тоді навіть хвилююсь перед кожним виступом, трясусь у поїздах і літаках разом з Ритою, а головне, забираю час у людей, що працюють? Може, все це ні до чого?

Уважно вдивляюсь в обличчя, намагаюсь зрозуміти, про що думають люди, слухаючи мене. Кожна аудиторія має свій характер. Тому, навіть розповідаючи про одне й те ж, неможливо повторюватися в словах, у почуттях, в інтонації, і реакція залу буває найрізноманітнішою. Вона то штовхає на потаємну розмову, то стримує до сухої скучності, і в цьому не дуже часто вдається переломити її. Та й чи потрібно ламати, і чи можливе це? Добре ти говорив із залом чи ні — відчуваєш потім, за лаштунками, після виступу, коли, здавалося б, ні з цього ні з того починаєш у душі картати себе (Навіщо все це? Ні, не можу я говорити з людьми! Це не мій фах. Все! Годі! Більше не вийду на трибуну!) або відчуваєш, як по тілу солодко розливається задоволення (недаремно йшов, їхав, хвилювався... їм це потрібно, вони розуміли мене).

А бувають аудиторії, які розуміють тебе без слів, з першого погляду, і, зрозумівши, сприймають, і ти відразу ж зливаєшся з такою аудиторією, стаєш її невід'ємною частиною, і вже твій біль — її біль, їхні усмішки — твоя радість, і їхні важкі, незграйні оплески — твоє щастя. Це робітничі аудиторії.

Яскравого літнього дня Тарас Михайлович Рибас, відповідальний секретар Ворошиловградської обласної письменницької організації, мій щирий старший друг і незмінний перший редактор моїх нечисленних творів, Ангеліна Капітонівна Захарова, артистка обласної філармонії, лауреат республіканського конкурсу читців, Рита і я при-

були до Києва на запрошення республіканського бюро по пропаганді художньої літератури на зустрічі з трудящими.

Над Бориспільським аеропортом височіло прозоре, ясне небо. Було задушливо. Так задушливо, що здавалося, наче літаки, які раз у раз приземлялися, возять жар із самого сонця. Густе, гаряче повітря струмувало над розпеченою бетонкою, спекотливою річкою витікало з сопел рокітливих турбін. Аеропорт жив своїм неспокійним узвичайним ритмом.

Нас зустрів представник бюро Федір Іванович Моргун, як потім виявилось, предоброї душі людина, з сором'язливою усмішкою і живими темними очима. Він помітив нас здалеку (Тарас Михайлович і Федір Іванович давні знайомі) і відчайдушно замахав руками, намагаючись чи то зупинити нас, чи то повернути назад, до літака. Ми справді зупинились і здивовано перезирнулись.

— Федір Іванович щось вигадав,— без будь-якого ентузіазму промовив Тарас Михайлович і, покректуючи, поліз до кишені по сигарети.

— А-а-а...— раптом протягнув він,— все зрозуміло...— і коротко засміявся.— Ось гляньте, братики-кролики! Зараз нас завернуть до аероплана, вишикують біля трапа і будуть фотографувати.

— Цього тільки бракувало! — баском вигукнула Ангеліна Капітонівна і засяяла від задоволення.

Моргун коротко розцілувався з нами і погнав назад, до трапа.

— Розумієте, в чім річ-питання!.. «Вечірка» просить, а літак відженуть...

— Аеропорт не мають наміру зруйнувати? — жартома спитав Тарас Михайлович.

— Та аеропорт — це не те. Просили, щоб літак на карточці був. Ось у чім річ-питання.

Київ... Він створений для того, щоб вражати. Він не може не вразити своєю красою. Це місто неможливо слутати ні з яким іншим. Широкий, величний Дніпро, казкові маківки соборів, Хрещатик з рівними рядами каштанів. Ні, таке може тільки привидітись уві сні!

У невеликому автобусі ми петляли по вулицях, що були щільно обсажені тополями і каштанами, перетинали багатолюдні площі, спускалися з гірок і піднімалися нагору; то праворуч, то ліворуч спалахували куполи, що своїм блиском різали очі, навалювалось громаддя багатонаверхових будинків, і ми з Ритою крутили головами, захоплено охкалі і намагались усе запам'ятати.

— Вперше у Києві? — запитав Федір Іванович.

— Ні,— відповіла Рита.— Років п'ять тому приїздили

із Славою на протезний завод. Але тоді була зима, а на руках у мене семимісячна донька, так що...

— Києвом милуватися треба в травні, коли цвітуть каштани...— задумливо дивлячись у вікно, промовила Ангеліна Капітонівна, повернувшись до мене і заторохтіла:— Ти знаєш, Славо, це фантастично! Рано-вранці вийдеш на Хрещатик, а там каштани цвітуть! Рій свічок, ну, хай йому чорт, умирати не хочеться!

— Помирати й без каштанів не хочеться,— блиснув золотими зубами Федір Іванович.— Київ завжди привабливий. Ось виберемо час, я вам покажу його. Гайнемо на Труханів острів, юшку з риби зваримо...

Я відвернувся до вікна і засміявся.

— Що, не вірите?

— Та ні, Федоре Івановичу, вірю. У Ворошиловграді маю приятеля, то він нас цього літа в Криму обгодував.

Ми зупинились у готелі «Дніпро». В номері я підійшов до вікна й ойкнув. Просто переді мною, за невеликим лісочком, у сліпучих совячних полисках вигравав Дніпро, праворуч ажурною ниткою височів міст, і ліворуч, упершись в небо хрестом, височіла Володимирська гірка. Та милуватися було ніколи. У двері постукав Федір Іванович і повідомив, що через півтори години у нас виступ у Дарниці, і зважаючи на те, що шовкопрядильний комбінат розташований на іншому кінці міста, то час виїжджати саме зараз. Автобус внизу, біля під'їзду.

— Отже так, батьки (це ми з Тарасом Миколайовичем),— говорила в автобусі Ангеліна Капітонівна,— якщо я читатиму композицію повністю (композиція за повістю «Усім смертям на зло...», за яку, до речі, вона була удостоєна тут же, у Києві, звання лауреата), то мені буде потрібно сорок п'ять хвилин, якщо скорочений варіант, без щоденника і весни на самому початку, то хвилин двадцять п'ять — тридцять.

— А скільки нам часу відпустять? — запитую я.

— Час не лімітовано,— всміхається Моргун.— У межах однієї-двох годин, звичайно.

— Тобі, старий, скільки треба? — звертається до мене Тарас Михайлович.

— Ну, це яка аудиторія збереться...

— Самі жінки,— уточнює Федір Іванович.

— Хвилин тридцять...

— Отже, тобі тридцять, Ангеліні двадцять п'ять, ну і двадцять хвилин мені. Більше ніж на годину двадцять аудиторію затримувати не варто. Покладіться на мій досвід.

Наша зустріч з працівниками комбінату тривала понад

дві години. Навіть Тарас Михайлович не міг передбачити, що у київських ткаль виникне до нас безліч запитань, а наприкінці зустрічі їм, усім як одній, заманулось показати свої робочі місця і продукцію, яку випускають. Федір Іванович ходив слідом за нами, покахикуючи у кулак і починав гніватись. Часу до другого нашого виступу, який повинен відбутися вже в іншому кінці Києва, у Палаці культури хіміків, залишалось в обріз.

— Хлопці, в чім річ-питання, на нас же люди чекають!..— шепотів він то Тарасові Михайловичу, то мені.

— А тут теж люди. І, на мій погляд, непогані. Є навіть дуже гарні,— із серйозним виглядом шепнув йому Тарас Михайлович і гмикнув у сиві вуса: — Дуже гарні!

...До хіміків ми приїхали за десять хвилин до початку зустрічі. Федір Іванович саяв, і музика, що грала у фойє, здавалося, була замовлена ним і звучала на його честь.

— Треба вміти оперативно працювати, ось у чому річ-питання!

Я давно мусив би звикнути до таких зустрічей та виступів і не хвилюватися до холодного поту на чолі, тим більше що всього кілька годин тому вже подолав бридке тремтіння, ступив до людей і говорив з ними. Тепер усе треба повторити. І перший крок, і перше слово, але вже в іншому залі, перед іншими людьми, і знову треба за ці короткі тридцять хвилин ужитися з ними, спробувати зрозуміти їх і стати зрозумілим для них. До такого неможливо звикнути.

Я глянув у зал з-за лаштунків, коли Ангеліна Капітонівна читала середину композиції. Зал був повний. В яскравому світлі люстр обличчя людей видавалися зосередженими і напруженими. Кілька жінок у передніх рядах витирали сльози.

«Слід би жорсткіше читати,— подумав я, слухаючи Захарову.— Сергій і Таня не повинні викликати жалю. Якщо тільки жаль — то навіщо все це? Головне не те, що випало на їхню долю, а те, як вони долають труднощі... Це мусить звучати перекожливо і точно. Завжди, скрізь... Ангеліна Капітонівна піддатлива людина, побачить сльози в залі й сама зривається на жіночу жалість. Починає жаліти і персонажів, і слухачів. Це кепсько. Не варто йти на повіді в залу. Перед кожним виступом її краще розіслити, тоді вона читає блискуче».

Композицію слухали уважно, Захарова захопилася і читала все без купюр, усе підряд, забувши про те, що час обмежений. Зустріч затягувалась. Я мав виступати останнім. Говорити перед втомленою аудиторією важко — це я знав.

— Нічого, старий, все буде гаразд,— заспокоював Тарас Михайлович.— Публіка зібралася вдячна, слухають тебе завжди з цікавістю, побоюватися нічого.

Ангеліна Капітонівна закінчила читати і під грім оплесків пішла зі сцени, втомлена й задоволена.

— Народ зібрався...— шепнула мимохідь,— муха пролетить — чутно!

«Муха... А в мене всього п'ятнадцять хвилин! Не знаєш, з чого почати, що скоротити й чим закінчити».

Аудиторія справді зібралась вдячна. Слухали затамувавши подих. Після перших же слів я відчув доброзичливість і увагу, які негайно передаються від слухачів до промовця. Говорити хотілося багато й відверто. У другій половині виступу, коли я розповідав про свої поневір'яння по видавництвах та журналах, мою увагу привернув чийсь пильний, невідривний погляд. Мене мовби гіпнотизували. Я глянув у дальні ряди, пробіг поглядом по ближніх, зупинився на перших і замовк, сам не розуміючи чому.

В п'ятому кріслі від краю, ліворуч, сидів мій давній київський редактор, робив якісь ледь помітні знаки руками і широко посміхався. Я урвав паузу і продовжив виступ. Не знаю вже, як мені вдалося закінчити його. Я щось говорив, і швидше за інерцією, тому що в пам'яті раптом з невідворотною силою зринули й ті сповнені сподівань та тривоги дні перед приїздом редактора, і перша зустріч з ним, і його зникнення в Кадіївку, і його поради, і мої спроби переписати повість за його рецептами, і стаття в обласній газеті з надмірними похвалами, і повернення рукопису, і ті нелегкі дні розчарувань та зневіри, які знову довелося пережити. Із сцени вголос я промовляв про одне, а в душі мовчки, усім своїм єством відганяв від себе думки, що несподівано наринали. Редактор сидів за кілька метрів від мене і посміхався. Промайнула була думка викласти все, ось зараз, тут, у цьому залі, все, що діялося в душі, але щось утримувало від цього кроку.

Потім, уже на вулиці, він підійшов до мене.

— Вітаю, старий! Ти добре говориш.

Ми помовчали.

— Так...— зітхнув редактор.— Загалом воно й на краще, що так вийшло. Бачиш, ти відразу в Москві вискочив. Два мільйони тиражу — це, старий, не фунт ізюму! Таке авторові-початківцю тільки приснитись може! — Він уривчасто і якимось ніяково реготнув і додав: — Та від цього нехай у тебе не запаморочиться голова! В повісті ще є над чим попрацювати. Лікарі, наприклад, та й ця випивка.

— Так, звичайно...— погодився я.

— Над чим працюєш?..

— Та так, дещо...

— Ну, надсилай нам. Підтримаю, допоможу...

— Певно, було б найкраще, якби ви нікому й ніколи не бралися допомагати...

Ми сіли в машину й поїхали.

— Ти щось блідий, голубе, — підсів до мене Тарас Михайлович. — На мою думку, все пройшло чудово. — Він помовчав і поплескав мене по плечу. — Ну, нічого, нічого... У житті всяк трапляється. Халтурники скрізь є. У літературі їх теж чимало. Це був твій редактор?

— Так.

Милуватися Києвом, а тим більш варити юшку з риби на Турхановому острові нам, обережно кажучи, було ніколи. Графік наших виступів перед трудящими Києва був такий ущільнений, що ми ледве встигали з одного підприємства на інше. Вкрай вимотані за день, до готелю поверталися пізно ввечері, поспіхом вечеряли і квапилися в номер відпочити, набратися сил для наступного дня. А зранку все починалося спочатку.

І все-таки ще одна зустріч, яка відбулася у перерві між виступами, запала мені в пам'ять. Відверто кажучи, я був трохи здивований і розгублений, почувши про те, що лікар-геронтолог з Парижа, який перебуває нині в Києві, онук великого російського письменника Льва Толстого, має бажання познайомитися зі мною. Чомусь очікував побачити плечистого, кремезного чоловіка, з широкою, густою бородою чи, в крайньому разі, з великими вусами, і високим ясным чолом.

До нашого столика в ресторані швидкими, енергійними кроками підійшов гладко поголений, невисокий на зріст чоловік і, простягаючи руку, з ледь помітним акцентом відкомендувався:

— Толстой... Сергій Михайлович...

Я підвівся і завагався. Толстой помітив моє збентеження і, мабуть, згадавши, що в мене немає рук, поклав свою руку мені на плече і привітно усміхнувся.

— Багато чував про вас у нас у Франції, читав ваші твори і ось... — Він ніяково схилив голову, та відразу ж рвучко підвів. — Ніяк не міг повірити... — Він глянув на мої протези і легенько доторкнувся до них рукою.

— Як вам земля вашого знаменитого діда? — спитав я, а сам думав про те, як неприродно і жорстко пролунали його слова «у нас у Франції». Вони чомусь дуже здивували мене, навіть вразили: онук Льва Миколайовича, і раптом — «у нас у Франції».

— Ви вірите в бога? — спитав Толстой і, примружившись, пильно глянув на мене.— Ні, якщо не хочете фальшивити, не відповідайте стандартними фразами, вживаними у вас.

— Хіба висловлення своїх переконань, що розходяться з іншими, вже є фальш?

— Я молюся за вашу країну і хотів би бачити її іншою.

— Не розумію...

— На землі мого діда не здійснені навіть ті моральні та ідеологічні принципи, про які мріяв він.

«Однак ностальгією ви, шановний, не захворієте»,— подумав я, дивлячись на його сердите обличчя і злі очі.

— В розумінні принципів ми, очевидно, пішли далі Льва Миколайовича, до більш вищих і гуманніших. Все плине і змінюється. Діалектика. Чи ви її не визнаєте?

— Як ви ставитесь до свободи?

— Позитивно.

— Я не так сформулював свою думку. Ваше ставлення до свободи особистості? Чи достатня вона у вашому суспільстві?

— Ви кажете «свобода»... Напевне, ми вкладаємо різний зміст у це слово. Що робила б людина у вашому суспільстві, якби опинилась у моєму становищі?

Толстой, мабуть, не чекав такого запитання. Він здивовано звів брови і силувано посміхнувся.

— Жила б, напевне...

— Як і на які кошти?

— Я не замислювався над цим.

— А ви поміркуйте.

— Я вже казав, що читав ваші твори. Повість і оповідання. Переклад на французьку мову не зовсім вдалий. Але скажіть мені, якщо ваша ласка, чому всі персонажі у ваших творах — жалісливі добрячки? Ви ж не доводитимете, та й чи знайдете такі докази, що в житті так і є! Чи у вас насправді немає поганих людей?

— Чому ж, є...

— Ну от...

— Скажіть, будь ласка, що вам більше запам'ятається: те, що людина ні за що ні про що у критичну для вашого життя мить дала вам свою кров, чи те, що... ну не знаю, вас обрахували в магазині? Що важливіше для вас? Що має більше ціну в людині — добро чи зло? Що, на вашу думку, повинно перемогти на землі — взаєморозуміння чи розбрат? Що хотіли б ви бачити — гуманне, вільнолюбне суспільство чи зграю голодних вовків? Ви лікар. Якому колезі ви подали б руку: тому, хто, забувши про власний

відпочинок і благополуччя, сидить біля постелі хворого, чи тому, хто боягузливо ховається за спину іншого? Я хочу, щоб на землі торжествувало все добре і хороше. Я хочу стверджувати це своїми творами. А зло... що ж, зло, воно є і, мабуть, ще довго буде... Але чим більше кожен з нас зробить добра, тим менше залишиться зла.

— Так, але є зло, до якого змушують обставини, устрій суспільства. Вимушене, так би мовити, зло... Заради добра...

— Я цього не розумію. То, мабуть, звичайне боягузтво.

Ми довго розмовляли того вечора. Довелося навіть заїзнитися на черговий виступ. Та переконати один одного ми, здається, не змогли. І на заводі «Арсенал» у великому, залитому світлом Палаці культури, виходячи на сцену, я з якоюсь досі невідомою насолодою подумав, дивлячись в обличчя робітників: «У нас з ними все наше, все єдине: і небо над головою, і Батьківщина, і доля».

І, мабуть, я ніколи не забуду, як після виступу до мене підійшов літній високий чоловік і ледь тремтячим голосом сказав:

— Сто років жити тобі, синочку!

Так, чимало радощів, роздумів, прикростей, тривог приніс цей мій незабутній 1967 рік...

«Шановний товаришу Титов!

Вибачте за турботу і за те, що не зовсім добре володію російською мовою, мені дуже потрібно написати Вам.

Я з насолодою прочитав Вашу повість. Схвилюваний героїчною долею двох молодих радянських сучасників — Сергія і Тані. Не часто зустрінеш у житті таке кохання.

Чехословацьке радіо оголосило цього року конкурс на кращу інсценізацію радянських прозових творів. Мені Ваша повість так запала в душу, так сподобалась, що я не втримався від спокуси, сів за стіл, і через деякий час інсценівка була готова. Я працюю редактором у видавництві театральної літератури столиці Словаччини — Братіславі, маю досвід у подібній роботі. Сподіваюсь словацький слухач із задоволенням прийме схвилювану розповідь про незламну волю, про мужність, про втрати і перемоги двох юних представників нового світу.

Якщо Вам не важко, напишіть кілька слів нашим слухачам, і я процитую їх перед початком спектаклю.

З щирим привітом до Вас і Вашої дружини Іван Ізак
кович.

Чехословаччина. Братіслава.

«Дорогий товаришу!

У дайджесті «Супутник» прочитав про Вашу героїчну долю. Шлю Вам і Вашій сім'ї щирі вітання з Польщі. Всі мої друзі, ознайомившись із статтею, вважають, що так і повинно бути в суспільстві, де людина людині друг і брат. Ви справжні люди, які зуміли перемогти смерть.

П о л ь щ а, П о з н а н ь. В о й ц е х Д е м б і ц ь к и й».

«Дорогий товаришу Титов!

Велике спасибі за Ваш лист, який Ви надіслали нашій редакції, за добрі слова. Ми вибрали невеликий уривок з Вашої повісті і опублікували в газеті.

Читачі нашої газети сподіваються, що зустріч з Вами не буде останньою.

Від імені редакційного колективу прийміть найкращі побажання.

В а ш І в а н П е й к о в с ь к і, г о л о в н и й р е д а к т о р газети «Троянські глас». Болгарія, м. Троян».

Далеко пішли ви від мене, мої дорогі Сергій і Таня. Ось і словацька мова стала вам рідною. Нею ви розкажете незнайомим людям, далеко від своєї Батьківщини, від рідного дому про свої радощі і біди, про свою вірність і чисте кохання. Часом мені стає якось тривожно за вас: раптом вас не так зрозуміють, образять чужим словом, і я вже не зможу допомогти вам, захистити, вберегти.

Мені радісно тому, що ваші шляхи перетнули багато країн і континентів, що ви ввійшли в оселі невідомих мені людей, знайшли багатьох добрих друзів і, звичайно ж, нажили ворогів, і трошки сумно, що ви тепер не тільки мої, а належите всім, хто прийняв вас, і я вже не можу ні на крапельночку змінити вашу долю...

«Дорогий радянський друже!

Я дуже цікавлюсь книгами, які вийшли з-під пера радянських письменників. Вашу повість я мав задоволення прочитати і в оригіналі (надіслали московські друзі), і монгольською мовою в газетній публікації. Моє глибоке переконання таке, що все описане Вами — навіть не подвиг (хоча життя Сергія Петрова і Тані гідне подвигу і зворушує), а норма життя членів соціалістичного суспільства. Це плоди тієї неосяжної роботи і боротьби, яку провели ваші діди і прадіди на благо цивілізації всього світу. І я гадаю, що це найбільша їхня перемога, величезне досягнен-

ня ідей соціалізму. Людина — це все! А коли в суспільстві вже вирости й виховались такі люди, то це суспільство може розраховувати на досягнення найвищих висот у всіх сферах своєї діяльності. Це зміцнює віру в те, що всі завдання, поставлені КПРС перед народом, будуть виконані.

В наших газетах після опублікування Вашої книги було надруковано чимало відгуків простих людей, де в тій чи іншій формі говорилося те саме, про що написав я Вам.

Я багато років навчався, потім працював у Вашій країні, і у мене на все життя залишилися найкращі спогади.

Прийміть мій уклін і повагу.

Дамдингочоо, Монголія, Улан-Батор».

«Щиро рада, що в грізну годину випробувань Сергій і Таня знайшли в собі сили боротися з долею. Схиляюся перед надзвичайною мужністю тендітної, юної дівчинки, яка взяла на свої плечі такий тягар. Це її, і тільки її заслуга, що Сергій залишився жити, знайшов у собі сили й волю продовжити боротьбу. Дорогий Славо! У нас, на твоїй батьківщині, в Добринці, називають тебе нашим Павкою Корчагіним. Ми всі пишаємося тобою.

У січні 1965 року мене спіткало величезне горе. Горе, якому нема й не буде краю. При виконанні службових обов'язків загинув мій єдиний син. Я не знаю, чому так жорстоко влаштоване життя. Чому матері повинні переживати своїх дітей? Мені 45 років, а навіщо мені життя? Ось пишу, а сльози затуманюють очі, і немає мені ні в чому втіхи. Якщо ти дозволиш, дорогий Славо, я вважатиму тебе своїм сином. Повір, мені буде легше, я зрідка писатиму тобі і радітиму з твоїх успіхів, як раділа б із успіхів свого сина.

Цілую вас обох.

Ваша Ганна Андріївна. Н. Добринка Липецької обл.».

«Шановна Ганно Андріївно!

Велике спасибі за добрі слова. Я дуже радий, що Вам сподобалась моя повість та її герої. Мені це вдвічі приємно, тому що Ви — моя землячка.

Звичайно, слів розради у горі, що спіткало Вас, не знайти. Такі втрати не забуваються. Але життя є життя, і живим треба жити. У Вас дуже потрібна людям робота. Я розумію, що означає бібліотекар у наших сільських краях. Досі я з почуттям глибокої вдячності згадую людей з Добринської районної бібліотеки, які ввели мене (і зробили це

тактовно і вміло) у великий і прекрасний світ книг. Упевнений, що коли не тепер, то в майбутньому Вас обов'язково згадають добрим, вдячним словом хлопчики й дівчатка, які нині з блискучими оцентами забігають до Вас і несуть в руках книги, які Ви запропонували і вибрали. Людська доброта не минає безслідно.

Від усього серця зичу Вам, дорога Ганно Андріївно, довгих років життя, міцного здоров'я і великих успіхів у Вашій дуже потрібній для підростаючого покоління діяльності. Обнімаю вас як син. Щастя Вам!»

«Дорогий Владиславе Андрійовичу!

Пишуть Вам піонери 5-Б класу школи № 2 міста Ангарська. Сьогодні у нас пройшов урочистий збір, на якому нашому загону присвоєно Ваше ім'я. Тепер ми в кожному нашому вчинкові рівняємося на Вас. На рахунку нашого загону імені Владислава Титова чимало чудових справ, але сказати, що у нас все гаразд, ми ще не можемо. Є учні, які не завжди сумлінно готуються до уроків, одержують незадовільні оцінки (ми не називаємо їхні імена, тому що вони твердо обіцяли виправитися і не ганьбити Вашого імені). Порушень дисципліни у нас майже немає. Тепер нам соромно погано вчитися, тому що всі ми обіцяли брати приклад з Вас.

За дорученням загону: командир Воронова, ланкова Лоскутнікова, відповідальний за штаб «Моя Вітчизна — СРСР» Мокрушин».

Щось занадто багато таких листів надійшло останнім часом. Я відчуваю пекучу незручність. Розумію, справа тут не в мені, не в моєму імені. Хлопчикам і дівчаткам потрібен ідеал, до якого належить прагнути, рівнятися на нього, наслідувати його, тоді якимось легше настроїти себе на подолання труднощів. А в кого вони знайдуть риси в біографії чи характері, гідні, на їхню думку, наслідування, — це справа другорядна. Нашому поколінню в цьому розумінні було простіше: йшла війна, за прикладами самопожертви, мужності, героїзму ходити далеко не потрібно.

Мені, звичайно, далеко до ідеалу, гідного наслідування. Я знаю це і переконаний у цьому. Вважаю для себе високою, але ще не заслуженою честю ці захоплені дитячі вияви глибокої поваги і соромлюся їх. Перед пими листами я

почуваю себе так, неначе сиджу в чужих санях або, ще гірше, ніби я це не я і взагалі мене вже нема серед живих. І ви вже вибачте мені, хлопчики й дівчатка, що на листи, в яких ви запитуєте дозволу назвати свій загін чи дружину моїм іменем, не отримуєте відповідей. Я не знаю, яку відповідь давати вам. В історії нашої держави досить імен, якими можна і називати свої дружини, і робити життя з них. Не заведено в нас так ушановувати живих. А я до того ж цього ще й не заслужив.

«Мені завдає величезного задоволення писати Вам цього листа і назвати Вас своїм колегою. Так, ми з Вами двічі колеги. Я, як і Ви, письменник і теж, як і Ви, колишній шахтар. Я чимало чув і читав про Вас. Дуже радий за Ваші успіхи в літературі. Дозвольте висловити своє захоплення. Прийміть, будь ласка, мої книги з автографом. Я буду дуже радий отримати від Вас Ваші твори, щоб запропонувати їх румунському читачеві.

Ірміє Стреуц. Бухарест, Румунія».

«Шановний радянський громадянине Титов!

Прийміть високу повагу з іншої половини земної кулі. Мені важко почати цього листа, тому що дуже важко висловити найвище захоплення, яке я коли-небудь відчував у своєму житті. Як Ви знаєте, людина, прочитавши останню сторінку книги, перегортає її не для того, щоб забути назавжди. У читача, як правило, виникає запитання: що спонукало письменника взятися за перо? З епілогу повісті, яку я прочитав одним духом, мені стало відомо, що автор і головний герой у цьому випадку, по суті, одна й та ж особа. Автор і герой, які дивовижним чином залишилися живими для того, щоб затиснутим у зубах олівцем розповісти світові про силу людського духу. В перекладі на іспанську мову Ваша повість має назву «Двобій із смертю». Це значно більше, ніж двобій.

Мені важко передати Вам, яке величезне здивування викликали в мене Ваші гігантські зусилля, Ваші жертви і страждання (душевні й фізичні), докладені до створення повісті. Тільки дух найглибшого переконання здатен подолати перешкоди, що виникають у процесі творчості. Ви зуміли цього досягти в незвичайний спосіб,— завдяки винятковій наполегливості. Ви нова людина нового світу, світу соціалізму й комунізму. Ви представляєте нову людину нової ери. Ера, в якій марксисты прагнуть добитися щастя для всіх.

Як представник старого покоління (я народився на рубежі минулого і нинішнього століття), я пройнятий скептицизмом, недовір'ям, що їх виробили в мене індивідуалістські форми суспільного правління, яке не вважає людину за істоту, гідну поваги, і розглядає більшість людей як створіння нижчого розряду, що нездатні оволодіти секретами інтелектуальної діяльності. Коли я називаю себе людиною старого покоління, то не хочу сказати, що належу до фаланги негідних індивідуумів, злочинна інертність котрих служить волі тих, хто ними править. Все ж я прагну хоча б духовно подолати ті небезпеки й труднощі, що їх створює в ім'я моральної розпусти суспільства існуючий урядовий режим, щоб коли-небудь одержати привілей жити під промінням сонця у світі майбутнього, де людина цілком є господарем своєї великої долі.

Я хотів би багато чого розповісти Вам про той світ, у якому мені доводиться жити, якби мали люб'язність дати відповідь на цей лист. Якщо Ви напишете мені хоч єдине слово вігання — це переповнить мене вдячністю. Велике спасибі.

Ваш Є. Ф. Лабруна. Монтевідео, Уругвай».

Щось завадило нашому спілкуванню. Я написав лист у Монтевідео і не дістав відповіді.

...Здається, я розповів усе, що стосується створення повісті, все, про що мене постійно запитують і в листах, і під час особистих зустрічей, все, що, вважав, буде цікавим для тих, хто прочитав повість, розповів, про що розмірковував, чим жив цей рік, перший рік на нових рейках, у новому життєвому сідлі, перший рік після виходу в світ «Усім смертям на зло...».

Та, мабуть, залишилося останнє. Як після усіх поневірянь і перипетій повість опинилася на редакторському столі журналу «Юність»?

Тарас Михайлович Рибас зателефонував увечері, відрекомендувався відповідальним секретарем письменницької організації (про існування якої я до того моменту не підозрював), сказав, що прочитав у газеті статтю про мене, і запропонував зустрітися в приміщенні Спілки письменників, познайомитися з місцевими літераторами та поговорити про можливу публікацію повісті в журналі. Я прийняв запрошення і з нетерпінням чекав зустрічі.

«Подумати тільки! Я поневіряюсь по столичних журналах і видавництвах (тому що інших не знаю) зі своєю роботою, а поряд, в одному місті живуть справжні живі

письменники, ходять тими ж вулицями, їздять тими ж трамваями і автобусами, люди, які можуть переглянути мою працю і в крайньому разі, кваліфіковано визначити, чи є сенс у моїй писанині, чи все це нікому не потрібна маячня», — міркував я тієї ночі.

Наступна зустріч лякала й радувала. Скручений трубочкою рукопис у господарській сумці несла Рита і нетерпляче смикала мене.

— Слухай, а про що ж ми з ним розмовлятимемо? Це ж письменник!

Моє чоло спітніло, я стримав крок (а може, повернутися, відкласти на завтра?), та бажання внести ясність у наболіле й набридле питання про можливість публікації повісті підстьобувало, і ми, ніяковіючи і сподіваючись, наблизилися до будинку обласної бібліотеки, де на той час у напівпідвальному приміщенні було Луганське обласне відділення Спілки письменників України.

— Ти не бійся! — підбадьорувала дружина. — Так то так, ні то ні!

— Що «так», що «ні»?

— А злитися ні до чого, не звірі ж там! Звичайні люди...

— Ти так думаєш?

— Ну звичайно ж! Коли мені було років десять-дванадцять, одна жінка дала мені записку і попросила передати її Лемешеву, він гастролював у Ворошиловграді. Я взяла, підійшла і передала, й нічого... людина як людина... навіть усміхався... розмовляв... цукерку мені дав...

— Цукерку?

— Цукерку.

— Ну так, звичайно...

— Слухай, а він старий?

— Хто?

— Ну, цей, що телефонував тобі.

— А я звідки знаю.

— Слухай...

Не знаю вже як, але Рита відчинила двері, і ми опинилися в невеликому напівпідвальному кабінеті, з тьмяним, загратованим вікном і низькою сірою стелею. За столом біля вікна сидів елегантний сивий чоловік з коротко підстриженими сивуватими вусами і курив сигарету, вставлену в короткий дерев'яний мундштук. Поруч з ним, обіпершись великими руками об стіл, важко стояв могутній чоловік з широкими густими бровами. Сивий підвівся і ступив нам назустріч.

— Я з вами вчора розмовляв?

— Так, — промимрив я.

— Дуже добре, дуже добре, я чекав на вас. Проходьте, будь ласка, сідайте.

— Ну-у-у, професоре! — вигукнув бровастий і підійшов до мене як до давно й добре знайомої людини. — Так не роблять! Хтось морочить тебе, а ми нічого не знаємо!

— Познайомтесь, Степан Степанович Бугорков, поет, — ледь посміхаючись у уста, промовив Тарас Михайлович. — У нього свої рахунки з киянами, тому він так непоштиво відгукується про них.

— Ні-і-і, дорогий, тут уже нічого неможливо вдіяти! — сказав поет і розкотисто зареготав.

— Стьопо! Та в тому, що ти геніальний поет з європейською популярністю, ніхто не сумнівається. Про це всі знають. Тим більше незрозуміло, навіщо тобі з кимось зв'язуватися?

— Це геніально! Аналіс темпеліс! Я пішов.

Він ступив до дверей і не попрощавшись вийшов. Тарас Михайлович сів за стіл, дістав невеличку шкіряну сигаретницю і вийняв сигарету.

— Повість уже відредагована в журналі?

— Так. Н-ні...

Рита смикнула мене за рукав. Рибас тихо покректав і припалив сигарету.

— Бачите... я забрав її звідти...

— Чому? — тихо і, як мені видалося, суворо запитав він.

— Бачите...

Рита знову смикнула мене за рукав.

— Вони сказали, щоб я... Ні, вони запропонували переписати деякі місця, і взагалі... А я не згоден, і знову ж...

Рита наступила мені на ногу.

— Одним словом, я написав листа, і мені її повернули, бо я не згоден...

— Який за обсягом рукопис?

— Сто тридцять сторінок.

— В якому він нині стані?

— Він з нами... тут...

Рита тремтячими руками розстебнула замок господарської сумки і дістала згорнутий у трубочку рукопис.

— Ви зможете залишити його мені?

— Звичайно.

— Тоді домовимося так: я прочитаю рукопис, зателефоную вам, ми зустрінемося і поговоримо конкретніше.

— Гарзд.

І знову секунди були як хвилини, години як дні, дні

як тижні. Час не те щоб зупинився, ні, він повз болюче повільно, неначе знущаючись і караючи. Невідомою була та мить, до якої він доповзе, і що принесе, і як поводитиме себе далі. Телефон мовчав, і ми побоювались підходити до нього. А що як у ту мить, коли він буде зайнятий, зателефонує Рибас?.. Дзвінок пролунав на третій день.

— Владиславе Андрійовичу!

— Так.

— Я чекаю на вас.

— Що він сказав? — допитувалася Рита.

— Що він чекає на мене.

— Може, ти не дочув чогось?

— Ну що?.. Йдемо?

— Я не знаю.

— Треба йти...

Мрячив дощ, дрібний і нудний, без грози й вітру, нечутний, непотрібний, безбарвний, який нічим не пахнув. Люди були мовчазні й похмурі. Ми йшли невідомо чого й навіщо півдороги пішки під дощем, по мілких калюжах. У дверях вже знайомої нам кімнати нас зустрів Степан Степанович і зарокотав густим баском:

— Ну-у-у, професоре! Зараз тобі Тарас прочитає мораль...

— За що? — як крик про помилювання, вирвалось у мене.

— Це немає ніякого значення!

— Стьопо... — докірливо мовив Рибас. — Ну що ти наче талалайка! Не звертайте уваги. Сідайте. — Він помовчав, чиркнув запальничкою, припалив (сигарету було вставлено в довгий, різьблений мунштук) і, випустивши дим, повів далі: — Власне, завдання моє полегшене тим, що я говоритиму з вами не як з початкуючим автором, а як з рівним, з людиною, обдарованою певним чином. Скажу відразу — повість ваша мені дуже сподобалася. Подібного в літературі я принаймні не зустрічав. Доводиться дивуватись, чому вона досі не дійшла до читача. Хоча історії літератури відомі подібні випадки забарності видавців. Я гадаю, що помилка мусить бути виправлена, і негайно. Повість має невеликі стилістичні помилки, подекуди вона трохи розтягнута, та це легко усунути. Якщо Ви не заперечуєте, ми негайно візьмемося за це. — Він дістав із столу рукопис, поклав на стіл і розгорнув. — Я думаю, перший розділ про Івана Кіндратовича Горюнова варто вилучити. Він неприродний і чужорідний.

— Так, — твердо і негайно погодився я і відразу ж відчув себе легко та вільно тому, що повість похвалили і тому, що викидається зайвий, вимучений розділ, і тому, що

Рибас відразу побачив це і наче став моїм однодумцем (виходить, йому можна вірити!), і тому, що висловлено все було впевнено й серйозно.

...За якийсь час повість «Усім смертям на зло...» була заново відредагована і за порадою Тараса Михайловича Рибаса відіслана в Москву, в журнал «Юність».

Був вересень 1966 року...

«Дорогий Владиславе! (Вибачте, що звертаюсь по імені,— Ви забули вказати себе по батькові).

Щойно — о пів на першу ночі — дочитав рукопис Вашої повісті і відразу ж сів писати листа. Страшенно винен перед Вами за деяку затримку: відділ прози «Юности» переслав повість мені на висновок у той момент, коли я перебував у відраджєнні. Днями я повернувся, сьогодні вдень почав читати і ось щойно закінчив. Пишу за найпершим враженням — враженням швидше читача, ніж критика.

Моє переконання — його я і висловлюю в своєму висновок — повість треба друкувати. І саме в «Юности». Це художній документ великої людської сили, написаний ясно, гранично чесно і, при всіх недосконалостях, талановито. Саме сьогодні він як ніколи потрібен людям. Сьогоднішнім молодим людям.

«Думка висловлена в брєхня». Дуже важко говорити слова Вам, особисто Вам, авторові цієї чудової речі. Хоч би що сказав, буде якось не так. Єдине, що я все-таки скажу: прийміть мою найглибшу людську пошану.

Низько вклоняюсь Вам і Вашій дружині.

Фелікс Кузнецов. Москва, 21 жовтня 1966 р.».

Телеграма від 28 жовтня 1966 року:

«Повість друкуватимемо крп щиро вітаємо ком зичимо здоров'я ком успіхів крп редактора підшукаємо крп Полевой Преображенський Желєзнов».

«Шановний Владиславе Андрійовичу!

Сьогодні йде в набір перший номер «Юности» за 1967 рік. Здаємо Вашу повість. Надсилаю Вам примірник — копія надіслана в набір.

З нетерпінням чекаємо підписаний Вами примірник. На початку грудня — між 2-м і 5-м — буде верстка, яку Вам теж потрібно буде читати. Якщо бажаєте, ми зможемо

викликати Вас на цей час у Москву на 7—8 днів. Ми оплатимо Вам дорогу, готель, добові. Звичайно, доньці й дружині доведеться приїхати за свій рахунок, але номер у готелі ми забезпечимо для всіх.

Якщо Ви згодні, повідомте мене не пізніше 29 листопада, і ми надішлемо Вам виклик. Якщо ж ви поки що не маєте такої можливості, то я надішлю верстку в Луганськ, Ви її вичитаєте і повернете в редакцію. А в Москву приїдете в кінці січня, коли повість вийде в світ.

З повагою за в. від. прози М. Л. Озерова.

Потім був перший номер журналу, який гостро пахнув друкарською фарбою, і відчуття, що серце ось зараз вистрибне з грудей чи раптом зупиниться від щастя, яке навалилося: я живий, я потрібен, я в строю! І побоювання, що це знову не реальність, а сон. Потім була Москва і гостинна зустріч у редакції «Юности», і був той перший, незабутній виступ перед шахтарями, і близько тридцяти тисяч листів, які ввійшли в наш дім за цей рік, то втішаючи, то обпалюючи серце, малу децицію яких я навіть тут. Навіть заради власної слави, а спонуканий єдиною метою і бажанням: допомогти ослаблему на крутій життєвій стежці повірити в свої сили, підтримати того, хто посковзнувся на слизькій дорозі, і, можливо, шалено щасливому допомогти ясніше й гостріше усвідомити своє щастя. Якщо це хоч на краплину вдалося — щастя моє безмежне.

І раптом я отримую бандероль із штампом «Москва», а в ній журнал «Юність» і лист Б. Полевого.

«Дорогий Владиславе!

Нині, коли повість Вашу вже прийняв читач і вона починає діставати найкращі відгуки в пресі, можу без зніжок поздоровити Вас із справжнім успіхом.

Повість, як кажуть, пішла. Ваша «Поранена чайка» відкриває в наступному номері журналу прозу. Це оповідання — крок уперед для Вашої творчості, так би мовити, укріплення Вас у новій професії, яку ви обрали. Це не означає, звичайно, що Ви тепер можете писати легко. Легко взагалі справжні письменники чи ті, хто прагне стати справжнім письменником, не пишуть. Але це вже утвердження Ваше на новій життєвій стежці, яку Ви обрали.

Ви нині переводите свій паровоз на літературні рейки. Хочу сказати Вам, що віднині Ви вже не маєте права давати собі перепочинку. Писати можна по-справжньому

тільки тоді, коли речі йдуть одна за одною. Літераторська праця дуже важка. Вона не терпить млявості, розкачування, і скільки молодих, яскравих талантів загинуло на моїх очах через те, що автори самозаспокоювалися, починали тішитися своїми успіхами, переробляти повість у п'єсу, а потім у сценарій, а потім у балетне лібретто,— й на тому, витративши весь свій літературний порох і не поповнюючи життєвих спостережень, по суті, кінчались, ставши жальогідними завсідниками літературного клубу, сердитими на життя і на власну долю, яку вони самі ж загубили. Сподіваюсь, Вам це не загрожує, бо Ви пройшли великі життєві випробування. Однак не можу не дати Вам поради: писати, писати, писати. До речі, Ви обіцяли мені надіслати Ваші нариси, опубліковані в районній газеті. Надішліть. Подивимось, що там є. Можливо, щось зможе послужити зерном для створення художнього оповідання.

Знаючи авторське нетерпіння, якого ми всі зазнаємо, я вириваю з свого номера сторіночки з Вашим оповіданням і надсилаю їх Вам. Вони випередять журнал.

Щирий привіт Риті, цілуйте малу.

Ваш Борис Полесой».

Життя прожити — не поле перейти... Я дуже хочу, дорогі читачі, щоб кожен залишив на широкому життєвому полі свій світлий і добрий слід. Я вдячний за ваші сповіді переді мною і закінчую свою сповідь перед вами. В двері нашої квартири знову дзвонять.

— Тату, це Тимофіївна,— каже дочка і кладе на письмовий стіл величезну пачку листів...

Ворошиловград. 1973 р.

Борис Полевой

СЛОВО ПРО БАГАТУ ЛЮДИНУ

У книжок, як і в людей, у кожної своя доля. Історія книжки, що лежить зараз перед вами, можна сказати, дивовижна.

Я добре пам'ятаю той день, коли відповідальний співробітник журналу «Юность», який відав роботою з письменниками-початківцями, поклав на мій стіл вельми дивний рукопис. Написаний він був чітко, але якимсь нервовим, стрибавим почерком. Папір пожовк, позагинався по краях, а на титульній сторінці було кілька штампів журналів та видавництв, і це свідчило про те, що рукопис помандрував по редакціях і був не раз забракований. Таку думку я й висловив працівникові, який мені його приніс. Чи варто ним займатися?

— А ви прочитайте,— наполягав він.— Прочитайте хоча б один розділ, хоч кілька сторінок. Якщо не зацікавить, повернемо авторові й ми.

В редакції цього працівника знали як людину вдумливу, що вмів відбирати у силі-силенній віршів та прози, які щоденно надходять до редакції, все живе й цікаве. І хоч ім'я автора — Владислав Титов — тоді нічого не говорило, а дивний почерк аж ніяк не заохочував до читання, я, прийшовши додому, визнаюсь, досить неохоче відкрив цю потерту, обтріпану папку, та так і не випустив її з рук поки не перегорнув останньої сторінки.

Рукопис був сируватий, я б сказав, кострубатий. Зразу відчувалося, що автор ще недосвідчений у літературі. Але повість була пройнята трепетним диханням справжнього життя. Читаючи, не можна було не хвилюватись. І під кінець оповіді перед очима встав її герой — радянський хлопець сьогоднішніх днів, що його ти, читачу, почав відчувати як реальну людину, як доброго знайомого, що його доля зовсім тобі не байдужа, що його ти не тільки взнав, а й полюбив, що ним ти пишався.

У скромному супроводжувальному листі автор нічого про себе не говорив і нічого не пояснював. Повідомив тільки адресу, за якою його можна знайти. Ми написали йому, що рукопис редакцію зацікавив, і запросили приїхати в Москву в зручний для нього час.

Через кілька днів у редакції з'явилася молода, симпатична, завидного здоров'я пара. Дівчина сором'язливо відрекомендувалася:

— Рита.

Її супутник чітко, майже по-солдатськи промовив:

— Владислав Титов,— але руки не подав, і тільки тут ми всі збагнули, що рук у нього немає, що замість рук — протези.

І сталося диво: образ героя, якого, читаючи рукопис, ми встигли полюбити, ніби спроектувався на цього чоловіка, міцного, здорового хлопця. Ми зрозуміли, чому повість нікому ще не знайомого автора-початківця так хвилює і захоплює, чому твір від початку й до кінця сильний тим, що в літературі називається фактом присутності. Ми зрозуміли, що в ній, у цій повісті, автор розповів про себе, про свою долю, про юну, симпатичну дівчину, яка стала супутницею його життя, розповів про своїх товаришів і друзів.

А доля в цього молодого чоловіка, як і в його книжки, була справді дивовижна. Владислав Титов, що виріс у родині хлібороба Воронезької області, закінчивши у Ворошиловграді гірничий технікум, пішов на одну із старих донбасівських шахт, став гірничим майстром.

Якось на шахті, де він працював, сталася тяжка аварія. Вагонетка з вугіллям, зірвавшись з рейок, ударила в електричний кабель високої напруги і пробила його. Висічений коротким замиканням вогник побіг по кабелю до трансформатора. Молодий, але вже досвідчений гірник Владислав Титов, який був поряд, зрозумів: якщо вогонь добереться до трансформатора, станеться вибух і десятки його товаришів будуть живими поховані під землею. Вимкнути струм часу не було, і гірничий майстер, щоб запобігти великій біді, кинувся до щита і прийняв на себе удар у кілька тисяч вольтів. Вибух не пролунав, але кабель ще горів, і шахтар упав на нього й закрив вогонь своїм тілом.

Катастрофи вдалось уникнути. Товариші знайшли гірничого майстра, як їм здалося спочатку, бездихающим. Приголомшені бідою, гірники винесли його нерухоме, спотворене вогнем тіло. Вони вважали його мертвим. З тим і підняли на-гора цього відважного чоловіка, який врятував їм життя.

Довгі місяці лікарі боролися за життя Владислава Титова. Одну за одною йому зробили кілька операцій. Ампутували обидві руки, але праву ногу, теж пошкоджену страшним вогнем, все ж пощастило врятувати. Мистецтво лікарів і сильна воля їхнього пацієнта врешті перемогли, кажучи рядком з вірша Костянтина Симонова «усім смертям на зло», Владислав Титов лишився жити. Але з лікарні він вийшов з тяжкою інвалідністю, кульгаючи, без обох рук, ампутованих, як кажуть, під корінь. І тяжку інвалідність цю не можна було ні поправити, ні компенсувати.

Зразу ж, без перепочинку, цей наполегливий, цілеспрямований, вольовий чоловік почав боротьбу за вихід у велике й діяльне життя. Але що може зробити в активному житті людина, у якої руки відняті так, що ні до чого навіть прилаштувати діючі протези?

І тут ми стали ще раз свідками того, як воля, цілеспрямована, непереможна воля може творити чудеса. Ще в лікарні, весь у бинтах, зазнаючи часом пелюдського болю, Владислав почав обдумувати своє майбутнє. Шлях на шахту, шлях до колишньої професії для нього відрізаний. Що може зробити безрука людина не тільки на шахті, а й в будь-якій, навіть найлегшій спеціальності? В хвилину болісних роздумів йому не раз зринає в пам'яті подвиг Миколи Островського. Позбавлений можливості пересуватись і навіть бачити, Островський усе-таки й далі активно жив і працював. Він писав, у душі його було бажання «глаголом жечь сердца людей». Письменницький ґах вабив і Владислава. Серед друзів він вважався непоганим оповідачем. Але як писати, коли нічим тримати перо, олівець чи стукати по клавішах машинки?

І тоді Владислав здійснив таке, що може видатись неймовірним: він спробував... узяти олівець в зуби і писати, рухаючи головою. Спробував — і вийшло. Почався процес довгих, болісних тренувань. Писав по буквах, по складах, навчаючись поступово об'єднувати ці склади в слова, у фрази. Йому було куди важче, ніж першокласникам, адже, низько схиляючись над аркушем паперу, він не міг навіть чітко побачити те, що пише. Доводилось тренувати пам'ять, водити олівцем пасопі. Так ось у чому секрет дивних, нервових, великих літер його почерку!

Співробітники «Юности» схвильовано слухали розповідь свого незвичайного автора. Розповідь проста, енергійна. Про свій подвиг молодий автор говорив найбуденнішими словами, як про щось природне, звичайне, уникаючи кучерявих зворотів і знаків оклику. І гумор, м'який народний гумор, так властивий шахтарям Донбасу, освілював цю розповідь: «Біда біду перебуде; одна мине, друга буде».

Так, повість «Усім смертям на зло...», дуже гаряче зустріпуга в усіх кінцях Вітчизни нашої, одна з найцікавіших книжок часу, значною мірою є автобіографічною. Мріючи про письменницьку професію, автор виводив на папері літеру за літерою і, немов гапугуючи по канві власного життя, розповідаючи про себе, про свою дружину, прекрасну дівчину Риту, яка лишилася його вірним товаришем, про своїх друзів-комсомольців, що підтримували його, допомагали йому в тяжкі хвилини. Так він і створював свій перший художній твір, малював, і яскраво малював, портрети й характери молодих радянських людей і, висловлюючись високим стилем, так би мовити, співав гімн нашій радянській людині, її новим душевним якостям, ніби відповідаючи на слова «Людина людині друг, товариш і брат».

Ця невелика, щира повість викликала просто-таки небувалий відгук читачів: сотні, тисячі листів. І це ще раз підтвердило, що героїчна тема в нашій літературі й надалі лишається генеральною темою, а радянська людина — людина-борець, людина-творець, що вміє долати будь-які найскладніші перешкоди, — надалі лишається істинним героєм нашої літератури.

Бачачи цей небувалий успіх маленької правдивої повісті, ми з хвилюванням стежили за автором. Адже на жаль, часто буває в літературі, коли, вдало дебютуючи, письменник стає автором однієї книжки. Ввів у неї все, що накопичив за життя, і, опинившись наодинці з чистим папером, раптом зрозумів, що писати більше нема про що. Для Владислава Титова це було б навіть зрозуміло, бо, не діставши гуманітарної освіти, мимоволі відірваний від свого шахтарського минулого тяжкою інвалідністю, він міг теж опинитись у такому становищі.

Але цього не сталося. Через деякий час у редакцію журналу «Юність» надійшло невелике й дуже поетичне оповідання «Чайка». Журнал «Молодая гвардия» надрукував ще одну його повість «Ковила — трава степова» і, нарешті, «Юність» одержала від Владислава Титова третій, значний твір «Переділ», у якому він уже проявив себе як письменник з власним почерком, з власним баченням світу, із своїм поглядом на події нинішнього життя.

Владислав Титов — щасливий письменник, бо твори його знаходять у читачів гарячий відгук. Потік листів, адресованих йому, не слабне. За приблизними підрахунками, їхня кількість уже сягнула за 30 тисяч.

Це індивідуальні й колективні відгуки на його книжки, це думка читацьких конференцій, це захоплення мужнім вчинком героя і його живого прототипу — автора, це ствердження, що радянська людина, людина соціалістичної формації може здійснити такий подвиг і не задумуючись піти на смерть заради товаришів.

У багатьох листах, адресованих молодому авторові, звучить наївне прохання дати пораду, як вчинити в тій чи іншій життєвій ситуації. Інваліди питають, як їм знайти місце серед активних будівників соціалізму. Батьки просять поради, як виховувати дітей. Піонери, школярі, студенти повідомляють, що герой повісті Титова для них життєвий приклад, і діляться з автором своїми думками про життя, своїми спостереженнями і переживаннями.

«Спасибі за те, що Ви живете й пишете. Рахмат Вам», — говорить в листі читача з Узбекистану.

«Ви довели всім піжонам атомного віку, що і в наш час є Павки Корчагіни», — заявляє сімнадцятирічна Рита Смирнова з Вологди.

«Спасибі Вам, Вашому поколінню за те, що Ви не обманюєте наших надій», — написав персональний пенсіонер Долгуєв з Красноярського краю, член партії з 1917 року.

«Земний Вам уклін від тих, «кого водила молодість у шабельний похід», — говорять Матюшинська, комсомолка двадцятих років. — Може, Вас спіткало не горе, а щастя. Адже Ви змогли взнати, на що здатен кожний...»

Твори Владислава Титова, і головним чином його перша повість, давно вийшли за межі Батьківщини, і герої його простують по біло-

му світу, розповідаючи іноземним людям про нові, справді соціалістичні якості радянської людини. І всюди, в різних кінцях землі вони збуджують той самий гарячий відгук.

Серед листів, що їх одержує автор, чимало конвертів з іноземними марками, і ці листи теж без хвилювання і радості не може читати не тільки сам адресат, а й будь-яка радянська людина, в руки якої вони потрапляють.

«...Я вихований на інших ідеалах і принципах,— пише Сандерс Барлоу з Лондона.— Якби я прочитав у газетах про Ваш вчинок, я б заявив: це червона пропаганда. Але, прочитавши Вашу книжку, я не можу не сказати, що це дійсність».

«Прочитала Вашу повість французькою мовою. Вважайте мене своїм другом»,— пише французженка Данієль Куарк з міста Тулузи.

«...Прийміть глибоку повагу з другої половини земної кулі!»— вигукує уругвайський читач Є. Лабруна з міста Монтевідео.

Німецька сім'я Шмідт з Німецької Демократичної Республіки пише: «...Ви—дивовижні люди. Ви представники того суспільства, яке називається комуністичним».

Листи, листи, листи! Їх можна цитувати безконечно, і в них не тільки визнання достоїнств творів Титова, а й повага до нас, радянських людей, громадян першої в світі країни соціалізму.

Друга частина цієї книги—це ніби сповідь Владислава Титова про свою нелегку письменницьку долю, його роздуми над листами читачів. Його відповіді людям, що потрапили в біду, людям, які шукають поради, пройняті глибоким розумінням і діяльним оптимізмом.

Ну а автор? Як він живе, що робить зараз, коли книги його стали широко відомими? Чи не змінився він? Чи не зазнався, що, на жаль, нерідко трапляється з авторами, які з перших же вдалих кроків у літературі мали такий широкий успіх?

Обдумуючи життя і справу Владислава Титова, мені надзвичайно приємно повідомити, що нічого подібного з ним не сталося. Живе у Ворошиловграді сім'я: Владислав, його дружина—друг і помічниця Рита, про яку молодий солдат, Вл. Родіонов з міста Костроми, мрійливо писав: «Чи знайдемо ми собі таких дівчат, як Ваша дружина Рита?»

Мені приємно повідомити читачів, що в цій дружній сім'ї є дівчинка Тетянка, про яку я радий засвідчити, що вона дуже розумна й добра дівчинка.

Народжений і вихований у радянському робітничому класі, Владислав Титов живе активним, інтенсивним життям своєї країни, і все це разом дало йому право заявити: «Друзів у нашої сім'ї багато, і ніщо не може замінити це наше велике багатство. Ми з Ритою дуже багаті люди».

І це не порожні слова. Живе свідчення їхнього духовного багатства ця книга, яка зараз перед вами.

З М І С Т

УСІМ СМЕРТЯМ НА ЗЛЮ... Повість. <i>Переклад Анатолія Сенкевича . . .</i>	7
ЖИТТЯ ПРОЖИТИ... Ніби сповідь? <i>Переклад Василя Сліпачука</i>	105
Полевой Борис. Слово про багату людину	283

Литературно-художественное
издание

*Владислав Андреевич
Титов*

**ВСЕМ СМЕРТЯМ
НА ЗЛЮ...**
Новель

ІБ № 2935

ЖИЗНЬ ПРОЖИТЬ...
Будто исповедь?

Здано на виробництво
04.08.86. Підписано до
друку 08.12.86. Формат
84×108 1/32. Папір друк.
№ 1. Гарнітура звич. нова.
Друк високий. Умовн.
друк. арк. 15,12. Умовн.
фарбовідб. 15,23. Обл.-вид.
арк. 16,17+0,37 форт.
Тираж 65 000 пр.
Ціна 85 к.

Перевод с русского
*Анатолія Яковлевича
Сенкевича и Василя
Емельяновича Сліпачука*
Киев. Издательство
ЦК ЛКСМУ «Молодь»
(На украинском языке)

Редактор
В. Д. МУЗИКА
Художній редактор
П. А. КРИСАЧЕНКО
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректори
Б. В. СВДОКИМОВА,
Т. Д. ШАСТАЛ

Ордена «Знак Пошани»
видавництво ЦК ЛКСМУ
«Молодь». Адреса
видавництва і
поліграфкомбінату: 252119,
Київ-119, Пархоменка,
38—44.

ВЛАДИКААВ
ТМТОВ

050

